

ШКОЛЬНАЯ

БИБЛИОТЕКА

РАМЭН РАЛАН

КАЛА БРУНЬЁН

ШКОЛЬНАЯ

БИБЛИОТЕКА

РАМЭН РАЛАН

КАЛА БРУНЬЁН

Жывы курылка !

Мінск
“Мастацкая літаратура”
2001

УДК 840-93
ББК 84(4Фр)
Р 20

Для старэйшага школьнага ўзросту

Пераклад на беларускую мову Уладзіміра Ламскі

Пераклад зроблены паводле выдання:

Роллан Р. Кола Брюньон. Лилюли. Пьер и Люс. М.: Правда, 1986.

ISBN 985-02-0497-4

© Ламека У. Б., пераклад, 2001

© Афармленне. ВРУП «Мастацкая літаратура», 2001

*Святому Марціну Гальскому,
заступніку Кламсі*

Святы Мартын сам віно п'е,
А ваду на млын льє.

(Примаўка XVI стагоддзя)

ПРАДМОВА ПАСЛЯВАЕННАЯ

Гэтая кніга была цалкам надрукавана і падрыхтавана да выдання яшчэ да вайны, і я нічога ў ёй не мяняю. Крывавае эпопея, героямі і ахвярамі якой былі ўнукі Кала Бруньёна, даказала свету, што «жывы курылка».

І народы Еўропы, пакрытыя славаю і сінякамі, знойдуць, думаю, супакоіўшыся, частку разумнага сэнсу ў развагах, якімі занята «ягня з нашых краёў, паміж воўкам і пастухом».

Лістапад, 1918

Рамэн Ралан

ДА ЧЫТАЧА

Чытачы «Жан-Крыстофа», відаць, не чакалі гэтай новай кнігі. Не менш, чым для іх, яна была нечаканай і для мяне.

Я рыхтаваў іншыя працы — драму і раман на сучасныя тэмы — у крыху трагічнай атмасферы «Жан-Крыстофа». Мне давялося раптам адкласці ўсе назапашаныя нататкі, накіды сцэн дзеля гэтай бестурботнай кнігі, пра якую я і не думаў яшчэ напярэдадні.

Яна стала рэакцыяй супраць дзесяцігадовай скаванасці ў латах «Жан-Крыстофа», якія былі мне напачатку якраз, а потым сталі вельмі цеснымі. Я адчуў неадольную патрэбу ў вольнай гальскай весялосці, так, ажно да дзёрзкасці. У той жа самы час пабыўка ў родных мясцінах, якіх я не бачыў з дзён майго юнацтва, дазволіла мне зноў судакрануцца з радзімай зямлёй Неверскай Бургундыі, абудзіла ўва мне мінулае, якое я лічыў заснулым назаўсёды, усіх Кала Бруньёнаў, якіх я нашу ў сабе. Мне давялося гаварыць за іх. Гэтыя праклятыя балбатуны не паспелі, відаць, нагаварыцца пры жыцці. Яны скарысталі тое, што адзін з іхніх унукаў валодае шчаслівымі перавагамі грамадзя (яны часта аб іх уздыхалі!), і надумаліся ўзяць мяне за пісара. Як я ні адбіваўся:

— Паслухайце, дзядуля, быў жа ў вас час! Дайце і мне пагаварыць. Кожнаму свая пара!

Яны адказвалі:

— Малеча, ты пагаворыш, калі скончу я. Па-першае, нічога цікавейшага ты ўсё роўна не раскажаш. Сядай сюды, слухай і ні слова не прапускай... Далібог, хлопча ты мой, зрабі гэта дзеля старога! Ты сам гэта потым зразумееш, калі будзеш там, дзе мы... Самае цяжкае ў смерці, ці бачыш, — гэта маўчанне...

Што рабіць? Давялося ўступіць, я пачаў пісаць з іхніх слоў.

Цяпер з гэтым скончана, і я зноў вольны (спадзяюся, прынамсі). Я магу вярнуцца да маіх уласных думак, калі, вядома, ніхто з маіх старых балбатуноў не ўздумае яшчэ раз устаць з магілы, каб дыктаваць мне свае пісьмы да нашчадкаў.

Я не дапускаю думкі, што ў кампаніі майго Кала Бруньёна чытачам будзе гэтак жа весела, як аўтару. Ва ўсякім разе, няхай яны ўспрымуць гэтую кнігу такой, як яна ёсць, прамой і адкры-

тай, без усялякіх прэтэнзій на тое, каб пераўтвараць свет ці тлумачыць яго, без усялякай палітыкі, без усялякай метафізікі, кнігай «на добры французскі лад», якая смяецца з жыцця, бо знаходзіць у ім смак і сама здаровая. Словам, як кажа «Дзева» (яе імя не можа не быць згадана на пачатку гальскай аповесці), сябры, «прыміце добразычліва»...

Май, 1914

Рамэн Ралан

ГЛАВА ПЕРШАЯ

Грамнічны жаваранак

2 лютага

Хвала табе, Мартын святы! У справах застой. Няма да чаго і падступіцца. Даволі я напрацаваўся за свой век. Дам сабе перадышку. Вось я сяджу за сваім сталом, з правага боку — кубак з віном, з левага боку — чарніліца, а насупраць мяне — чысты сшытак, зусім новы, распасцірае мне абдымкі. За тваё здароўе, сынку, і пагутарым! Унізе лютуе мая жонка. За акном вые вецер і пагражае вайна. Няхай. Як добра, што мы зноў сышліся, мілы ты мой пузан, вось так, твар да твару!.. (Гэта я табе кажу, чырвоная морда, кемлівая, смяшлівая морда, з доўгім бургундскім носам, пасаджаным накаяк, быццам капялюш набакір...) Але скажы ты мне, калі ласка, чаму гэта я маю такое дзівоснае задавальненне бачыць цябе, схіляцца, сам-на-сам, над маім старым тварам, весела шнарыць па яго барознах і, быццам з калодзея (ды ну яго, калодзець!), быццам са склепа, піць у сябе з сэрца поўным келіхам старыя ўспаміны? Добра б яшчэ марыць, а то ж пісаць, аб чым марыш!.. Ды што я кажу — марыць! Вочы ў мяне — адкрытыя шырока, вялікія, з маршчынкамі ў кутках, спакойныя і насмешлівыя; пустое трызненне не для мяне! Я раскажваю тое, што бачыў, тое, што сказаў і зрабіў... Ну, хіба гэта не глупства? Для каго я пішу? Зразумела, не для славы; я, дзякуй Богу, не дурань, я ведаю сабе цану... Для ўнукаў? Што застанецца праз дзесяць гадоў ад усіх маіх папер? Мая старая мяне да іх раўнуе, яна паліць усё, што ні знойдзе... Дык для каго ж? Для самога ж сябе. Для ўласнага нашага задавальнення. Я лопнуў бы, калі б не пісаў. Нездарма я ўнук свайго дзеда, які заснуць без

таго не мог, каб не запісаць перад сном, колькі кубкаў ён выпіў і вырыгнуў. Мне трэба пагаварыць; і мне мала вострых спрэчак у нас у Кламсі. Я павінен выгаварыцца, як той, хто галіў цара Мідаса¹. Язык у мяне даўгаваты; калі б хто мяне чуў, магло б запахнуць кастром. Але што зробіш? Усяго баяцца — задыхнуцца ад нудоты. Я люблю, як нашы вялікія белыя валы, перажоўваць вечарам дзённы корм. Як прыемна пакратаць, памацаць і памяць усё тое, што надумаў, заўважыў, сабраў, пасмакаваць губамі, паспрабаваць, не спяшаючыся, так, каб раставала на языку, паволі абсмоктваючы, расказваць самому сабе ўсё тое, што не паспеў спакойна асэнсаваць, пакуль лавіў на лятю! Як прыемна прайсціся па сваім маленькім свеце, сказаць сабе: «Ён мой. Тут я гаспадар і валадар. Ні холаду, ні марозу ён непадуладны. Ні каралю, ні папе, ні войнам. Ні маёй старой буркусі...»

Дык зраблю ж я падрахунак гэтаму свету!

Па-першае, я маю сябе, — гэта лепшае з усяго, — у мяне ёсць я, Кала Бруньён², стары верабей, бургундскай пароды, неабдымны духам і чэравам, ужо не першай маладосці, паўвека стукнула, але моцны, зубы здаровыя, вока свежае, як шпінат, і валасы сядзяць густа, хоць і з сівізнай. Не скажу, што я не абмяняў бы іх на русыя ці, калі б мне прапанавалі вярнуцца гэтак гадоў на дваццаць ці трыццаць назад, што стаў бы ўпірацца. Але ў рэшце рэшт пяць дзесяткаў — цудоўная штука! Смейцеся, маладыя. Не кожны, хто жадае, да іх дажывае. Жарты, па-вашаму, цягаць сваю шкуру па французскіх дарогах цэлага паўвека, і гэта ў наш час... Божа мой, і выцерпела ж, мілыя мае, наша спіначка і ад добрай пагоды і ад дажджу. І пякло ж нас, і смажыла, і прапалосквала! І напхалі ж мы ў гэты стары дублены мех радасці і гора, свавольства і ўсмяшак, вопыту і памылак, чаго трэба і чаго не трэба, інжыру, і вінаграду, і спелых пладоў, і кіслых дзічак, і ружаў, і сучкоў, і ўсяго, што бачана, і чытана, і зведана, што ў жыцці збылося і перажылося! Усім гэтым напхана наша кайстра ўперамешку! О, як вабна ў ёй пакапацца!.. Стой, не адразу, мілы дружа! Пакапаемся заўтра. Калі я пачну сёння, дык не будзе і канца... Пакуль што возьмем да ведама, якія тавары ёсць у нас у краме.

У мяне ёсць хата, жонка, чацвёра сыноў, дачка, замужам (дзякуй табе, Божа!), зяць (само сабою!), васемнаццаць унукаў, шэры асёл, сабака, шэсць курэй і свіння. Ну і багаты ж я! Надзенем акуляры, каб як мага лепш разгледзець нашы скарбы. Пералічваю я іх, па праўдзе кажучы, толькі для парадку. Здараліся войны, наведваліся салдаты, і варожыя і свае. Свіння пасоленая, асёл кульгавы, склеп выпіты, куратнік абшчыпаны.

Але жонка дык у мяне ёсць, халерачка, ёсць сапраўды. Чуеце яе галасок? На такое шчасце не забудзеся: яна мая, яна мая, галубіца, гэта я яе валадар! Ах ты, стары круцель, Бруньён! Усе

табе зайздросцяць... Панове, што перашкаджае? Калі хто хоча яе ўзяць... Жанчына ашчадная, працавітая, сціплая, сумленная, словам, сама дабрыня (гэта ёй не на карысць, і я, грэшны, прызнаюся, што, чым мець сем худых дабрадзеянасцей, лепш мець сыты грашок... Але будзем дабрадзеянымі, калі ўжо наканавана і такая Божая воля)... Ой і шалее яна, наша недабрачынная Марыя, поўнячы хату сваім хударлявым целам, усюды шнырыць, усюды лазіць, ные, бурчыць, балбоча, крычыць, ад склепа да гарышча, разганяючы пыл і цішыню! Вось хутка будзе трыццаць гадоў, як мы пажаніліся. Чорт яго ведае чаму! Я кахаў іншую, якая смяялася з мяне; а яна хацела мяне, які яе не хацеў. Гэтая ж была, у тых часы, маленькая, блажэнькая чарнушка, чые жорсткія зрэнкі гатовы былі мяне з'есці жыўцом і блішчэлі, як дзве кроплі гарэлкі, якая точыць сталь. Любіла яна мяне, любіла да смерці. І так яна ўвязалася за мною (якія людзі дурныя?), што, часткова са шкадавання, часткова з-за ганарыстасці, а больш ад стомленасці, каб (добры спосаб!) адчапіцца ад гэтага наслання, я стаў (стары блазан лезе ад дожджыку ў сажалку), я стаў яе мужам. З той пары яна мая, дабрадзеянасць у мяне ў хаце. А яна, яна помсціць, мілая істота. За што? За тое, што любіла мяне. Яна мяне злуе; ёй ва ўсякім разе хацелася б мяне давесці да шаленства; але не на таго патрапіла: я вельмі шаную свой спакой і не настолькі дурны, каб з-за слоў крыўдзіцца хоць на грош. Ідзе дождж — няхай ідзе. Грыміць гром — спяваю на ўвесь дом. І, калі яна раве, я смяюся на ўсе зубы. А чаму ёй не раўці? Хіба я збіраюся ёй перашкаджаць, гэтай жанчыне? Я смерці ёй не жадаю. Завёў гаспадыньку — забудзься на цішыньку. Няхай сабе вядзе сваю нотку, а я буду весці сваю. Калі яна не спрабуе хутка заткнуць мне дзюбу (яна і не замахваецца, яна ведае, да чаго гэта прывяло б), няхай сабе ціўкае: у кожнага свая музыка.

Зрэшты, суладна ці не ў такт гучаць нашы інструменты, мы як-ніак выканалі пры іх дапамозе некалькі неблагіх рэчаў: дачку і чатырох малайцоў. Народ увесь моцны, добра зладжаны; я не шкадаваў матэрыялу і працы. Аднак адзіная з усяго вывадка, у кім я цалкам пазнаю сваё семя, — гэта мая круцёлка Марцінка, мая дачка, скацінка! Нямала каштавала мне мужнасці давесці яе да замужжа! Ух, нарэшце ж яна сунялася!.. Разлічваць на гэта не вельмі трэба; але зараз мая хата з краю. Даволі я яе пільнаваў і аберагаў. Цяпер майму зяцю чарга пільнаваць. Фларымон, пекар, вартуй сваю печ!.. Мы заўсёды спрачаемся, кожны раз як сустрэнемся; але ні з кім мы так не ладзім, як між сабой. Слаўная дзяўчына, разважлівая нават у сваім шаленстве, і сумленная, але толькі сумленнасцю вясёлай: таму што для яе найгоршая з заган — гэта тое, што сумнае. Працы яна не баіцца: праца — гэта барацьба; барацьба — гэта задавальненне. А яна любіць жыццё; яна ведае, што добра; як я: гэта мая кроў. Але я, відаць, занадта расшчодрыўся, калі яе ствараў.

Хлопчыкі мне ўдаліся не так. Маці падмяшала свайго, і цеста пракісла: з чатырох двое — багамолы, як і яна, і ў дадатак — супрацьлеглых поглядаў. Адзін увесь час трэцца сярод посных мордаў, папоў, святош; а другі — гугенот. Сам не разумею, як я выседзеў гэтых качанят. Трэці — салдат, ваюе, бадзьецца няведама дзе. А што да чацвёртага, дык гэты — нішто, як ёсць нішто: дробны крамнік, бязлікі, як авечка; я пазяхаю пры адной думцы пра яго. Я пазнаю сваё племя толькі з відэльцам у кулаку, калі мы сядзім, усе шасцёра, за маім сталом. За сталом іх будзіць не трэба, усе працуюць дружна; і любя глянуць, калі мы, усе шэсць, увесь тузін сківіц, сядаем есці, умінаем кавалкі за абедзве шчакі і зліваем віно на самае дно.

Пасля рухомай маёмасці звернемся да хаты. Гэта таксама маё дзецішча. Я яе выбудаваў кавалак за кавалак, і нават не раз, а тры разы, на беразе ленага Беўрона, тлустага і зялёнага, удзірванелага, поўнага травы, зямлі і гною, пры ўездзе ў прадмесце на той бок моста, што, як прылёгшая такса, мочыць трыбух у вадзе. Якраз насупраць узвышаецца ганарлівая і лёгкая вежа святога Мартына, у вышытай спадніцы, і квяцісты партал, да якога вядуць чорныя і крутыя прыступкі Старога Рыма, быццам у рай. Мая шалупінка, мая халупінка месціцца не ля яе сцен: так што заўсёды, як з вежы заўважаць на раўніне ворага, горад запірае вароты, і вораг з'яўляецца да мяне. Хоць я і люблю пагаманіць, але без гэтых гасцей мог бы і абысціся. Часцей за ўсё я зрываюся, пакідаючы ключ пад дзвярыма. Але, калі я вяртаюся, то іншы раз не знаходжу ні ключа, ні дзвярэй: усяго толькі чатыры сцяны. Тады я адбудоўваюся. Мне кажуць:

— Дурлыбіна! Ты працуеш на ворага. Кінь ты сваю нару і перабірайся ў горад. Там ты будзеш абаронены.

Я адказваю:

— Нічога! Мне і тут добра. Вядома, за тоўстымі сценамі я буду ў большай бяспецы. Але што я буду бачыць за тоўстымі сценамі? Сцены. Я высахну ад тугі. Мне патрэбна воля. Мне трэба, каб я мог развешацца на беразе майго Беўрона і, калі я не працую, глядзець з майго садзіка на водбліскі ў ціхай вадзе, на кругі, якія па яе гладзі выікваюць рыбы, на калматую траву, што варушыцца на дне, вудзіць, паласкаць свае анучы і апаражняць свой гаршчок. І потым, як-ніяк, я тут жыў заўсёды; пераязджаць позна. Горш не будзе, як са мною было. Хату, вы кажаце, зноў разбураць? Магчыма. Мілья мае, я і не прэтэндую на тое, каб будавацца на вякі вечныя. Але раз я куды ўбіты, мяне не так ужо лёгка выцягнуць, далібог! Я адбудоўваюся два разы, адбудуюся і дзесяць разоў. Не тое каб я меў ад гэтага задавальненне. Але мне было б у дзесяць разоў сумней перасяляцца. Я быў бы як цела без скуры. Вы мне прапануеце іншую, прыгажэйшую, бялейшую, навейшую? Яна ж на мне сядзела б мяшком або лопнула. Не, я аддаю перавагу сваёй...

Дык вось, пералічыў: жонка, дзеці, хата; ці ўсе свае ўладанні я абышоў? Застаецца яшчэ самае лепшае, я яго збярог на закуску, застаецца маё рамясто. Я з брацтва святой Ганны, сталяр. Я нашу на пахаваннях і ў працэсіях дрэўка, аздобленае цыркулем на ліры, а на ім Божая бабулька вучыць чытаць сваю дачушку, благадатную Марыню, малюсенькае дзеўчанё. Узброены сякеркай, долатам і стамескай, з фуганкам у руках, я царую за маім варштатам над дубам вузлаватым, над клёнам блішчатым. Што я з іх здабуду? Гэта ў залежнасці ад майго жадання... і ад чужога кашалька. Колькі ў іх дрэмле формаў, затоеных і скрытых! Каб разбудзіць сонную прыгажуню, трэба толькі, як яе каханаму, пранікнуць у драўляную глыбіню. Але краса, якую я здабываю рубанкам, не крыўляка. Не якой-небудзь сухарлявай Дыяне, без пераду і зада, не любому з гэтых італьянцаў, я аддаю перавагу бургундскай мэблі, са смуглым налётам, камлокаватай, сакавітай, абцяжанай пладамі, як вінаградны куст, гэтка пузаты баул ці разная шафа, у аскомістым гусце мэтра Гюга Самбена³. Я апра-наю дамы філэнгамі, разьбой. Я разгортваю колцы вітых лесвіц; і, нібы яблыкі са шпалеры, я вырошчваю са сцен раскошную і важную мэблю, створаную якраз дзеля таго месца, дзе я яе прышчапіў. Але найлепшыя ласункі — гэта калі я магу занатаваць на паперы тое, што смеецца ў маім уяўленні, які-небудзь рух, жэст, выгін спіны, акругласць грудзей, квяцісты завіток, гірлянду, гратэск, ці калі ў мяне злоўлены на ляту і прыбіты да дошкі які-небудзь падарожнік са сваёю мордай. Гэта я стварыў (і гэта вянец усіх маіх клопатаў), на ўцеху сабе і кюрэ⁴, лаўкі ў манрэальскай царкве, дзе двое гараджан весела чокаюцца за сталом, над збаном, а два раз'юшаныя львы равуць ад злосці ў спрэчцы за косці.

Папрацаваўшы, выпіць; выпіўшы, папрацаваць,— проста цуд, а не жыццё! Я на кожным кроку сустракаю дзівакоў, якія бурчаць. Яны кажуць, што знайшоў я, маўляў, час для спеваў, што пара цяпер змрочная... Не бывае змрочнай пары. Бываюць толькі змрочныя людзі. Я, дзякуй Богу, не з іх ліку. Адзін аднаго рабуюць? Адзін аднаго рэжуць? Заўсёды будзе так. Даю адсекчы сабе руку, што праз чатырыста гадоў нашы праўнікі будуць з такім жа азвярэннем дзерці адзін з аднаго скуру і грызці адзін аднаму насы. Я не кажу, што яны не вынайдуць сорак новых спосабаў рабіць гэта лепш за нас. Але я перакананы, што яны не прыдумаюць новага спосабу піць, і бажуся, што лепш за мяне яны піць не навучацца. Адкуль ведаць, што яны будуць вычаўпляць, гэтыя прайдзісветы, праз чатырыста гадоў? Магчыма, дзякуючы траве медонскага кюрэ⁵, цудадзейнаму Пантагруэліёну, яны змогуць наведваць ваколіцы Месяца, кузню перуноў і заслоны дажджоў, сяліцца на нябёсах, піць-гуляць з багамі... Што ж, я накіруюся туды разам з імі. Яны ж маё семя, з маіх жа вантробаў племя. Пладзіцеся, галубочки! Але маё месца —

больш надзейнае. Хто заручыцца перада мною, што праз чатыры стагоддзі віно будзе такое ж добрае?

Жонка мяне папракае, што я залішне люблю гульнуць. Я не грэбую нічым. Я люблю ўсё добрае: добры стол, добрае віно, слаўныя, мясістыя радасці і тыя, пшчотнаскурыва, салодкія і аксамітныя, якія зазнаеш у думках, боскае гультайства, калі чаго толькі не робіш! (тут ты валадар свету, юны, прыгожы, пераможны, ты пераўтвараеш зямлю, ты чуеш, як расце трава, ты размаўляеш з дрэвамі, звярамі і багамі) — і цябе, стары дружа, цябе, які не здрадзіць, мой сябра, мой Ахат⁶, мой плён!.. Як хораша стаяць з інструментам у руках ля варштата, пілаваць, стругаць, свідраваць, часаць, калоць, дзяўбці, скрэбці, драбніць, крышыць цудоўнае і моцнае рэчыва, якое супраціўляецца і ўступае, мяккі і тлусты арэшнік, які трыміць пад рукамі, быццам хрыбет русалкі, ружовыя і белыя целы, смуглыя і залацістыя целы нашых дуброўных німфаў, пазбаўленья свайго покрыва, вычасаныя сякерай! Радасць надзейнай рукі, кемлівых пальцаў, тоўстых пальцаў, з якіх вынікае далікатны твор мастацтва! Радасць розуму, што кіруе сіламі зямлі, што адлюстроўвае ў дрэве, у жалезе і ў камені стройнае дзівацтва сваёй высакароднай фантазіі! Я пачуваюся манархам хімерычнага царства. Маё поле аддае мне сваю плоць, мой вінаграднік — сваю кроў. Духі раслінных сокаў вырошчваюць для майго мастацтва, расцягваюць, узбуйняюць, акругліваюць і глянцуюць прыгожыя целы дрэў, якія мне лашчыць. Мае рукі — паслухмяныя работнікі, якімі кіруе мой старэйшы памагаты, мой стары мозг, сам мне падначалены, ён ладзіць гульні, тоесную маім марам. Ці служылі каму-небудзь лепш, чым мне? Ну чым я не царок? Хіба я не магу выпіць за маё здароўе? І не забудземся таксама (я не цярплю няўдзячнасці) на здароўе маіх доблесных падданных. Благаслаўлены дзень, калі я з'явіўся на свет! Колькі на гэтай круглай штукавіне дзіўных рэчаў, якія радуюць вока і наталяюць смак! Святы Божа, якое цудоўнае жыццё! Як бы я ні аб'ядаўся, я век галодны, мяне нудзіць; я, відаць, хворы; у мяне так і цякуць слінкі, як толькі ўбачу накрыты стол зямлі і сонца...

Але я і расхваліўся, панове: сонца сканала; стаяць халады. Гэты свавольнік мароз залез нават сюды. Пяро спатыкаецца ў маіх акалелых пальцах. Госпадзі памілуй, у шклянцы ў мяне ўтварыўся лядзяк, і нос у мяне пабялеў: ненавісны колер, нябожчыцкі! Не цярплю нічога бледнага. Ану, страпянемся! Званы ў святога Мартына звоняць і заліваюцца. Сёння Грамніцы... «Зіма альбо заканчваецца, альбо сіл набіраецца...» Ліхадзейка! Яна сіл набіраецца. Дык зробім гэтак, як яна. Выйзем на вуліцу сустрэцца з ёю твар у твар...

Слаўны мароз! Сотні іголак паколваюць мне шчокі. Вецер, вылятаючы з-за вугла, хапае мяне за бараду. Я сагрэўся. Дзякуй

табе, Божа, румянак мой зноў зайграў... Люблю слухаць, як у мяне пад нагамі звініць зацвярдзелая зямля. Я пачуваю сябе зноў малайцом. Чаму гэта ва ўсіх такі маркотны выгляд, няветлы?..

— Ану, весялей, весялей, суседка! Хто вас пакрыўдзіў? Свавольнік вецер, які задзірае вам падол? Ён мае рацыю, ён малады; мне б яго маладошчкі! Ён ведае, за што куснуць, хітруга, ласун, ведае смачныя кавалачкі. Што зробіш, кумка, кожны хоча жыць... Ды куды ж вы бежыце гэтак, быццам вас чэрці падганяюць? На абедню? Усхвалім Бога! Ён заўсёды асіліць нячысціка. Хто плача — расмяецца, азяблы — апячэцца... А, вось і вы расмяяліся? Вельмі добра... А я куды бягу? На абедню, як і вы. Але толькі не на царкоўную. На палявую абедню.

Найперш я заходжу да дачкі, забраць сваю маленькую Гладзі. Мы штодня гуляем разам. Гэта мая найлепшая сяброўка, мая маленькая авечка, маё жабянятка-страканятка. Ёй ужо шосты год — жвавейшая за мышку, хітрэйшая за лісічку. Як толькі згледзіць мяне, бяжыць насустрач. Яна ведае, што ў мяне заўсёды цэлы мех баечак. Яна іх любіць гэтак, як і я. Я бяру яе за руку.

— Ідзем, малеча, ідзем сустракаць жаваранка.

— Жаваранка?

— Сёння Грамніцы. Хіба ты не ведаеш, што ў гэты дзень ён да нас вяртаецца з нябёсаў?

— А што ён там рабіў?

— Здабываў для нас агонь.

— Агонь?

— Той самы, ад якога светла, ад якога кіпіць зямная каструлька.

— Дык агонь адлятаў?

— Ну так, на Усіх Святых. Кожны год, у лістападзе, ён адлятае грэць нябесныя зоркі.

— Як жа ён вяртаецца?

— Па яго адпраўляюцца тры птушачкі.

— Раскажы...

Яна дробненька перабірае ножкамі па дарозе. Цёпла захінутая ў белую шарсцяную душагрэйку, у блакітным каптуры, яна падобная да сінічкі. Холаду яна не баіцца; але шчочкі ў яе расчырванеліся, як яблыкі, а храпка-носік цячэ ў тры ручайкі.

— Ану, смарчок, смарканіся, здымі са свечкі! Ці ты яе дзеля Грамніцаў запаліла? У небе лампада запалілася.

— Раскажы, дзядуля, пра трох птушачак...

(Я люблю, каб мяне прасілі.)

— Тры птушачкі сабраліся ў доўгую дарогу. Тры смелыя сябрукі: Каралёк, Заранка і Жаваранак-дружок. Каралёк, заўсёды жвавы і рухавы, як хлопчык з пальчык, і горды, як Артабан⁷, першы заўважае ў паветры прыгожы агонь, які коціцца сабе, як прасяное зернетка. Ён — на яго, крычыць: «Я, я! Я злавіў!» А астатнія — лямантаваць, пішчаць: «Я! я! я!» Але ўжо Каралёк

хашнуў яго на ляту і — стралою ўніз... «Гару, гару! Горача!» Нібы гарачую кашу, Каралёк перакочвае яго ў сваёй дзюбе; не можа больш трываць, разявіў рот, язык у яго аблупіўся; ён агеньчык выплёўвае, пад крыльцы засоўвае. «Ой, ой, гару!» Крыльцы палаюць... (Ці заўважала ты яго падпаліны і завітыя пёркі?) Заранка зараз жа спяшаецца яму на дапамогу. Яна бярэ дзюбкай вогненнае зерне і беражна хавае ў сваю цёплую камізэльку. Але яе прыгожая камізэлька пачынае чырванець, чырванець, і крычыць Заранка: «Не магу больш, не магу! Я сукеначку прапаліла!» Тут падлятае Жаваранак, храбры дружок, хапае на ляту агонь, які ўжо даваў драла на нябёсы, і хутка, спрытна, трапна, стралою падае на зямлю і закопвае дзюбай сонечнае зерне ў нашы мёрзлыя барозны, якія так і млеюць ад задавальнення...

Казка мая скончана. Цяпер лапоча Гладзі. На выхадзе з горада я пасадзіў яе сабе на плечы, каб узабрацца на ўзгорак. Неба хмарнае, снег пад нагамі храбусціць. Кусты і чэзлыя дрэўцы з мізэрнымі костачкамі набітыя беллю. Дым над хацінамі падымаецца слупом, сіні і млявы. Нідзе ні гуку, чутна толькі мая жабка. Мы дасягаем вяршыні. Ля ног маіх — мой горад, які лянівая Іона і абібок Беўрон абвіваюць сваімі стужкамі. Нават увесь завалены снегам, увесь застылы, азяблы і прамёрзлы, ён грэе мне душу кожны раз, як толькі я яго ўбачу.

Горад прыгожых водбліскаў і плаўных пагоркаў... Вакол цябе, пераплятаючыся, быццам саломіны гнязда, уюцца пшчотныя лініі апрацаваных схілаў. Прадаўгаватыя хвалі лясістых гор мякка хістаюцца, у пяць ці шэсць радоў; удалечыні яны сінія; можна падумаць — мора. Але гэта не тая вераломная стыхія, якая шпурляла ітакійца Уліса⁸ і яго судны. Ні віхураў. Ні інтрыг. Усё спакойна. Толькі дзе-нідзе нібыта ўздых уздымае грудзі пагорка. З хвалі на хвалю пераходзяць прамыя дарогі, не спяшаючыся, пакідаючы за сабою быццам карабельны след. На грэбені зыбу, здалёк, узнікаюцца мачты везлэйскай Магдаліны. А зусім побач, на выгіне звілістай Іоны, басвільскія скалы высоўваюць з нетраў свае дзічыныя іклы. У лагчыне, у акружэнні пагоркаў, горад, нядбайны і ўбраны, схіляе над вадою свае сады, свае хаціны, свае лахманы, свае каштоўнасці, бруд і гармонію свайго распасцёртага цела, і сваю галаву, увенчаную карункавай вежай...

Так я люблюся ракавінай, пры якой я слімак. Званы маёй царквы гучаць у даліне; іх чысты голас разліваецца, як хрустальная плынь, у тонкім марозным паветры. І пакуль я квятую душой, nataляюся іх музыкай, раптам сонечная паласа рассякае шэрую абалонку, што закрывае неба. І ў гэтае самае імгненне мая Гладзі пляскае ў ладкі і крычыць:

— Дзядуля, я яго чую! Жаваранак, жаваранак!..

Тады я смяюся шчасліва пры яе звонкім галасочку, цалую яе і кажу:

— Чую яго і я. Птушачка вясновая мая...

ГЛАВА ДРУГАЯ

А б л о г а, або Пастух, воўк і ягня

Ведаем вашых ягнят:
Пусці іх утраіх — воўка з'ядуць.

Сярэдзіна лютага

Мой склеп хутка будзе пусты. Салдаты, якіх пан дэ Невер, наш герцаг, прыслаў для нашай абароны, якраз узяліся за маю апошнюю бочачку. Не трацьма часу, ідзем піць разам з імі! Бяднець я згодзен, але бяднець весела. Не ўпершыню! І калі на тое літасць Божая, дык і не апошні раз...

Слаўны народ! Яны засмучаюцца яшчэ больш за мяне, калі я ім паведамляю, што вільгаць убывае. Той-сёй з маіх суседзяў ставіцца да гэтага трагічна. А я перастаў, мяне не здзівіш: я даволі бываў на сваім вяку ў тэатры, я ўжо не ўспрымаю сур'ёзна скамарохаў. І наглядзеўся ж я на гэтыя морды, з тых часоў як жыву на свеце, — на швейцарцаў, на немцаў, на гасконцаў, на латарынгцаў, — баявое быдла, у збруі і са зброяй, саранчу, галодных сабак, век гатовых грызці чалавечыну! Хто калі мог зразу-мець, за што яны ваююць? Учора — за караля, сёння — за лігу⁹. То гэта святошы, то гэта гугеноты. Усе яны адной масці! Лепшы з іх і вяроўкі не варты, каб яго павесіць. Але хіба ёсць для нас розніца, які жулік махлярыць пры двары? А што да іх прэтэнзіі ўцягваць у свае справы Госпада Бога... не ўжо, мілыя мае галубочкі, Госпада Бога вы не чапайце! Ён чалавек у гадах. Калі скура ў вас свярбіць, чухайцеся самі, Бог без вас абыдзеца. Не бязрукі мо. Пачухаецца, калі яму захочацца...

Горш за ўсё тое, што яны і мяне хочучь прымусяць строіць з імі дурня! Божа, я цябе шаную і на цябе спадзяюся, пры ўсёй маёй сціпласці, што мы з табою бачымся не адзін раз на дзень, калі толькі верыць добрай гальскай прымаўцы: «Хто п'е многа, бачыць Бога». Але мне ніколі ў галаву не прыйшло б гаварыць, як гэтыя пустабрэхі, што я з табою добра знаёмы, што ты мне радня, што ўсе свае клопаты ты ўсклаў на мяне. Ты ўжо мне дазволь не турбаваць цябе; і адзінае, аб чым я цябе прашу, — гэта каб і ты абышоўся са мною гэтак жа. Нам абодвум хопіць работы, кожнаму на сваёй гаспадарцы, табе — у тваім сусвеце, і мне — у маім маленькім свеце. Божа, ты мне даў волю. Я плачу табе тым жа. А гэтыя вось гультаі хочучь, каб я распараджаўся замест цябе, каб я гаварыў ад твайго імя, каб я выказаўся, якім чынам цябе можна спазнаць, і каб таго, хто спазнае цябе інакш, я аб'явіў ворагам і тваім і маім!.. Маім? Знайшлі дурня! У мяне ворагаў няма. Усе людзі мне сябры. Калі яны ваююць, гэта іх добрая воля. Што да мяне, дык я выходжу з гульні... Так, але каб

гэта ды было магчыма! У тым жа і бяда, што яны не даюць, мяззотнікі. Калі каму-небудзь з іх я не стану ворагам, дык ворагамі мне стануць і тыя і другія. Але няхай; калі, сярод двух станаў, я буду заўсёды біты, пачнем біць і мы! Я гатоў. Чым падстаўляць бакі, бакі, бакі, распусцім лепш мы самі кулакі.

Але хто мне растлумачыць, для чаго заведзены на зямлі ўсе гэтыя жывёліны, гэтыя рылы-дурылы, гэтыя палітыкі, феадалы, нашай Францыі аб'ядалы, якія, рассыпаючыся ў пахвале, рабуюць яе на кожным вугле і, пакусваючы наша серабро, прыглядаюць і суседняе дабро, спакушаюцца на Германію, квапяцца на Італію і ў гінекей¹⁰ да Вялікага Турка нос сунуць, гатовыя праглынуць палову ўсёй зямлі, а самі і капусты на ёй пасадзіць не ўмеюць!.. Хопіць, мой дружа, супакойся, злавацца не трэба! Усё добра і так, як яно ёсць... пакуль мы яго не палепшым (а гэта мы зробім пры першай магчымасці). Няма такога паганага стварэння, якое не было б чаго-небудзь вартае. Чуў я, што аднойчы Гасподзь Бог (што гэта я, Божа, толькі пра цябе сёння і гавару?), з Пятром прагульваючыся разам, убачыў у Беянскім прадмесці* — сядзіць жанчына, склаўшы рукі, і памірае ад нуды. І так яна сумавала, што наш Айцец, пашнарыўшы ад дабрыні сардэчнай, выняў, кажуць, з кішэні сотню вошай, кінуў іх ёй і сказаў: «На табе, дачка мая, пазабаўляйся!» І вось жанчына, смяянуўшыся, пачала паляваць; і кожны раз, як ёй удалася падчапіць звярынку, яна смяялася ад задавальнення. Такая ж міласць, напэўна, і ў тым, што неба нас узнагародзіла, дзеля нашай пацехі, гэтымі двухногімі жывёламі, якія дзяруць з нас шкуру. Дык будзем жа вясёлымі, ха-ха! Гніды, кажуць, прыкмета здароўя. (Гніды — гэта наша панства.) Узрадуемся, браткі, бо ў такім разе няма нікога здаравейшага за нас... І потым, я вам скажу (на вушка): «Цярпенне! Наша возьме. Халалы, маразы, свалата лагерная і прыдворная пастаяць і пройдуць. Добрая зямля застанецца, і мы, каб на ёй радзіла. Яна за адзін прыплод з лішкам сваё верне... А пакуль даканаем маю бочачку! Трэба вызваліць месца для новага ўраджаю».

Мая дачка Марціна мне кажа:

— Ты хвалько. Цябе паслухаць, дык можна падумаць, што ты толькі горлам і ўмееш браць: быць разявакам, мянціць языком, пазяхаць ад смагі ды варон лавіць; што ты спіш і бачыш, як бы гульнуць, што ты гатоў піць як у прорву; а ты і дня не пражывеш без работы. Табе хацелася б, каб цябе лічылі ветрагонам, сарвігалавой, марнатраўцам, гулякам, які не ведае, што ў яго ў кашальку, туга ён набіты ці злёгку; а сам бы захварэў, калі б у цябе на працягу дня ўсялякі заняткаў не адзвоньваў свой час, як на курантах; ты

* Беян, або Віфлеем — прадмесце Кламсі.— *Р. Р.*

ведает да апошняй капейкі ўсё, што выдаткаваў з мінулага Вялікадня, і яшчэ не з'явіўся на свет той чалавек, які б цябе ашукаў... Прасцячок, дурненькая галоўка! Палюбуйцеся гэтым ягняткам! Ведаем вашых ягнят: пусці іх утраіх — воўка з'ядуць...

Я смяюся, я не пярэчу пані зубатай. Яна мае рацыю! Дарэмна яна ўсё гэта гаворыць. Але жанчына маўчыць толькі аб тым, чаго не ведае. А мяне яна ведае, я ж яе змайстраваў... Чаго ўжо Кала Брунён, прызнайся, стары ветрагон: як ты там не дурыся, ніколі табе не быць зусім дуркаватым. Вядома, і ў цябе, як у кожнага, ёсць дурыкі за пазухай, і ты іх выпадкамі паказваеш, але ты іх хаваеш адразу, калі табе патрэбны вольныя рукі і ясная галава для працы. Як у любога француза, у цябе вельмі трывала сядзяць у мазгаўні пачуццё парадку і розум, што ты, дзеля забавы, можаш і пасваволіць: рызыкаўна гэта толькі для дурняў, якія глядзяць на цябе, разявіўшы раты, і надумаліся б пераймаць твае звычкі. Пышныя прамовы, гучныя вершы, неверагодныя задумы — усё гэта вельмі прыемна: натхняешся, запальваешся. Але пры гэтым мы палім толькі вецце; а самі дровы, у хляве складзеныя, мы не чапаем. Фантазія мая ажыўляецца і задае спектакль майму розуму, які яе сузірае, зручна рассеўшыся. Усё мне цікава. Тэатрам мне служыць сусвет, і я, не ўстаючы з крэсла, гляджу камедыю: пляскаю Магамору ці Франкатрыпэ, пацяшаюся турнірамі і царскімі ўрачыстасцямі, крычу «біс!» усім гэтым людзям, якія ломяць сабе шыю. Гэта яны, каб задаволіць нас! Каб узмацніць задавальненне, я раблю выгляд, быццам і сам удзельнічаю ў забаве і веру ёй. Дзе там! Я веру ўсяму гэтаму роўна настолькі, наколькі мне было б займальна. Гэтак жа вось, як слухаю казкі пра феі. І ёсць не толькі феі... Ёсць важны пан, што жыве ў Эмпірэ¹¹. Мы яго шануем вельмі; калі ён ідзе па нашых вуліцах, а паперадзе яго нясуць крыж і харугву з песнапеннем, мы пакрываем белымі прасцінамі сцены нашых хат. Але паміж намі... Балбатун, прыкусі язык! Тут пахне кастром... Божа, я нічога не сказаў! Я здымаю перад табою капялюш...

Канец лютага

Асёл, абскубшы луг, сказаў, што пільнаваць яго больш няма патрэбы, і накіраваўся аб'ядаць (пільнаваць, хацеў я сказаць) другі, па-суседску. Гарнізон пана Дэневера сёння раніцай пакінуў нас! Люба было глядзець на іх, тлустых, як кумпякі. Я ганарыўся нашай кухняй. Мы рассталіся з сэрцам на вуснах, вусны сардэчкам. Яны выказвалі розныя прыязныя і далікатныя пажаданні, каб наша збажына добра ўрадзіла, каб наш вінаград не памёрз.

— Працуй, дзядзька, — сказаў мне Фіякр Балакр, мой пастаялец-сяржант. (Так ён мяне кліча, і па заслугах: «Той сапраўдны дзядзька, хто частуе і ў рот не глядзіць».) — Не шкадуй працы рук і даглядай свой вінаграднік. На святога Мартына мы да цябе вярнемся піць...

Слаўны народ, заўсёды гатовы прыйсці на дапамогу сумленнаму чалавеку, які за сталом змагаецца са сваім збаном!

Усе пачуваюць сябе неяк лягчэй пасля таго, як яны пакінулі нас. Суседзі асыярожна раскупорваюць свае тайнічкі. Тыя, што яшчэ нядаўна хадзілі з пяснымі тварамі і стагналі ад голаду, быццам у жываце ў іх сядзеў воўк, цяпер з-пад саломы адрывнай, з-пад зямлі аршынным адкопваюць, чым накорміць гэтага звера. Няма жабрака, які б не здолеў даволі разумна, войкаючы з усімі заадно, што нічога ў яго няма даўно, прыхаваць лепшае сваё віно. Я сам (ужо і не ведаю, як гэта сталася), як толькі пакінуў мяне мой госць Фіякр Балакр (я правёў яго на канец Іудзейскага прадмесця), раптам успомніў, ляпнуўшы сабе па лбе, пра нейкую бочачку шаблі, выпадкова забытую пад конскім гноем, куды яна была пакладзена для цяпла. Я быў гэтым вельмі засмучоны, як гэта зразумее кожны; але калі зло здарылася, дык яно здарылася, і з ім трэба мірыцца. Я і міруся. Балакр, мой пляменнік, ах, што вы страцілі! Які нектар, які букет!.. Але вы не бядуйце, мой дружа, мой дружа, але вы не бядуйце: яго вып'юць за ваша здароўе!

Людзі ходзяць па суседзях з хаты ў хату. Паказваюць адзін аднаму знаходкі, выяўленыя ў скляпах; і перамігваюцца, як аўгуры¹², з узаемнымі віншаваннямі. Гавораць пра страты і напасці (па жаночкай часці). Суседская бяда весяліць, і забываешся пра сваю ўласную. Даведваюцца пра здароўе жонкі Венсана Плюёў. Пасля кожнага вайсковага пастоя ў горадзе, па дзіўнай выпадковасці, гэтая доблесная дачка Галіі распускае пояс. Бацьку віншуюць, захапляюцца магутнасцю яго пладаносных сцёгнаў у час грамадскага выпрабавання; і па-сяброўску, дзеля смеху, без ніякай злоснай думкі, я папляскаваю па пузе гэтага шчасліўчыка, у якога, кажу я, дом ходзіць з поўным жыватом, як усе іншыя пры пустым. Усе пасміхаюцца, як і павінна быць, але ветлівенька, па-прасцяцку, ва ўвесь рот. Аднак Плюёў нашы віншаванні не даспадобы, і ён кажа, што лепш бы я прыглядаў за сваёй жонкай. На што я адказаў, што ўжо яе шчаслівы ўладальнік дык можа спаць як пшаніцу прадаўшы, не баючыся за свой скарб на добры лад, што пацвердзіць і стары і малады будзе рад.

Але вось і Масленка. Як ні дрэнна мы жывём, яе трэба адзначаць. Гэта ганаровы клопат і для горада, і для кожнага з нас. Што сказалі б пра Кламсі, радзіму сасісак, калі б на Мясаяд у нас не было гарчыцы? Патэльні шыпяць; вулічнае паветра напоўнена салодкім пахам тлушчу... Скачы, блін! Вышэй! Скачы, для маёй Гладзі!..

Гром барабанаў, пералівы флейтаў. Смех і крыкі... Гэта панове з Іудзеі* заяўляюцца на сваёй калясніцы з візітам у Рым.

* «Іудзеяй» названа Віфлеемскае прадмесце, заселенае кламсійскімі плытнікамі, «Рым» — верхні горад; гэтае імя ён атрымаў ад так званай «Старарымскай» лясвіцы, якая вядзе ад пляца св. Марціна да Беўронскага прадмесця.— Р. Р.

На чале ідуць музыка і алебардшчыкі, рассякаючы натоўп насамі. Насы хобатам, насы кап'ём, насы паляўнічым рогам, насы руляй, насы ў калючках, быццам каштаны, або з птушкай на канцы. Яны расштурхваюць зявак, шнараць па спадніцах у дзяўчат, а тыя пішчаць. Але ўсё шарахаецца і бяжыць перад каралём насоў, які прэ, як таран, і, нібы бамбарду¹³, коціць свой нос на лафеце.

Следам рухаецца калясніца Паста, імператара рыбаедаў. Бледны, зялёны, пануры — худыя, дрыготкія фігуры, у расах і скуф'ях ці з рыбінымі галовамі. Колькі рыб! У аднаго ў кожнай руцэ па карпу ці па трасцэ; у другога на відэльцы, вось, глядзі, насаджаны печуры; у трэцяга на плячах шчупачыная галава, з рота ў яе тырчыць плотка, і ён, як бы раджае, пілою успорваючы сабе чэрава, поўнае рыбы. У мяне, гледзячы на іх, пачынае рэзаць у жываце... Іншыя, разявіўшы зяпу і запусціўшы туды пальцы, каб яе шырэй расцягнуць, душацца, запіхваючы сабе ў горла (Піць! Піць! Піць!) яйкі, якія не пралазяць. справа і злева, з вышыні калясніцы — хары савіныя, расы доўгія — вудзільшчыкі цягнуць на лёсках кухцікаў, якія скачуць, нібы кураняты, і хапаюць на ляту, што каму перападзе, — пасыпаны цукрам арэшак ці птушыны памёт. А ззаду скача д'ябал, апрануты кухарам, ён боўтае ў каструлі вялікай лыжкай; гнюсным варывам пічкае ён шасцярых басаногіх грэшнікаў, якія ідуць цугам, прасунуўшы паміж перакладзін лесвіцы свае скрыўленыя фізіяноміі ў вязаных каўпаках.

А вось і трыгумфатары, героі дня! На троне з кумпякоў, пад балдахінам з вэнджаных языкоў, з'яўляецца Каўбасная каралева, увенчаная сэрвелатамі, у каралях з сасісак, якія яна какетліва перабірае сваімі мясістымі пальцамі, акружаная гайдкумі, белымі і чорнымі каўбасамі, кламсійскімі сасіскамі, якіх Тлушчкаўбас, палкоўнік, вядзе да перамогі. Узброеныя рожнамі і шпігавальнымі іголкамі, яны вельмі ўнушальныя, грузныя і лсьняныя. Люблю я таксама гэтых саноўнікаў, у якіх замест жывата — кацёл або замест тулава — запечаны паштэт і якія нясуць, быццам цары-вешчунны, хто свіную галаву, хто бутэльку салодкага віна, хто дыжонскую гарчыцу. З гукамі медных труб і кімвалаў, шумовак і блях выязджае пад агульны рогат, верхам на асле, кароль рагачоў, друг Плюё. Венсан, гэта ён, ён выбраны! Седзячы задам наперад, у высокім турбане, са шклянкай у руцэ, ён слухае сваю гвардыю, наверхаваную з плитнікаў, рагатых чарцей, якія з баграмі і шастамі на плячах абвяшчаюць зычным голасам, на добрай і даступнай французскай мове, нічога не ўтойваючы, яго слаўнае жыццё і выдатнае быццё. Ён, як мудрэц, не выказвае пры гэтым мітуслівага гонару; абьякавы, ён п'е, прамочвае горла; але, параўняўшыся з чыёй-небудзь хатай, праслаўленай той жа доляй, ён выгуквае, падымаючы шклянку: «Гэй, сабрат, за тваё здароўе!»

Нарэшце, замыкаючы шэсце, выступае прыгажуня вясна. Юная дзяўчына, ружовая і радасная, з ясным чалом, з валасамі залатымі,

дробным хмелем завітымі, у вянку са скараспелак, красачка жоўтая і дробненькая, і тальмах у яе, вакол маленькіх грудзей, з каташкоў зялёненькіх на арэшніках тоненькіх. Са звонкім кашальком пры поясе і з кошыкам у руках яна спявае, падняўшы светлыя бровы, шырока раскрыўшы вочы, блакітныя, як біруза, расцягнуўшы губкі, паказваючы вострыя зубкі, яна спявае ломкім галаском, што хутка ластавачка вернецца ў свой дом. Побач з ёю на павозцы, запрэжанай чацвёркай вялізных белых валоў, мажнныя красуні ў самай пары, слаўныя маладзіцы, стройныя і пругкія целам, і падлеткі ў нявыгадным узросце, якія, быццам маладыя дрэўцы, выраслыя абы-як. У кожнай чагосьці не хапае; але тым, што ёсць, воўк закусіў бы няблага... Мілыя брыдоткі! У адных клеткі ў руках, поўныя пералётных птахаў, іншыя, чэрпаючы з кошыка ў каралевы-вясны, кідаюць разявам салодкія прысмакі, сюрпрызы, папяровыя цюкі, у якіх спадніцы і каўпакі, прадказаны лёс, любоўны верш, пірог, а не — дык і пара рог.

Даехаўшы да рынку, каля вежы, дзеўкі саскокваюць з калясніцы і танцуюць на пляцы з пісарамі і прыказчыкамі, у той час як Масленка, Пост і Кароль рагачоў працягваюць сваё ўрачыстае шэсце, спыняючыся праз кожныя дваццаць крокаў, каб паведаміць добрым людзям іспіну ці ўгледзець яе на дне шклянкі...

Піць! Піць! Піць!
Не так жа сяброў адпусціць!
Не!

Сярод бургундцаў няма такога прастака,
Каб сябра адпусціў і не выпіў з ім глытка.

Але ад празмернай паліўкі язык цяжэе і настрой падмакае. Майго сябра Венсана з яго світай я пакідаю ля новага прыпынку ў засені шынкі. Дзень залішне добры, каб сядзець у клетцы. Трэба падыхаць свежым паветрам!

Мой стары сябра, кюрэ Шамай, што прыехаў са сваёй вёскі, у вазку з вослікам, пабаляваць у пана наяцяцеля царквы святога Мартына, запрашае мяне праехаць частку дарогі. Я бяру з сабою маю Гладзі. Мы садзімся ў яго калымагу. Но, даўгавухі... Ён такі маленькі, што я прапаную пасадзіць яго ў вазок, між Гладзі і мною... Доўжыцца белая дарога. Лядашчае сонца дрэмле; яно ў такой ступені грэе нас, у якой само грэецца ля камінка. Вослік засынае таксама і спыняецца, паглыблены ў думкі. Кюрэ абурана аклікае яго зычным голасам:

— Магдалінка!

Вослік уздрыгвае, перабірае ножкамі, віхляецца паміж каляінамі і зноў спыняецца ў роздуме, не зважаючы ні на якія праборкі.

— Ах, пракляты! Каб не крыж у цябе на спіне,— бурчыць Шамай, шпігуючы яму кіем клубы,— паламаў бы я дубінку аб тваю спінку!

Каб адпачыць, мы робім прыпынак ля першай жа харчэўні на павароце дарогі, якая спускаецца адтуль да белага сяла Арм, якое ў люстраной вадзе вострай мордачкай п'е. На суседнім лузе, вакол высокага, разгалістага арэшніку, што выцягвае да прамяністага неба свае чорныя рукі і свой магутны аголены касцяк, дзяўчаты вядуць карагод. Пойдзем у скокі!.. Гэта яны прынеслі масленічны блін кумачцы-сароцы.

— Бачыш, Гладзі, бачыш Марго-сароку, як яна ўселася ў белай камізэльцы, на краі гнязда, вунь там, высока-высока, і глядзіць уніз! Бач, цікаўная! Каб усё падчапіць сваім круглым вочкам і балбатлівым язычочкам, яна пабудавала сабе дом без вокнаў і дзвярэй, на самай высокай з галін, адкрыты на ўсе бакі. Яна і мерзне, яна і мокне, ну і што? Затое ёй усё бачна. Яна не ў гуморы, у яе такі выгляд, быццам яна кажа: «Навошта мне вашы падарункі? Дурні, прыбярэце іх з маіх вачэй! Ці вы думаеце, што калі б мне захачелася вашага блінца, дык я не змагла б злётаць па яго сама? Доранае есці нясмачна. Я люблю толькі крадзенае».

— Тады навошта, дзядуля, дораць ёй блін з гэтымі прыгожымі стужкамі? Чаму віншуюць са святам? Чаму віншуюць са святам гэтую зладзейку?

— Таму што ў жыцці, ці бачыш, са злоснымі лепш жыць ладам, чым адварочвацца ад іх задам...

— Аднак, Кала Бруньён, добраму ты яе вучыш! — бурчыць кюрэ Шамай.

— Я ёй не кажу, каб гэта было пахвальна, я толькі кажу, што так робяць усе, і ты, кюрэ, першы. Вылупівай вочы! Калі табе даводзіцца мець справу з якой-небудзь багамолкай, якая ўсё бачыць, усё ведае, усюды тыцкае нос, у якой рот напханы зласлоўем, як мех, няўжо ты, каб яе суняць, не запхнуў бы ёй дзюбу блінцамі?

— А Божа, калі б гэта магло дапамагчы! — ускліквае кюрэ.

— Я Марго абылгаў, яна лепшая за любую жанчыну. Яе язык хоць калі-нікалі на што-небудзь карысны.

— А на што, дзядуля?

— Калі падбіраецца воўк, яна крычыць...

І раптам пры гэтых словах сарока падымае крык. Яна злуецца. Яна сварыцца, б'е крыламі, кружыць у паветры, лае кагосьці ці штосьці, там, у Армскай даліне. На ўзлеску яе птушкі-кумы, кукша Шарло і крумкач Кала, адказваюць ёй такім жа рэзкім і раздражнёным голасам. Людзі смяюцца, людзі крычаць: «Воўк! Воўк!» Ніхто ў гэта не верыць. Усё-такі ідуць плянуць (верыць — добра, бачыць — лепш)... І што ж бачаць? Людцы мае! Атрад узброеных людзей, якія рыссю падымаюцца ўгару. Мы іх пазнаём. Гэта гэтыя разбойнікі, везлэйскія войскі, якія, ведаючы, што наш горад нікім не ахоўваецца, вырашылі застаць сароку (толькі не гэтую) у гняздзе!..

Вы разумееце самі, што мы не трацім часу на іх сузіранне! Усе крычаць: «Ратуйся, хто можа!» Штурханіна, таўкатня. Даюць

лататы з усіх ног, па дарозе, праз палеткі, хто стрымгалоў, хто на ліхім баку ўласнай асобы. Мы ўтраіх ускакваем у вазок з вослікам. Быццам разумеючы, што робіцца, Магдалінка ляціць стралой, яе на ўсю моц падганяе кюрэ Шамай, які ад празмернага хвалявання зусім забыўся на павагу да аслінай спіны, пазначанай сімвалам крыжа. Мы едзем у плыні людзей, што равуць як рэзаньня, і, пакрытыя пылам і славай, першымі ўязджаем у Кламсі, апырэджаючы астатніх уцекачоў. Мы імчымся наўгалоп, вазок грукаціць, Магдалінка ляціць, кюрэ падганяе, мы праносімся праз Беянскае прадмесце, лямантуючы:

— Вораг ідзе!

Напачатку людзі смяяліся, гледзячы на нас. Але хутка ўсё зразумелі. І тады ўсё ператварылася нібы ў мурашнік, у які торкнулі палку. Кожны мітусіўся, выбягаў, вяртаўся, зноў выбягаў. Мужчыны ўзбройваліся, жанчыны пакавалі манаткі, рэчы ўзвальваліся на тачкі, у кашы, усё насельніцтва прадмесця, пакінуўшы свае пенаты, рынулася ў горад, пад ахову сцен; плытнікі, як былі, ва ўборах і масках, рагатыя, касцістыя, пузатыя, хто ў выглядзе Гарганшоа, хто ў выглядзе Вельзевула, кінуліся да бастыёнаў, узброеныя бусакамі і восцямі. Так што, калі авангард паноў везлэйцаў падышоў да сцен, масты былі паднятыя, і па той бок рова нікога не засталася, акрамя некалькіх гаротнікаў, якім губляць не было чаго, а таму не было чаго і ратаваць, ды караля рагачоў, нашага сябра Плюўё, пакінутага сваёю світай, які, набраўшыся па рыльца і п'яны, як Ной, соп на сваім асле, трымаючы яго за хвост.

І вось тут якраз і спазнаецца ўся выгода мець сваімі ворагамі французаў. Іншыя асталопы, немцы, швейцарцы ці англічане, якія думаюць жыватом і пачынаюць разумець толькі на Сёмуху тое, што ім скажаш у пост, падумалі б, што з іх глумяцца; і я б паўгроша не даў бы за шкуру беднага Плюўё. А ў нас разумеюць адзін аднаго з паўслова: адкуль людзі ні з'явяцца, з Іль-дэ-Франса ці з Праванса, з Шампані ці з Брэтані, няхай гэта гусі з Боса, аслы з Бона ці зайцы з Везлэ, колькі б яны ні змагаліся, як бы ні стараліся, у добрым жарце наш брат француз заўсёды знаходзіць кус. Ubачыўшы нашага Сілена, увесь варожы лагер заржаў носам, ротам, горлам і нутром, сэрцам і жыватом. І, клянучы святым Геласіем, бачачы, як яны рагочуць, мы самі лопаліся ад смеху на сваіх бастыёнах. Потым мы пачалі абменьвацца праз равы вельмі трапнай лаянкай, накшталт Аякса і Гектара траянскага¹⁴. Толькі наша лаянка была на пяшчотнейшым сале. Мне хацелася б яе запісаць, але няма часу; і ўсё ж я яе запішу (пачакаем!) у адзін зборнічак, куды я занатоўваю вось ужо дванаццаць гадоў лепшыя жарты, свавольствы і вольнасці, мною пачутыя, сказаныя ці прачытаныя (далібог, было б шкада, калі б яны прапалі) за доўгае маё бадзянне па гэтых слёзных пакутах. Ад адной думкі пра іх у мяне трасецца жывот, і я пасадзіў кляксу, вось гэтую вось.

Накрычаўшыся ўволю, трэба было пераходзіць да дзеянняў (усякае дзеянне пасля доўгіх прамоў ненадхняльнае). Ні ў іх, ні ў нас асаблівай да таго ахвоты не было. Іх спроба не ўдалася: мы былі за прыкрыццём; лезці на сцены ім не хацелася зусім: ці доўга паламаць сабе косці? Аднак трэба ж было ва ўсякім разе штосьці рабіць, усё роўна што. Папалілі порах, пашчоўкалі: хочаш — на, атрымлівай! Ніхто ад гэтага не пацярпеў, акрамя вераб'ёў. Сядзячы, прыхіліўшыся да сцяны, у мірнай цішыні, мы чакалі, каб кулі ўгаманіліся, каб пастраліць і самім, хоць і не цялячыся (не варта залішне высоўвацца). Выглянуць адважаліся, толькі калі чуваць было, як лямантуюць іх палонныя; там было з добры тузін беянскіх мужчын і жанчын, выстраеных у рад, да гарадской сцяны не тварам, а тылам, і іх лупцавалі. Яны крычалі немым голасам, хоць бяда была ўжо не такая вялікая. Мы, каб адпомсціць, надзейна ўкрытыя, прайшліся ўздоўж нашых курцінаў, трасучы над сцяною дзідамі з насаджанымі на іх кумпякамі, сэрвелатамі і каўбасамі. Нам чуваць было, як аблога раўла ад злосці і прагнасці. Мы акрыялі духам, і каб умацаваць яго цалкам (калі надумаўся жартаваць, абгрызі жарт да касцей!), з надыходам вечаара мы расставілі пад ясным небам на схілах, карыстаючыся сценамі, як шырмай, сталы, заваленыя ежай і бутэлькамі; мы селі баляваць, з вялікім шумам, песнямі і чоканнем за здароўе шырокай Масленкі. Тыя ледзь не палопалі ад шаленства. Так гэты дзень прайшоў падобнаму без асаблівай шкоды, калі не лічыць тое, што адзін з нашых, тоўсты Гено з Пусо, захацеў, падпіўшы, прайсціся па сцяне са шклянкаю ў руцэ, каб іх пацвяліць, і яму з мушкета ворагі скрышылі і шклянку і мазгі. І мы, з нашага боку, скалечылі аднаго ці дваіх, у адказ. Але нашага настрою гэта не азмрочыла. Вядома, на кожнай гулянцы быць разбітай шклянцы.

Шамай чакаў ночы, каб выбрацца з горада і вярнуцца да сябе. Як мы яго ні ўгаворвалі:

— Дружа, гэта рызыкаўна. Лепш перачакай. Бог паклапоціцца аб тваіх прыхаджанах.

Ён адказваў:

— Маё месца сярод маёй паствы. Я Божая рука, без мяне Бог будзе аднарукім. А са мною ён ім не будзе, я ручаюся.

— Веру, веру, — сказаў я, — ты гэта даказаў, калі гугеноты бралі прыступам тваю званіцу і ты цяжкай булавой укакошыў іхняга капітана Папіфага.

— Нехрысьць быў вельмі здзіўлены, — сказаў Шамай. — І я не менш. Я чалавек добры і не магу глядзець на кроў. Гэта агідна. Але чорт яго ведае, што робіцца з чалавекам, калі ўсё навокал не ў толк! Становіцца сам як воўк.

Я сказаў:

— Гэта праўда, варта апынуцца ў натоўпе, як адразу робіцца няўцямным. Сто мудрацоў раджаюць дурня, а сто бараноў — воўка... Скажы мне, дарэчы, кюрэ, якім чынам ты прыміраеш гэтыя

дзе маралі — мараль асобнага чалавека, які жыве вока ў вока са сваім сумленнем і зычыць міру сабе і іншым, і мараль чалавечых статкаў, дзяржаў, якія з вайны і злачынства робяць доблесць? Якая з іх ад Бога?

— Што за пытанне? Абедзве. Усё ад Бога.

— Тады ён сам не ведае, чаго хоча. Ці, найхутчэй, ведаць дык ведае, але не можа. Калі яму даводзіцца мець справу з людзьмі адзін на адзін, дык гэта проста; яму нічога не значыць прымусіць іх слухацца. Але калі людзі збяруцца ў натоўп, тады Богу не па сабе. Чаго варты адзін супраць усіх? Тут чалавек адданы зямлі, маці сваёй, якая ўсяляе ў яго свой крыважэрны дух... Памятаеш казку, дзе людзі, у пэўныя дні, становяцца ваўкамі, а потым вяртаюцца ў сваю шкуру? У нашых старых казках ведаў больш, чым у тваім малітоўніку, сябра кюрэ. У дзяржаве ўсякі чалавек выступае ў сваёй воўчай шкуры. І колькі б дзяржавы, і каралі, і іхнія міністры ні прыбіраліся пастухамі і ні выдавалі сябе, жуллё, за родзічаў вялікага пастуха, твайго добрага пастыра, усе яны рысі, быкі, ляпы і жываты, якія нічым не напхаеш. А для чаго? Для таго, каб наталіць празмерны голад зямлі.

— Ты залгаўся, паганец,— сказаў Шамай.— Ваўкі ад Бога, як і ўсё астатняе. Ён усё рабіў на карысць нам. Ці табе невядома, што сам Ісус, кажучы, стварыў воўка, каб той вартаваў капусту, якая расла ў садзіку ў Прасвятой Багародзіцы, ад коз і казлянят? Ён меў рацыю. Паклонімся яму. Мы век скардзімся на моцных. Але, дружа мой, калі б слабыя сталі каралямі, было б яшчэ намнога горш. Вывад: усё добра — і ваўкі і авечкі; авечкам патрэбны ваўкі, каб іх сцерагчы; а ваўкам — авечкі, таму што трэба ж есці... А цяпер, мой Кала, я адпраўляюся пільнаваць сваю капусту.

Сутану падабраўшы, дубінку ў руку ўзяўшы, ён пайшоў у цёмную ноч, расчулена даручыўшы мне Магдалінку.

У наступныя пасля таго дні было не так весела. У першы вечар мы нажэрліся, як дурні, без меры, да абжорства, дзеля пахвальбы і праз глупства. І нашы запасы больш чым парастрэсліся. Давялося падцягваць жываты; іх і падцягнулі. Але дурыліся паранейшаму. Як паелі ўсе каўбасы, зрабілі іншыя — кішкі, напханія вотруб'ем, канаты, вымачаныя ў дзёгці, — і размахвалі імі на гарпунах перад носам у ворага. Але шэльма зразумеў падман. Куля аднойчы ўспарола такую каўбасу на самай сярэдзінцы. І хто тут пасмяяўся? Не мы. Каб нас даканаць, гэтыя разбойнікі, бачачы, што мы з нашых сцен вудзім рыбу ў рэчцы, узялі дый паставілі ля шлюзаў, вышэй і ніжэй па цячэнні, вялікія сеткі, каб перахопліваць улоў. Дарэмна наш настояцель угаворваў гэтых паганцаў не перашкаджаць нам пасціць. З-за адсутнасці поснага прыйшлося харчавацца ўласным тлушчам.

Вядома, мы маглі б заклікаць на дапамогу пана дэ Невера. Але, кажучы шчыра, мы не вельмі прагнулі зноў браць на пастой яго воінства. Выгодна было мець ворагаў звонку, чым сяброў унутры. І таму, пакуль можна было без іх абысціся, мы маўчалі; так лепш

было. Вораг жа быў настолькі сціплы, што таксама іх не выклікаў. Лічылі за лепшае спраўляцца самім, без старонніх. І вось, не спяшаючыся, распачалі перамовы. А тым часам у абодвух станах жылі-былі даволі разважна, клаліся рана, уставалі позна, увесь дзень гулялі ў шары і ў коркі, пазяхалі, не столькі ад голаду, колькі ад нуды, і спалі так непрабудна, што мы, і поспячы, тлусцелі.

Рухацца стараліся як мага меней. Але цяжка было стрымаць падлеткаў. Гэтыя гарэзы, з іх вечнай беганінай, віскатам і смехам, заўсёды ў руху, толькі і тырчалі на сценах, паказвалі ворагам язык, абстрэльвалі іх каменнем: у іх была цэлая артылерыя з бузінавых трубак, з прашчаў з вяровачкай, з расшчэпленых палачак... бах, шчоўк, у самую гушчу! І нашы мартышкі равуць ад смеху, а пабітыя, шалеючы, клянуща іх знішчожыць. Нам крыкнулі, што, калі яшчэ хоць адзін дураслівец на сцяне высуне нос, у яго смальнуць з аркебузы¹⁵. Мы абяцалі за імі прыглядаць, але як хлопчыкаў ні дакарай, як ім вушы ні надзірай, яны выслізгваюць, як вугры, толькі трымай. А горш за ўсё, я вам скажу (я і да гэтага часу яшчэ дрыжу),— гэта тое, што ў адзін цудоўны вечар я раптам чую крык: аказваецца, Гладзі (вось і глядзі!), гэтая ціхоня, святая карцінка,— ах, скацінка, золата маё! — з адхону скокнула ў роў... Божа, я яе высцебаць быў гатоў!.. Мігам я быў на сцяне. І ўсе мы пазвешваліся з яе. О гора мне... Вораг быў бы ў выйгрышы, калі б узяў нас на прыцэл; але і ён, як і мы, глядзеў у роў на маю малышачку, якая (хвала табе, Маці Боская!) скацілася мякка, як кошачка, і, зусім не спалохаўшыся, седзячы ў квецені травастою, падымала галаву да галоў, якія звешваліся па баках, і, усміхаючыся ім у адказ, ірвала букет. Усе ўсміхаліся ёй таксама. Монсеньёр дэ Рані, варожы камендант, загадаў, каб ніхто не крыўдзіў дзяўчынку, і нават кінуў ёй, мілы чалавек, сваю бамбаньерку.

Але пакуль усе былі занятыя Гладзі, Марціна (з жанчынамі вечныя гісторыі), каб выратаваць сваю авечку, кінулася таксама ўніз па адхоне, бягом, слізком, кулём, са спадніцай, задранай да шыі, паказваючы ворагам свае эмпірэі, усход і захад, усё зараз, усё неба напаказ і, у ззянні промняў, зорку ночы цёмнай. Яе поспех быў непараўнаны. Але яна не збянтэжылася, забрала сваю Гладзі, расцалавала і адшлёпала.

Натхнёны яе таямніцамі, не слухаючыся свайго капітана, здаравенны салдат саскочыў у роў і кінуўся да яе бегма. Яна спынілася. Мы са сцяны кінулі ёй памяло. Яна яго ўзяла і смела на ворага пайшла, і — раз! раз! вось як у нас! — залётнік спалохаўся і — бі! валі! — памчаўся,— грывіце трубы і барабаны! Трыумфатарку падчапілі, разам з дзіцёнкам, пры смеху звонкім; і, ганаровы, як паўлін, я цягнуў вяроўку, якая падымала маю шальмоўку, што асляпіла варожыя вочы зоркаю паўночы.

Яшчэ тыдзень пайшоў на размовы. (Для гаворкі любая зачэпка знойдзецца.) Фальшывая чутка аб набліжэнні пана дэ Невера нас, нарэшце, прывяла да згоды; і мір у выніку абышоўся танна: мы

абяцалі везлэйцам дзесяціну з будучага збору вінаграду. Добра абяцаць тое, чаго няма, што яшчэ будзе... Магчыма, яго і не будзе; ва ўсякім разе, нямала вады пад мостам працячэ, і нямала віна — у наш шлунак.

Такім чынам, абодва бакі былі вельмі задаволены адзін адным, а сабой дык найбольш. Але не паспелі мы абсохнуць пасля ліўня, як папалі пад новы дождж. У самую ноч пасля заключэння міру на небе з'явіўся знак. У дзесяць гадзін ён паказаўся з-за Самбера, дзе ён хаваўся, і, слізгаючы па зорным лузе, працягнуўся, як змяя, да Сен-П'ер-дзю-Мона. З выгляду ён нагадваў меч, і вастрывё ў яго было як факел, з дымнымі языкамі. А дзяржальна трымала рука, пальцы якой заканчваліся страшэннымі галовамі. На безыменным пальцы была жанчына з распущанымі валасамі. І шырыня мяча была: ля дзяржальна — пядзя; ля вастрыва — сем-восем ліній; пасярэдзіне — дзве цалі і тры лініі, роўна. І колер яго быў крываваы, барвовы, прыпухлы, як рана на целе. Усе мы задралі ў неба галовы, разявілі раты; чуўся скрыгат зубоў. І абодва станы гадалі, якому з іх пагражае прарочы знак. І мы былі цвёрда перакананы, што таму. Але ва ўсім мароз па скуры прабягаў. Акрамя мяне. Мне не было страшна. Трэба сказаць, што я нічога не бачыў, я лёг у ложак у дзевяць гадзін. Але лёг па календары, бо гэта была дата, указаная для прыёму лекаў; а дзе б я ні быў, раз каляндар загадвае, я зусім не пярэчу, бо гэта нябесная заповедзь. Але паколькі мне ўсё расказалі, дык гэта ўсё роўна, як быццам я бачыў сам. Я і запісаў.

Калі мір быў падпісаны, непряцелі і прыяцелі селі разам баляваць. І так як падаспеў канец посту, дык разгавеліся на ўсю сілу. З навакольных вёсак да нас наплыло багата, каб адсвяткаваць наша вызваленне, і ежы і едакоў. Гэта быў вялікі дзень. Стол быў накрыты ва ўсю даўжыню сцен. Пададзены былі тры вепраняты, засмажаныя цалкам, начыненыя вострай крышанкай з вепруковых вантробаў і чапурынай пячонкі; духмяныя шынкі, прыпраўленыя часнаком і лаўровым лістом; трыбухі і сасіскі; шчупакі і ўліткі; рубцы, чорнае рагу, такое, што ад аднаго паху казытала ў мазгах; і цялячыя галовы, якія раставалі на языку; і неапаленыя купіны праперчаных ракаў, што смаляць вам горла; а да іх, каб яго змякчыць, салаты з нямецкай цыбуляй і воцатам, і добрыя віны — шапот, мандр, вафію; а на дэсерт — белая сыракваша, халодная, пругкая, якая расплывалася ў роце; і сухары, якія вам высмоктвалі поўную шклянку, зараз, як губка.

Ніхто не ўстаў з-за стала, пакуль не з'еў усё датла. Благаслаўлены Божа, які даў нам магчымасць у такую песную прастору, у мех нашага жывата, загружаць без меры напоі і стравы! Асабліва добрым было спаборніцтва паміж манахам Куцавухам ад святога Мартына Везлэйскага, які суправаджаў везлэйцаў (гэтым вялікім

назіральнікам, які, кажучь, першым вызначыў, што, не задраўшы хваста, асёл не можа раскрыць рота), і нашым, не аслom, а айцом Генекенам, які сцвярджаў, што некалі ён, відаць, быў карпам ці шчупаком, так яму ненавісная вада, якой ён, верагодна, вельмі многа выпіў у мінулым жыцці. Словам, калі мы ўсталі з-за стала, везлэйцы і кламсійцы, мы паважалі адзін аднаго намнога больш, чым за супам: чалавек пазнаецца за сталом. Хто любіць добрае, таго і я люблю: ён добры бургундзец.

Нарэшце, каб канчаткова нас здружыць, у той час як мы пераварвалі абед, з'явіліся падмацаванні, высланыя панам дэ Неверам для нашай абароны. Нам зрабілася вельмі весела; і абодва нашы станы вельмі далікатна папрасілі іх вярнуцца назад. Яны не сталі ўпірацца і пакінулі нас прысаромленыя, як сабакі, якіх авечкі паслалі пасвіцца. І мы гаварылі абдымаючыся:

— І дурні ж мы былі, што ваявалі дзеля нашых ахоўнікаў! Калі б у нас не было ворагаў, яны іх прыдумалі б, далібог, каб нас абараняць! Шчыра дзякуем! Ратуй нас, Божа, ад нашых выратавальнікаў! Мы і самі сябе выратуем. Бедныя авечкі! Калі б нам сцерагчыся толькі воўка, наша доля была б не такая ўжо і дрэнная. Але хто нас засцеражэ ад пастуха?

ГЛАВА ТРЭЦЯЯ

Брэўскі кюрэ

Першага красавіка

Як толькі дарогі ачысціліся ад гэтых няпрошаных гасцей, я намерыўся схадзіць неадкладна праведаць майго Шамая ў ягонаі вёсцы. Не тое каб я вельмі за яго турбаваўся. Гэты маладзец за сябе пастаяць умее! Але як-ніяк на душы спакойней, калі пабачыш на свае вочы далёкага сябра... І потым неабходна было размяць ногі.

Вось я і сабраўся, нікому нічога не кажучы, і ішоў сабе, пасвістваючы, берагам рэчкі, якая вілася ўздоўж лясістых пагоркаў. На свежае лісце падалі кружочки благаславёнага дожджычку, вясенніх слёз, які то перастане, то зноў забарабаниць. Улюблёная вавёрка мяўкала ў галінах. Гусі лапаталі на лугах. Дразды заліваліся ва ўсю моц, а сінічка-невялічка размаўляла: «ці-ці-цю».

Дарогаю я надумаў запыніцца, каб прыхапіць з сабою ў Дарнесі другога майго сябра, натарыуса, мэтра Паяра: нібы Грацыі, мы бываем у поўным складзе толькі ўтраіх. Я яго заспеў у канторы, калі ён запісваў у кнігу надвор'е на сёння, сны, якія прысніў, і погляды свае на палітыку. Побач з ім ляжала раскрытай, каля «De Legibus»*, кніга «Прароцтваў пана Настрадамуса»¹⁶. Калі ўсё жыц-

* «Аб законах» (лац.).

цё сядзіш у адзіноце, дух стараецца адыграцца і пачынае вандраваць па раўнінах летуценняў і ў нетрах успамінаў; і хоць рухае не ён зямны воз, ён чытае наперад яго лёс. Усё, кажуць, прадвызначана; я ў гэта веру, але прызнаюся, што ўмею вычытваць у «Цэнтурыях» будучыню толькі тады, калі яна ўжо збылася.

Убачыўшы мяне, шаноўны Паяр зазьяў; і ўся хата зверху да нізу напоўнілася нашым смехам. Мне кожны раз радуе вока гэты чалавечак, пузаценькі, з рабым тварам, таўсташчокі, з чырвоным носам, з маршчынкамі вакол жывых і хітрых вачэй, з выглядам хмурным, ён заўсёды бурчыць на пагоду, на людскую пароду, але, па сутнасці, вялікі весялун і зубаскал і яшчэ большы забаўнік, чым я сам. Для яго сапраўднае задавальненне адпусціць вам са строгім выглядам страшэнную загагуліну. І любя на яго глядзець, калі ён велічна сядзіць за сталом з бутэлькай, завучы Кома і Мома¹⁷ і зацягваючы песеньку. Радуючыся мне, ён трымаў мяне за руку сваімі тоўстымі і няўкладнымі рукамі, але шустрымі, як і ён сам; яны па-д'ябальску лоўка ўмеюць спраўляцца з усякімі інструментамі, пілаваць, склюдаваць, пераплятаць, сталярнічаць. Ён усё ў хаце змайстраваў сам; і ўсё гэта непрыгожае, але ўсё — яго работа; і, прыгожае ці не, гэта яго партрэт.

Каб не здрадзіць звычцы, ён паскардзіўся на тое, на сёе; а я насуперак пахваліў і сёе і тое. Ён — доктар Усяганьб, а я — Усяхвал; такія нашы ролі. Ён пабурчэў на сваіх кліентаў; і, вядома, нельга не прызнаць, што яны не вельмі рупліва яму плацяць: бо некаторым з гэтых даўгоў ужо па трыццаць пяць гадоў; а ён, хоць і зацікаўлены ў гэтым, не спяшаецца іх спаганяць. Іншыя калі і расплачваюцца, дык выпадкова, калі ўздумаюць, натурай: кошык як, пара куранят. Такі ўжо звычай; і палічылі б абразай, калі б ён стаў раптам спаганяць грошы. Ён бурчыць, але не спрачаецца; і мне здаецца, што на іх месцы ён рабіў бы ўсё гэтак жа.

На яго шчасце, жыць яму ёсць за што. Маёмасць кругленькая, нясе яйкі. Патрэб мала. Стары бабыль; за спадніцамі не ганяецца; а што да багатага стала, дык Прырода ў нас аб гэтым паклапацілася, — у нас на палетках накрыты стол. Нашы вінаграднікі, нашы трусятнікі, нашы плодovыя сады, нашы рыбныя садкі — кладоўка багатая. Больш за ўсё ён траціцца на кнігі, якія калі і паказвае, дык здалёк (не любіць даваць іх напавер, жывёліна), і для свайго захаплення — глядзіць на месяц (свавольнік!) у гэтакую трубу, якія з нядаўніх часоў прывозяць з Галандыі. У сябе на гарышчы, на даху, пасярод комінаў, ён змайстраваў рухомую пляцоўку, адкуль важна сузірае кругаварот зямлі; ён стараецца вычытаць у ёй, без асаблівага толку, азбуку нашых лёсаў. Дарэчы, сам ён у гэта не верыць, але яму падабаецца верыць. І тут я яго разумею: прыемна глядзець з акна, як праходзяць зоркі над галавой, быццам паненкі па маставой; ім прыпісваеш гісторыі, раманы, інтрыгі; і праўда гэта ці няпраўда, а цікавей, чым усялякія кнігі.

Мы доўга спрачаліся аб цудзе, аб крывава-палымяным мячы, які ў мінулую сераду ноччу людзі бачылі на свае вочы. І кожны з нас тлумачыў знак на свой лад; вядома, кожны даказваў з пенай на губах, што на яго баку праўда. Але нарэшце высветлілася з абодвух бакоў, што нічога не бачылі ні я, ні ён. Бо якраз у гэты вечар мой астралаг за сваім інструментам задрамаў на гадзінку. Калі бачыш, што не ты адзін у дурнях, мірышся са сваёю доляй. Мы памірыліся з ёю весела.

І мы рушылі ў дарогу, цвёрда дамовіўшыся ўтаіць гэты выпадак ад нашага кюрэ. Мы ішлі палямі, разглядваючы маладыя парасткі, ружовыя галінкі кустоў, птушак, што вілі сабе гнёзды, і ястраба над раўнінай, які кружыў у небе. Мы ўспаміналі, смяяліся з таго, як слаўна разыгралі мы аднойчы Шамай. Некалькі месяцаў запар мы з Паярам са скуры вылузваліся, навучаючы дразда ў клетцы гугенцоў каму песнапенню. Потым пусцілі яго ў сад да пана кюрэ. Трохі абжыўшыся там, ён стаў настаўнікам іншых драздоў на вёсцы. І Шамай, якому іхні харал не даваў спакою, калі ён чытаў свой малітоўнік, жагнаўся, цураўся, думаў, што д'ябал да яго ў сад забраўся, заклінаў яго і ў лютасці сваёй, стаіўшыся за аканіцай, падстрэльваў нячысціка. Зрэшты, ён не вельмі ад гэтага пакутаваў. Таму што, забіўшы д'ябла, ён яго з'ядаў.

Гамонячы, мы нарэшце прыйшлі.

Брэў, здавалася, спаў. Хаты ўздоўж вуліцы пазяхалі, разявіўшы дзверы, пад сонейкам прыгожым у вочы прахожым. Адзіным чалавечым тварам быў над раўчуком зад хлопчыка, які прахалоджваўся, спусціўшы портачкі. Але па меры таго як мы з Паярам, узяўшыся пад рукі і размаўляючы, падыходзілі ўсё бліжэй да сярэдзіны мястэчка, крочачы па дарозе, усланай саломай і каравяком, да нас усё мацней даносілася нібыта гудзенне раззлаваных пчол. І калі мы выйшлі на цвінтар, ён аказаўся запоўнены людзьмі, якія размахвалі рукамі, шумелі і галасілі. Пасярэдзіне, ля весніц свайго саду, Шамай, чырвоны ад злосці, роў, пагражаючы прыхаджанам кулакамі. Мы стараліся зразумець, што здарылася, але чулі толькі гул галасоў:

«Вусені, жукі, мышы-палёўкі... Божа, пачуй нас толкам...»

А Шамай крычаў:

— Не! Не! Я не пайду!

А натоўп:

— Разбі цябе гром! Поп ты наш ці не? Адказвай: так ці не?

Калі ты наш поп, — а ты наш поп, — дык ты нам і служыш.

А Шамай:

— Валацугі! Я служу Богу, а не вам...

Гоман быў вялікі. Шамай, каб спыніць яго, зачыніў з трэскам весніцы перад носам у сваіх «авечак»; праз лёсткі яшчэ раз мільганулі яго рукі, з якіх адна па прывычцы ялейна акрапляла

народ дажджом благаславення, а другая ўздымала над зямлёю гром пракляцця. Напаследак у акне хаты паказаліся яго круглы жывот і чатырохвугольны твар, які, не здолеўшы перакрычаць злосны натоўп, люта вытыркнуў яму ў адказ доўгі нос. Затым аканіцы рэзка зачыніліся, і хата прыняла непраглядны від. Крыкуны стаміліся, пляч апусцеў; і мы, абагнуўшы парадзелых зязак, маглі, нарэшце, пастукацца ў дзверы Шамаі.

Стукаліся мы доўга. Упартая жывёліна не хацела адчыняць.

— Гэй! Пан кюрэ!

Колькі мы ні клікалі (змененым голасам, каб пацешыцца):

— Мэтр Шамаі, вы дома?

— К чорту! Няма мяне дома!

І так як мы ўпарціліся:

— Ідзіце прэч! Калі вы не выберацеся з майго парога, я вас, сабачую плойму, ахрышчу па-свойму.

Ён ледзь не апаражніў на нас свой рукамынік. Мы крыкнулі:

— Шамаі, ты б хоць віном!

Пры гэтых словах, як цуд, навальніца сціхла. Пунсовая, што сонца, свяцілася абрадаваная фізіяномія Шамаі:

— Святыя ўгоднікі! Бруньён, Паяр, гэта вы? А я во ледзь не нарабіў бяды! Ах вы, жартаўнікі праклятыя! Чаму ж вы не казалі?

І ён, як лавіна, скочваецца па лесвіцы.

— Заходзьце! Заходзьце! Будзьце благаславёныя! Дайце ж я вас расцалую! Мілыя мае, як жа я рады бачыць чалавечыя твары пасля ўсіх гэтых малпаў. Бачылі вы, што яны тут вытанцоўвалі? Няхай сабе танцуюць, колькі ім захочацца, я з месца не зрушуся. Пайшлі наверх, вып'ем. Вам, нябось, горача. Патрабаваць, каб я пайшоў са святымі дарамі! Хутка дождж: мы з Госпадам Богам вымаклі б да нітачкі. Ці мы ў іх на жалаванні? Ці я падзёншчык? Абыходзіцца са служкай Божым, як з парабкам! Дармаеды! Я прызначаны ахоўваць іхнія душы, а не іх палі.

— Паслухай, — спыталіся мы, — пра што гэта ты? На каго гэта ты так уз'еўся?

— Пайшлі, пайшлі наверх, — сказаў ён. — Там нам будзе зручней. Але найперш трэба выпіць. Я не магу, я задыхаюся. Як вам падабаецца гэтае віно? Далібог, яно не з самых горшых. Паверыце ці не, сябры мае, што гэтым жывёлам трэба, каб я кожны дзень, пачынаючы ад Вялікадня і да самага Ушэсця, служыў малебны... Чаму б не ад Вадохрышча да Новага года?.. І гэта дзеля жукоў!

— Жукоў! — казалі мы. — Вось ты дык сапраўды быццам муху забіў. Ты загаворваешся, Шамаі.

— Я не загаворваюся, — усклікнуў ён абурана. — Не, ведаецца, гэта ўжо занадта! Я павінен зносіць усе іхнія вар'яцтвы, я ж яшчэ і вар'ят!

— Тады растлумач, як чалавек разумны.

— Вам лёгка гаварыць, — адказваў ён, злосна выціраючы твар. — Я павінен заставацца спакойным, калі нас тармосяць, мяне

і Госпада Бога, Госпада Бога і мяне, увесь Божы дзень, каб мы патуралі іхнім бязглуздым выдумкам! Няхай будзе вам вядома (ух, я задыхнуся, дакладна!), што гэтыя паганцы, якія на грош не ставяць вечнае выратаванне і не абмываюць ні душы свае, ні ногі, паграбуюць ад свайго кюрэ, каб ён здабываў для іх і дождж і добрае надвор'е. Я павінен загадваць сонцу, месяцу: «Крышачку цяпла, вадзіцы; хопіць, даволі; крышачку сонейка, і каб было мяккае, злёгка прытуманенае; лёгкі ветрык, галоўнае — без маразоў; яшчэ паліўку, Святы Божа, для майго вінаграду; стой, хопіць мачыць! А цяпер, будзь ласкавы, падагрэць...» Паслухаеш гэтых гультаёў, дык на Госпада Бога застаецца стаць падобным, пад бізуном малітвы, на рабочага асла, які ходзіць па крузе і напампоўвае ваду. У дадатак (гэта лепш за ўсё!) яны і паміж сабою не маюць згоды: аднаму патрэбен дождж, другому сонца. І вось яны склікаюць святых на падмогу. Іх там трыццаць сем, палівальшчыкаў. На чале выступае з кап'ём у руцэ Медард-свяціцель, вялікі мачыцель. На тым баку іх толькі двое: святы Раймунд і святы Дзэдат, каб разганяць хмары. Але спяшаюцца на выручку святы Улас-ветрагон, Хрыстафор-градаборца, Валяр'ян-навальніцаглыт, Аўраліян-грамарэз, святы Клар-санцадар. У небе разлад. Усе гэтыя важныя асобы ідуць на кулачкі. Святыя Сусана, Алена і Схаластыка рвуць адна адну на шматкі. Не ведае і сам Гасподзь Бог, хто б са святых тут дапамог. А калі Бог не ведае, дык адкуль ведаць кюрэ? Бедны кюрэ! Зрэшты я ў баку ад бітвы. Я тут для таго, каб перадаваць малітвы. А хто Авель, хто Каін, вырашае гаспадар. Таму я нічога не стаў бы гаварыць (хоць, між намі, гэтае ідалапаклонства мне агіднае. Ісус міласцівы, ці ты дарэмна паміраў?), калі б гэтыя валацугі мяне ды хоць не ўцягвалі ў нябесную калатнечу. Але яны проста з глузду з'ехалі, яны хочуць карыстацца мною і святым крыжам як талісманам, супраць усяго, што ім пагражае заганай. То гэта пацукі, якія ў іх жываюць збожжа ў свірнах. Хрэсны ход, заклінанні, малітвы святому Нікасію. Марозны снежаньскі дзень, снегу па пахі: я скапіў прастрэл... То гэтыя вусені. Малітвы святой Гертрудзе, хрэсны ход. На дварэ сакавік: град, талы снег, імжа; я ахрып, кашляю да гэтага часу... Сёння — жукі. Зноў хрэсны ход! Я павінен абыходзіць іхнія сады (свіцловы санцапёк, хмары пузатыя і шызыя, як мухі, будзе навальніца, самая пара падхапіць запаленне лёгкіх) і павінен распяваць: «*Ibi ceciderunt* усе, хто творыць беззаконне, *atque* адрынуты *sunt* і не ўзмогуць *stare*...»* Гэта ж адрынуты буду я! «*Ibi cecidit*** Шамай Баціст, па мянушцы Салодкі, кюрэ...» Не, не, не, шчыра дзякую! Мне спяшацца няма куды. Самы вясёлы жарт, і той прыядаецца. Ці мой клопат, скажыце, калі ласка, труціць ім вусеняў? Калі жукі ім шкодзяць, няхай яны абязжучваюцца самі, гультаі гэтыя! Беражонага Бог беражэ. Было б вельмі проста скласці рукі і

* Псалом 36: «Тамо подоша вси делающии беззаконие, изриновени быша и не возмогут стати».

** Тамо паде.

казаць кюрэ: «Выканай тое, выканай гэта!» Я выконваю волю Божую і маю: я п'ю. Я п'ю. Піце і вы... А яны, калі хочучь, няхай асаджаваюць мой дом. Сябры мае, мне ўсё роўна; няхай будзе цвёрда вырашана, што яны раней да мяне павернуцца тылам, чым я сваім тылам у гэтым крэсле. Давайце піць віно!

Ён узяўся за вінапіцце, стаміўшыся ад доўгага красамоўства. І мы разам з ім прачысцілі горла і паднялі шклянкі, сузіраючы праз іх нябёсы і наш лёс, якія ўяўляліся нам ружовымі. Некалькі хвілін панавала цішыня. Толькі Паяр пацмокваў языком, ды ў тоўстай шыі ў Шамай булькала віно. Ён піў залпам, а Паяр глыточкамі. Шамай, калі віно знікала ў яго дзюрцы, выдаваў «Ха!», падымаючы вочы ўгору. Паяр аглядваў сваю шклянку і зверху і знізу, на цень і на святло, пасмоктаў, пасопваў, піў і паднябеннем, і носам, і вокам. Я ж цешыўся і півам і півунамі: маё задавальненне ўзмацнялася іхнім задавальненнем і сузіраннем іх: піць і бачыць — асаблівы смак, каралеўскі знак. Але гэта мне не перашкаджала старанна падганяць і маю шкляначку. І мы, усе трое, ішлі бадзёра ў ногу; ніхто не скардзіўся на дарогу!.. Але хто б мог падумаць? У выніку, паддаўшы на павароце, усіх абагнаў, здзівіўшы свет, пан заканавед.

Калі сутарэнная раса пяшчотна змякчыла нашы горлы і вярнула бадзёрасць жыццёвым сілам, нашы душы расцвілі, і твары таксама. Аблакаціўшыся ля расчыненага акна, мы з незвычайным замілаваннем любаваліся маладой вясною на палетках, вясёлым сонцам на пяшчотна апераных таполях, прыкрытай у глыбіні даліны Іонай, якая кружыць і кружыць сярод лугоў, нібы рэзвы сабачка, і нам чуваць было, як галосыць прачкі, і пранікі чвякаюць, і качкі кракаюць. І Шамай, прасвятлеўшы тварам, казаў, пашчыпваючы нас за локці:

— Як хораша жыць у гэтым краі! Благаслаўлены Гасподзь нябесны, што даў нам з вамі нарадзіцца тут. Ну, ці ёсць што-небудзь мілейшае, весялейшае, прыемнейшае, чароўнейшае, смачнейшае, тлусцейшае, сакавіцейшае і мілавіднейшае! У мяне слёзы на вачах перад вась гэтым даляглядам. Так бы і з'еў яго, буду я гадам!

Мы згадзіліся пакорліва, кіўком падбародка, як раптам ён выбухнуў:

— І на якога чорта прыйшло яму ў галаву напладзіць у такім краі гэтых жывёлін! Ён, вядома, мае рацыю. Ён ведае, што робіць, трэба верыць... але я хацеў бы, прызнаюся, каб ён не меў рацыі і каб мае прыхаджане жылі ў д'ябла, дзе захочучь, у інкаў ці ў падышаха,— месца знойдуць, няхай толькі адсюль пойдучь!

Мы яму сказалі:

— Шамай, яны паўсюль аднолькавыя. Не гэтыя, дык іншыя! Навошта мяняць?

— Відаць,— працягваў Шамай,— яны створаны не для таго, каб я іх ратаваў, а для майго выратавання, каб я яшчэ на зямлі

замаліў свае грахі. Згадзіцеся, кумы мае, згадзіцеся, што няма паскуднейшага рамяства за рамяство вясковага кюрэ, які сіліцца ўкараніць ісціны Божыя гэтым мізэрным тупіцам у іх мазгавешкі таўстаскурый. Колькі ні сілкуй іх сокам Евангелля і не совай іхнім дзесям цыцку катэхзіса,— як толькі яны глынуць малака, яно ў іх выходзіць праз нос; гэтым шырокім зяпам патрэбен корм просты. Яны вам пажуюць «Ойча наш», пакачаюць у роце малітву ці паспяваюць, каб паслухаць уласнае бляянне, вячэрню з падвячэр’ем, але ні адно з дабратворных слоў не пераступіць цвінтара іхніх пражэрлівых ратоў. Ні ў сэрца, ні ў страўнік не трапіць нічога. Яны такія ж язычнікі, як былі да таго. Дарэмна век ад веку мы выкараняем на палях, у ручаях, лясах духаў і фей; дарэмна мы сілімся задзьмуць, надрываючы шчокі і грудзі, сілімся зноў і зноў загасіць гэтыя пякельныя агні, каб у пацямнелай ночы сусвету бачным было толькі святло сапраўднага Бога; нам так і не ўдасца вынішчыць гэтых вырадкаў зямлі, гэтыя брудныя прымхі, гэтую душу рэчаў. У старых дубовых пнях, у чорных камянях-вертунах па-ранейшаму гняздзяцца гэтыя сатанінскія вылюдкі. Гэта ж колькі мы іх білі, секлі, палілі, таўклі, выкопвалі з зямлі! Трэба было б вывернуць кожную купіну, кожны камень, усю нашу гальскую зямлю-маці, каб усіх гэтых д’яблаў з яе выгнаць. Ды яно і не трэба. Гэта праклятая Прырода выслізваецца ў вас з рук; вы ёй адсечаце лапы, у яе адрастаюць крылы. Аднаго Бога заб’яце, іх народзіцца дзесяць. Усё — Бог, усё — д’ябал для гэтых балбешак. Яны вераць у пярэваратняў, у белага каня без галавы і ў чорную курыцу, у чалавечага змея, у дамавіка і ў прарочых качак... Скажыце мне на міласць, да чаго будзе падобны сярод усіх гэтых крывалапых пачвар, якія збеглі з Ноевага каўчэга, пакорлівы сын Марыі і набожнага цесляра!

Мэтр Паяр адказваў:

— Кум, «бачыш вока чужое, ды не бачыш сваё». Твае прыхаджане неразумныя, ты маеш рацыю. Але сам ты ці здаравейшы розумам за іх? Не табе казаць, кюрэ; ты паводзіш сябе зусім гэтак жа, як яны. Чым твае святыя лепшыя за іхніх дамавікоў і фей? Мала было завесці аднаго Бога ў траіх, ці траіх у адным, і багіню-маці, трэба было яшчэ засяліць у вашых пантэонах кучу бажкоў у спадніцах і панталонах, каб замяніць знішчжаных у нішах апус-тошаных. Але гэтыя багі, не, далібог, не вартыя папярэдніх. Няведама адкуль яны бяруцца; яны лезуць адусоль, як смаўжы, няскладныя, нерадавітыя, паршывыя, убогія, нямытыя, пакрытыя язвамі і гузамі, звашыўленыя; адзін выстаўляе напаказ кроватачы-вы абрубак ці на клубе ў сябе глянцавітую балячку; іншы какетліва носіць загнаную яму ў загрывак плаху; гэты разгульвае з галавой пад пахай; той урачыста трымае ў пальцах уласную скару і трасе ёю, як кашуляй. І, каб не хадзіць далёка, што нам сказаць, кюрэ, пра твайго святога, пра таго, які валадарыць у цябе ў царкве, пра Сімяона Стоўпніка, таго, які сорок гадоў прастаяў на адной назе на сваім стаўпе ў позе чаплі?

Шамай падскочыў і ўсклікнуў:

— Пачакай, пачакай! Іншыя святыя яшчэ як бы там ні было. Мне іх сцерагчы не даручана. Але гэты, паганец ты гэтакі, гэта мой, я ў яго ў хаце. Мой сябра, будзь ветлівы!

— Добра (я твой госць), няхай твая птушка тырчыць сабе, падабраўшы нагу, але скажы ты мне, што ты думаеш пра карбіныйскага абата, які сцвярджае, быццам у яго ў бутэльцы захоўваецца млека Прасвятой Дзевы; і скажы мне сваю думку пра пана Сермізеля, які аднойчы, калі яго праняло, паставіў сабе клісцір са святой вады з астанкамі ад мошчаў!

— А думаю я тое,— сказаў Шамай,— што сам ты вось цяпер смяешся, а калі б цябе даймала ў заднім праходзе, зрабіў бы, як пан дэ Сермізеле, па яго модзе. Што да карбіныйскага абата, дык усе гэтыя манахі, каб адбіць у нас пакупнікоў, гатовыя гандляваць, калі б маглі, анельскім малаком, архангельскімі вяршкамі і серафімавым маслам. Ты мне пра іх не кажы! Манах і кюрэ — гэта сабака і кот.

— Дык ты, кюрэ, не верыш у гэтыя мошчы?

— Не, у іхнія мошчы не веру, я веру ў свае. У мяне ёсць плечавы адростак лапаткі святой Дыятрыны, які лішаістым прасвятляе мачу і колер твару. І ў мяне ёсць цемянная костка святога Паклія, якая выганяе чарцей з барановых жыватоў... Ці можна не смяяцца? Ты скаліш зубы, нехрыст? Дык ты ні ў што не верыш? У мяне ёсць граматы (сляпы, хто ўсумніўся б! Я па іх схаджу), на пергаменце і за подпісам; ты пераканаешся, пераканаешся ў іх сапраўднасці!

— Сядзі, сядзі і пакінь свае паперы. Ты і сам у іх не верыш, Шамай, у цябе нос варушыцца... Чыя б яна ні была, адкуль бы яна ні ўзялася, косць заўсёды будзе косць, і хто ёй пакланяецца — ідалапаклоннік. Кожнай рэчы сваё месца; мёртвых — на могілкі! Я веру ў жывых, веру таму, што зараз дзень, што я п'ю і разважаю,— і разважаю цудоўна,— што двойчы два чатыры, што зямля ёсць нерухомае свяціла, якое згубілася сярод рухомай прасторы; я веру ў Гі Какіля¹⁸ і магу прачытаць табе, як хочаш, на памяць Збор звычайў нашага Неверскага краю; я веру таксама ў кнігі, дзе кропля за кропляй працэджваюцца чалавечыя веды і чалавечы вопыт; але найперш я веру ў свой розум. І (само па сабе зразумела) веру таксама ў Святое Пісанне. Няма дабрамыснага чалавека, які б у ім сумняваўся. Ці задаволены ты, кюрэ?

— Не, незадаволены! — усклікнуў Шамай, раззлаваны не на жарт.— Ці ты кальвініст, ерэтык, гугенот, які мармыча сабе Біблію, спрабуе вучыць маці сваю царкву і лічыць (змяінае племя!), што можа абыходзіцца без кюрэ?

Тут узлаваўся і мой Паяр, пратэстуючы супраць таго, каб яго называлі пратэстантам, заяўляючы, што ён добры француз, прававерны католік, але чалавек разумны, у якога на месцы і мазгі і кулакі, які бачыць днём і без акуляраў, які заве дурня дурнем, а

Шама я — трыма дурнямі ў адной асобе ці адным у трох асобах (як яму хочацца), і які, каб уважыць Бога, паважае свой розум, вялікага светача найцудоўнейшы прамень.

На гэтым яны змоўклі і сталі піць, бурчалі і хмурыліся, абaperшыся локцямі на стол і сеўшы адзін да аднаго спінаю. Я разрагатаўся. Тады яны заўважылі, што я нічога яшчэ не сказаў, і сам я гэта заўважыў. Я ўвесь час за імі назіраў і слухаў, забаўляючыся іхняй спрэчкай, перакрыўляючы іх вачамі і тварам, паўтараючы сам сабе іхнія словы, бяшумна варушачы вуснамі, як трус, жуочы капусту. Але раз'юшаныя спрачальнікі запатрабавалі, каб я заявіў, з кім з іх я згодзен. Я адказваў:

— З абодвума, і яшчэ з кім-небудзь. Хіба мала ахвотнікаў паразважаць? Чым больш збярэцца дурняў, тым смяшней, а чым больш смеху, тым больш мудрасці. Сябры мае, калі вы хочаце даведацца, што ў вас ёсць, вы выпісваеце на паперы ўсе свае лічбы; потым вы іх складваеце. Чаму б вам не скласці разам усю вашу ману? Магчыма, у выніку атрымаецца ісціна. Ісціна вам паказвае дулю, як толькі вы хочаце прыбраць яе да рук. У сусвету, дзеці мае, ёсць не адно тлумачэнне: бо кожнае з іх тлумачыць толькі адзін бок пытання. Я згодзен з усімі вашымі багамі, і паганскімі, і хрысціянскімі, і з богам-розумам, апроч таго.

Пры гэтых словах абодва яны, аб'яднаўшыся супраць мяне, гнеўна заявілі, што я піронік¹⁹ і бязбожнік.

— Бязбожнік! Чаго вам трэба? Чаго вы ад мяне хочаце? Ваш Бог або вашы багі, ваш закон або вашы законы хочуць наведання да мяне? Калі ласка! Я іх прыму. Я прымаю ўсіх, я чалавек ветлівы. Гасподзь Бог мне вельмі падабаецца, а яго святых нават больш за яго. Я іх люблю, я іх шаную, я ім рады заўсёды; і яны (гэта людзі добрыя) ахвотна заходзяць да мяне пабалакаць сядытады. Але, калі ўжо гаварыць шчыра, аднаго Бога, прызнаюся вам, мне мала. Што зробіш. Я чалавек прагны... а мяне саджаюць на дыету! У мяне ёсць мае святых ўгоднікі і святых ўгодніцы, мае феі і духі, паветраныя, зямныя, лясныя і водныя; я веру ў розум; веру таксама ў вар'ятаў, якія бачаць ісціну; і веру ў ведзьмакоў. Мне падабаецца думаць, што падвешаная зямля кальшацца ў аблоках, і мне хацелася б пакратаць, разабраць і зноў сабраць увесь цудоўны механізм сусветнага гадзінніка. Але гэта не азначае, што я не люблю слухаць спеў цвыркуноў далёкіх, зорак круглавокіх і разглядваць на месяцы чалавека з ліхтаром... Вы паціскаеце плячамі? Вы за парадак. Што ж, парадак рэч цудоўная! Але дарэмна ён не даецца, за яго даводзіцца плаціць. Парадак — гэта не рабіць таго, што хочацца, і рабіць тое, чаго не хочацца. Гэта значыць выкалаць сабе адно вока, каб лепш бачыць другім. Гэта значыць валіць лясы, каб пракладаць доўгія, прамыя дарогі. Гэта зручна, зручна... Але, Божа мой, як гэта непрыгожа! Я стары

гал; многа правадыроў, многа законаў, усе — браты, і кожны сам па сабе. Вер, калі хочаш, і дай мне не верыць, калі я хачу, ці верыць. Шануй розум. А галоўнае, мой дружа, не чапай багоў! Імі кішыць, імі дажджыць зверху, знізу, над галовамі і пад нагамі; свет ад іх уздуты, як паросная свіння. Я паважаю іх усіх. І я вам дазваляю падараваць мне яшчэ. Але самі вы не заберце ў мяне ніводнага і не падбухторыце мяне яго звольніць: хіба што ашуканец стаў бы празмерна злоўжываць маёй легкавернасцю.

Злітаваўшыся нада мною, Паяр і кюрэ спыталі, як гэта я разбіраю дарогу сярод такога гармідару.

— Я разбіраю яе выдатна, — адказваў я. — Кожная сцяжынка мне знаёмая, я па іх хаджу, як дома. Калі я іду лесам адзін з Шаму ў Везлэ, няўжо, па-вашаму, мне патрэбна праезная дарога? Я хаджу туды і назад, з закрытымі вачамі, па браканьерскіх сцежках; і калі я, магчыма, і прыходжу апошнім, затое я прыношу дахаты напакаваны ягдташ. У ім усё на сваім месцы, у парадку, з ярлычком: Гасподзь Бог у царкве, святыя па сваіх капліцах, феі на палях, розум у мяне ў ілбе. Яны суладзяць цудоўна: у кожнага свая справа і свая хата. Ніякаму дэспатычнаму каралю яны не падпарадкаваныя; але, падобна да паноў бернцаў²⁰ і іхніх канфедэратаў, усе яны ўтвараюць паміж сабою саюзныя кантоны. Адны слабейшыя, іншыя мацнейшыя. Але толькі на гэта спадзявацца нельга! Іншы раз супраць моцных патрэбны слабыя. Вядома, Гасподзь Бог мацнейшы за феі. Аднак жа і яму даводзіцца з імі лічыцца. І сам па сабе Гасподзь Бог не мацнейшы за ўсіх астатніх, разам узятых. На ўсякага моцнага знойдзецца мацнейшы, каб яго з'есці. Хто есць, таго з'ядуць. Вось так. Мяне, ці бачыце, не пераканаць у адваротным, што *самога вялікага Госпада Бога* яшчэ ніхто не бачыў. Ён вельмі далёка, вельмі высока, у самай глыбіні, у самай вышыні. Як наш васпан кароль. Мы ведаем (і вельмі добра) яго людзей, кіраўнікоў, выканаўцаў. А сам ён там, у сябе ў Луўры. Цяперашні Гасподзь Бог, якому моляцца сёння, гэта, так мовіць, пан Канчыні...²¹ Добра, ты мяне не тузай, Шамай! Я скажу, каб ты не гневаўся, што гэта наш добры герцаг, валадар Неверскі. Няхай благаслаўляюць яго нябёсы! Я яго паважаю і люблю. Але перад валадаром Луўра ён паводзіць сябе ціха, і добра робіць. Няхай будзе так!

— Няхай будзе так! — сказаў Паяр. — Але гэта не так. На жаль, далёка не так! «Калі ў цябе пан не адзін, знойдзецца чалядзін». З той пары як памёр наш Генрых²² і каралеўства перайшло ў бабскія рукі, князі іграюць ім, нібы прадуць на калаўроце. «Князям усё на пацеху, а нам не да смеху». Гэтыя зладзюгі вудзяць рыбу ў вялікім садку і раскрадаюць золата і наступныя перамогі, якія спяць у куфрах Арсенала; няхай зберажэ іх пан дэ Сюлі²³! Ах, калі б з'явіўся мсцівец, каб ім звярнуць уласную галаву разам з золатам, якога яны нажэрліся!

З гэтай нагоды мы нагаварылі такога, што было б неасцярожна ўсё гэта запісваць: бо, увайшоўшы ў гэты настрой, усе мы

распяваліся дружна. Выканалі мы таксама некалькі варыяцый на тэму аб даўгаполых вяльможах, аб туфляносных святошах, тлустых прэлатах і аб дармаедах-манахах. Я павінен сказаць, што самыя лепшыя, самыя бліскучыя песнапенні імправізаваў у далзе-ным выпадку Шамай. І наша трыо працягвала пець у такт, кожны з нас як адзіны голас, калі пасля паточных мы закрунулі і прыпадачных, пасля крывадушнікаў — усялякіх падложнікаў, фанатыкаў-жываглотай, католікаў і гугенотаў, усіх гэтых дурняў, якія, жадаючы прывіць любоў да Усявышняга, дуб'ём і мячом уганяюць яе ў блізкага, нялішняга. Гасподзь Бог не аслятнік, каб падганяць нас палкай. Хто хоча загубіць сваю душу, няхай сабе яе губіць! Ці трэба яшчэ мучыць яго і паліць жыўцом? Божа памілуй, пакінь нас у спакой! Няхай кожны жыве сабе, у нашай Францыі, і не перашкаджае жыць іншым! Апошні грэшнік і той — хрысціянін: Бог жа прыняў смерць за ўсіх людзей. І потым, і найгоршы, і найлепшы, абодва яны ў рэшце рэшт нікчэмныя істоты: і, якімі б ні былі суровымі і гордымі яны, падобныя як дзве кроплі вады.

Пасля чаго, стаміўшыся ад размоў, мы заспявалі, зацягнуўшы ў тры галасы ўслаўленне Вакху, адзінаму богу, наконт якога ні я, ні Паяр, ні кюрэ не спрачаліся. Шамай заяўляў голасна, што перад ім ён аддае перавагу тым, пра каго разглагольствуюць у сваіх пропаведзях усе гэтыя брудныя манахі Кальвіна і Лютэра і іншы зброд. Вакх — гэта бог, якога прызнаць можна і варты павагі, бог паходжанна высакароднага, чыста французскага... ды што там — хрысціянскага, браты мае дарагія: хіба ж Ісус на некаторых старых партрэтах не малюецца іншы раз у выглядзе Вакха, які топча нагамі вінаградныя гронкі? Дык вып'ем жа, сябры, за нашага збавіцеля, за нашага хрысціянскага Вакха, за нашага ўсмешлівага Ісуса, чья пунсовая кроў бруіцца па нашых схілах і напаўняе духмянасцю нашы вінаграднікі, языкі і душы і ўсяляе свой пяшчотны дух, чалавечны, шчодры і незлабліва хітры, у нашу ясную Францыю, з цвярозым розумам і з кроўю здаровай!

У гэтым месцы нашай гутаркі, калі мы ўзнеслі шклянкі ў гонар вясёлага французскага розуму, які смяецца з усялякай крайнасці («Мудрэц садзіцца пасярэдзіне»... таму нярэдка садзіцца на зямлю), гучнае бразганне дзвярыма, цяжкія крокі па лесвіцы, закліканне Ісуса і ўсіх святых і бурныя прыглушаныя ўздыхі абвясцілі нам прышэсце пані Элаізы Кюрэ, гэтак звалі эканомку, «Кюрыхі» таксама. Сапучы і выціраючы шырокі твар краем фартуха, яна выгукнула:

— Ох! Ох! Дапамажыце, пан кюрэ!

— Што здарылася, дурніца? — злосна спытаўся той.

— Ідуць! Ідуць! Гэта яны!

— Хто яны? Гэтыя вусені, якія расхаджаюць па палетках хрэсным ходам? Я табе сказаў, не гавары мне пра гэтых паганцаў, пра маіх прыхаджан!

— Яны вам пагражаюць!
— Мне напляваць. Чым гэта? Скаргай у духоўны суд? Калі ласка! Я гатоў.

— Ах, паночку, каб ды толькі скаргай!

— А чым жа тады? Кажы!

— Яны там сабраліся ў даўгавязага Піка і вытвараюць, што называецца, калабістычныя знакі і закляцці і спяваюць: «Збірайцеся, мышы і жукі, з усіх палёў збірайцеся і аб'ядаць склеп і сад да Шамаа адпраўляйцеся!»

Пры гэтых словах Шамай усхапіўся:

— О ліха! У мой сад іхнія жукі! І ў мой склеп... Яны мяне рэжучь! І трэба ж прыдумаць! О Божа, Сімяон угоднік, дапамажыце вашаму кюрэ!

Дарэмна стараліся мы яго супакоіць, дарэмна смяяліся.

— Смейцеся, смейцеся! — крычаў ён на нас. — Былі б вы на маім месцы, панове мудрыя, вы менш смяяліся б. Яшчэ б! Я і сам смяўся б, калі б сядзеў у вашай шкуры: гэта не штука! А паглядзеў бы я на вас, як бы вы ўспрынялі такую вестку, рыхтуючы корм, пітво і жытло для гэтых жыхароў!.. Жукі! Пошасць якая... І мышы!.. Я не хачу! Ды тут жа хоць галаву сабе раструшч!

— Хопіць, чаго ты? — сказаў я яму. — Ты ўсё ж кюрэ? Чаго ты баішся? Развей іх змову! Ты ж у дваццаць разоў больш ведаеш, чым твае прыхаджане! Ты ж мацнейшы за іх будзеш!

— Дзе там! Нічога я не ведаю. Даўгавязы Пік — хлопец дасціпны. Ах, сябры мае, сябры мае! Ну і навіна! Во разбойнікі!.. А я быў такі спакойны, такі ўпэўнены. Ах, ні на што на свеце нельга спадзявацца. Адзін Бог вялікі. Што я магу зрабіць? Я папаўся. Я ў іхніх руках... Элаіза, мілая, ідзі, бяжы, скажы ім перастаць! Я іду, я іду, нічога не папішаш! Ах, мярзотнікі! Ну ўжо, калі прыйдзе мая чарга, на парозе іхняй смерці... А пакуль (няхай будзе воля...) прыходзіцца мне скакаць пад іхнюю дудку! Што ж, застаецца выпіць чашу. Я яе вып'ю. І не такія выпіваў!..

Ён устаў. Мы спыталі:

— Ты гэта куды ж раптам пайшоў?

— У крыжовы паход, — буркнуў ён, — на жукоў.

ГЛАВА ЧАЦВЁРТАЯ

Г у л ь т а й, або Вясенні дзень

Красавік

Красавік, вясны дачушка стройненькая, дзяўчынка тоненькая, чые вочкі такія ясныя, я гляджу, як цвітуць твае маленькія грудкі на галінцы абрыкоса, на белай галінцы з вострымі ружаватымі пупышкамі, аблашчанымі свежымі ранішнімі промнямі, у маім

садзе, за маімі вокнамі. Якая цудоўная раніца! Якое шчасце думаць аб тым, што будзеш жыць, што жывеш гэтым днём залатым! Я ўстаю, я распровтаю мае старыя рукі, у якіх я адчуваю слаўную ўтому пасля бязлітаснай работы. Апошнія два тыдні мае чаляднікі і я, каб згладзіць нявольнае гультайства, узнімалі габлюшкі пад самыя нябёсы, і дрэва ў нас спявала на ўсе галасы. На жаль, наш працоўны голад пражэртлівейшы за апетыт заказчыкаў. Ніхто нічога не купляе, і яшчэ менш за тое спяшаюцца плаціць па старых заказах; ва ўсіх каліта спустошаная; няма больш крыві ў кашальках; але ёсць яшчэ ў нашых руках і палях; зямля добрая, тая, з якой я створаны і на якой жыю (яна адна і тая ж). «З малітвай працуючы, станеш жыць пануючы». Усе яны паны-каралі, людзі нашай зямлі, ці стануць імі паволі, праўда, далібог, таму што я чую сёння зранку, як шумяць млыны на рацэ глыбокай, як кавальскі мех скрыпіць недалёка, на кавадлах малаткі звяняць, скачуць весела часам, на дошках разакі сякуць косці з мясам, як конь фыркае і п'е, як шавец пастукае і п'е, грукаг колаў на дарогах, стук чаравікаў шматногі, лясканне бізуноў, траскатню прахожых, гоман галасоў, гучны спеў званоў — словам, дыханне горада на рабоце, у працоўным поце: «Ойча наш, мы месім сабе хлеб надзённы, пакуль ты нам яго дасі: так яно надзейней...» А над маёй галавой — яснае неба вясны маладой, дзе праносяцца чароды белых аблок, гарачае сонца і ветру халадок. І быццам... уваскрасае маладосць! Яна з глыбін часоў мяне вітае і ў старым сэрцы, у тым, што так чакае, гняздо былое зноў звіае. Мілая бялянка, як яе любіш, калі яна вернецца зноў! Куды большая, куды лепшая, чым у першы дзень, гэтая любоў...

Тут, я чую, скрыпіць флюгарка на страсе, і мая старая рэзкім голасам крычыць штосьці камусьці, мабыць, мне. (Мне слухаць нехвота.) Але ўспалошаная маладосць юркнула. Чорт бы на яе, на гэтую флюгарку... А яна, не помнячы сябе (я кажу пра маю старую), спускаецца да мяне, і ў мяне ля барабаннай перапонкі гучыць голас звонкі:

— Што ты тут робіш, склаўшы рукі, пазяхаючы варонам услед, няшчасны дармаед, разявіўшы рот шырэй ад варот? Ты палохаеш птушак нябесных. Чаго ты чакаеш? Каб табе ўпаў у рот смажаны чыж ці наплакаў стрыж? А я тым часам поркаюся, горблюся, стараюся, убіваюся, працуючы да сёмага поту, каб служыць гэтаму абармоту!.. Нябось, слабая жанчына, такая твая доля! Дык вось жа не, не, таму што Бог не наказваў, каб нам даставалася ўся праца, а каб Адам швэндаўся і там і тут, заклаўшы рукі за спіну. Я хачу, каб і ён таксама пакутаваў, і хачу, каб яму было цяжка. А інакш, калі б яму было весела, прайдзісвету, было б за што зняверыцца ў Богу! На шчасце, ёсць я, каб выканаць яго святую волю. Перастанеш ты смяяцца? За работу, калі хочаш, каб кіпеў гаршчок!.. Будзьце ласкавы бачыць, як ён мяне слухаецца! Ды ці зрушыцца ты з месца?

Я адказваю з мяккай усмешкай:

— Зрушуся, красуня. Грэх было б сядзець дома ў гэткую раніцу.

Я заходжу ў майстэрню, крычу чаляднікам:

— Мне патрэбен, сябры мае, кавалак дрэва, пругкі, пяшчотны і цвёрды. Я схаджу да Рыу паглядзець, ці няма ў яго на складзе добранькай трохчалёвай дошкі. Гоп! Канья! Рабінэ! Пойдзем выбіраць!

Мы з імі выходзім. Старая мая крычыць. Я ёй кажу:

— Спявай на здароўе!

Можна было б не даваць такой парады. Ну і музыка! Я стаў пасвістваць, каб выйшла гучней. Дабрак Канья гаворыць:

— Што вы, гаспадыня! Можна падумаць, што мы адпраўляемся падарожнічаць. Праз якую-небудзь чвэрць гадзіны мы будзем дома.

— З гэкім разбойнікам,— сказала яна,— хто можа паручыцца?

Біла дзевяць гадзін. Мы накіраваліся ў Беян, дарога туды нядоўгая. Але на Беўронскім мосце спыняешся мімаходам (трэба ж спытацца пра здароўе пры сустрэчы з народамі), вітаеш Фецю, Гадэна і Трэнке, па мянушцы Жан-Прыгажун, якія пачынаюць свой дзень, седзячы на плаціне і гледзячы, як цячэ вада. Гутарыш хвілінку пра тое, пра сёе. Потым мы рухаемся далей, чын чынам. Мы людзі сумленныя, ідзём прамой дарогай, ні з кім не загаворваем (праўда, насустрач нам ніхто не трапляецца). Аднак (чалавек чуллiвы да прыгажосці прыроды) залюбуешся небам, вясеннімі парасткамі, яблыняй у квецені, ля сцен, у кювеце, загледзішся на ластавачку, пастайш, паспрачаешся, адкуль вечер...

На паўдарозе я абдумваюся, што яшчэ не пацалаваў сёння маёй Гладзі. Я кажу:

— Вы сабе ідзіце. Я зраблю круг. У Рыу я вас даганю.

Калі я падыходзіў, Марціна, мая дачка, мыла сваю краму, не шкадуючы вады і не перастаючы балбатаць, балбатаць і балбатаць то з адным, то з другім, з мужам, з хлопчыкамі, з памочнікамі і з Гладзі, ды яшчэ з дзвюма-трыма суседкамі, з якімі яна рагатала да слёз, не перастаючы балбатаць, балбатаць і балбатаць. А калі яна скончыла — не балбатаць, а мыць,— яна выйшла і выплюхнула вядро на вуліцу, з усяго размаху. Я спыніўся было за некалькі крокаў, каб ёю палюбавацца (яна мне радуе вочы і душу, што за кавалачак!), і палова вядра папала мне на ногі. Яна разрагаталася яшчэ больш, а я яшчэ грамчэй за яе. Ах, гэтая гальская прыгажуня, якая смяецца мне ў твар, з чорнымі валасамі, якія паглынаюць яе лоб, густымі бровамі, гарачымі вачамі і вуснамі яшчэ гарачэйшымі за іх, чырвонымі, як вугалі, і пухлымі, як слівы! Плечы і рукі ў яе былі голяыя, а падол дзёрзка падагнуты. Яна сказала:

— У добры час! Табе што, папала ўсё?

Я адказваў:

— Амаль што так, але я вады не баюся, каб толькі не патрабавалася яе піць.

— Заходзь,— сказала яна,— Ной, уратаваны ад патогу, Ной-вінаградар.

Я зайшоў, убачыў Гладзі ў кароткай спаднічцы, якая ўладкавалася пад прылаўкам.

— Прывітанне, маленькая булачніца!

— Гатова закласціся,— сказала Марціна,— што я ведаю, чаму ты так рана пайшоў сёння з дому.

— Ты можаш не баяцца проігрышу, табе прычыну ведаць лёгка, ты ссала яе малако.

— Дык гэта маці?

— А то ж хто?

— Якія баязліўцы гэтыя мужчыны!

Фларымон, які якраз уваходзіў, прыняў гэта на свой рахунак. Ён напусціў на сябе абражаны выгляд. Я яму сказаў:

— Гэта мне. Не крыўдуй, юнак!

— Хопіць на абодвух,— сказала яна,— не будзь такім скупым.

Той па-ранейшаму строіў абражаную годнасць. Гэта сапраўдны буржуа; ён не дапускае, каб з яго можна было пасмяяцца; і калі ён бачыць нас разам, мяне з Марцінай, ён насцярожваецца, ён з недаверлівым позіркам чакае, якія словы выдасць наш рот-насмешнік. Ах, бедныя мы! Якіх толькі падкопаў нам не прыпіваюць!

Я сказаў з нявінным выглядам:

— Ты жартуеш, Марціна; я ведаю, Фларымон у сваёй хаце гаспадар; ён не дасць сябе асядлаць, як я. Да таго ж і яго Фларымонда ціхая, пакорлівая, волі ў яе няма, ні слова не скажа ў адказ. Гэтая слаўная дзяўчына ўся ў мяне, хто заўсёды быў чалавекам баязлівым, паслухмяным і забітым!

— Ды ці перастанеш ты здэкавацца з людзей! — усклікнула Марціна, стоячы на каленях і нанава праціраючы (я ўжо тру, тру, тру) з шалёнай радасцю шыбы.

І за гэтай работай (яна працавала, а я глядзеў) мы перакідваліся слаўнымі і сакавітымі слоўцамі. У глыбіні крамы, якую Марціна напайнула сваім рухам, сваёю гаворкай, сваім моцным жыццём, сядзеў, заціснуўшыся ў кут, Фларымон, незадаволены і пануры, пакрыўджанай фігурай. У нашай кампаніі яму заўсёды не па сабе; ён палохаецца смелых жартаў, ядраных гальскіх прыгаворак; яны закранаюць яго годнасць; яму незразумела, што можна смяяцца ад здароўя. Чалавек ён маленькі, бледненькі і хмурны; век на ўсё скардзіцца; яму здаецца, што ўсё дрэнна, мабыць таму, што ён нічога, апрача сябе, не бачыць. Абматаўшы ручніком сваю куранячую шыю, ён сядзеў з трывожным тварам і круціў вачамі то ўправа, то ўлева; нарэшце ён сказаў:

— Тут дзьме з усіх бакоў, як на вежы. Усе вокны адчынены.

Марціна, не паварочваючыся, адказала:

— Во ўжо! А мне дык душна.

Некаторы час Фларымон трываў на сваім крэсле... (Скразняк, па праўдзе кажучы, стаяў такі, што хоць куды...) І вылецеў куляй. Мая маладзіца, не ўстаючы з каленяў, падняла галаву і сказала, дабрадушна і весела пакепліваючы:

— Ён зноў залезе ў печ.

Я спытаўся ў яе хітравата, ці паранейшаму яна жыве ў згодзе са сваім пекарам. Яна, вядома, не стала казаць, што не. Во ўпартая махлярка! Хоць на кавалкі яе разрэж, яна ніколі не прызнаецца ў памылцы.

— А чаму ж мне з ім не жыць у згодзе? — сказала.— Ён вельмі мне ўсмак.

— Я б дык паеў,— кажу.— Але ў цябе рот вялікі, маленькі піражок на адзін глыток.

— Трэба задавольвацца тым, што ёсць,— адказвала яна.

— Добра сказана. І ўсё ж, быў бы я на месцы піражка, я пачуваў бы сябе, прызнаюся, не вельмі ўжо спакойна.

— Чаму? Яму баяцца няма чаго, я гандлярка сумленная. Але каб і ён такім быў! А інакш, яму сказана: калі ён, махляр, уздумае мяне ашукаць, не пройдзе і дня, як я настаўлю яму рогі. Кожнаму сваё дабро. Яму ягонае, а мне маё. Таму няхай ён выконвае свой абавязак!

— І да канца.

— А як жа! Няхай толькі ўздумае ён у мяне скардзіцца, што набыў совачку на сваю галовачку.

— Ах, чарцяка, я бачу, як у кнізе, гэта ты адказвала сарызе, калі яна прынесла нябесны загад.

— Я ведаю многа сарычоў,— сказала яна,— але толькі бяспёрых. Ты пра якога гаворыш?

— Хіба ты не чула, кажу, расказу пра сарыгу, якую кумкі паслалі да Госпада Бога прасіць яго, каб іхнія птушаняты, як толькі народзяцца, станавіліся на свае нажаняты? Гасподзь сказаў: «Калі ласка». (Ён з дамамі ветлівы.) «За гэта я патрабую ад маіх дарагіх прыхаджанак толькі аднаго: каб з гэтай пары пад прасціны дамы і дзеўкі клаліся адны». Сарыга пакінула Гасподні дом, нябесны загад несучы пад крылом; сам я там не быў, бо меў тэрміновую работу ў час яе прылёту; але я чуў, што вястуны не паздаровілася!

Марціна, седзячы на кукішках, перастала церці і выбухнула гучным рогатам; потым пачала мяне тармасіць і крычаць пры гэтым:

— Стары балбатун! Як ветраны млын, трашчыць, лапоча, не лянуецца! Пайшоў адсюль, пайшоў прэч! Пустаслоў няшчасны! Ну, для чаго ты прыдатны, скажы? Для таго, каб у людзей час адымаць! Ну, выбірайся прэч! І, дарэчы, забяры з сабою і гэтую сучачку бяхвостую, якая блытаецца ў мяне ў нагах, тваю Гладзі,

вось гэтую самую, якую зноў выправадзілі з пякарні, дзе яна ўжо, несумненна, запусціла лапы ў цеста (бач, нават нос вымазала). Прэч абое, пакіньце нас у спакоі, вырадкі вы гэткаія, не перашкаджайце нам працаваць, бо зараз я вазьму швабру...

Яна нас выгнала за дзверы. Мы пайшлі ўдваіх вельмі задаволеныя; мы пайшлі да Рыу. Але на беразе Іоны мы зрабілі маленькі прыпынак. Глядзелі, як вудзяць рыбу. Давалі парады. І вельмі радаваліся, калі ныраў паплавок ці з зялёнага люстэрка выскаквала верхаводка. Але Гладзі, убачыўшы на кручку чарвяка, які курчыўся ад смеху, сказала мне з незадаволенай грымаскай:

— Дзядуля, яму баліць, яго з'ядуць.

— Ну так, мілая мая,— адказваў я,— вядома! Быць з'едзеным не вельмі прыемна. Не трэба пра гэта думаць. Думай лепш аб тым, хто яго з'есць, аб прыгожай рыбцы. Яна скажа: «Гэта смачна!»

— А калі б цябе з'елі, дзядуля?

— Ну і што ж, я б таксама сказаў: «Ну і смачны ж я! Во шчасліўчык! І шанцуе ж жуліку, які мяне есць!» Вось так яно, ці бачыш, мой светлячок, заўсёды і задаволены твай стары дзядок. Ці нас ядуць, ці мы ядзім, на ўсё заўсёды весела глядзім. У нас у Бургунды не ведаюць мерліхлюндыі.

Так гамонячы, мы апынуліся (яшчэ не было адзінаццаці гадзін), самі таго не заўважыўшы, у Рыу. Канья і Рабінэ мяне чакалі, але мірна, разваліўшыся на беразе; і Рабінэ, узяўшы вудачку, цярпліва дражніў печкуроў.

Я ўвайшоў у хлёў. Варта мне апынуцца паміж прыгожых камлёў, якія ляжаць, распранутыя дагала, і пачуць свежы пах апілак, далібог, час і вада могуць цячы колькі ім уздумаецца. Я гатоў не стамляючыся мацаць гэтыя бакі. Для мяне дрэва мілейшае за жанчыну. У кожнага сваё захапленне. Гэта нічога, што я ведаю загадзя, якое з іх я хачу і вазьму. Калі б я быў у Турцыі і ўбачыў на рынку сваю каханую пасярод тузіна прыгожых голых дзяўчат, няўжо вы думаеце, што мая любоў да мілай перашкодзіла б мне, між іншым, спазнаць вачамі красу астатняга статка? Я не такі дурань! Ці на тое Бог даў мне вочы, прагныя да красы, каб, калі яна з'яўляецца, я стаў іх закрываць? Не, яны ў мяне адкрыты шырэй, чым вароты. Усё туды заходзіць, нічога не выслізне. І падобна да таго, як пад скурай у хітрых жанчын я ўмею, стары круцель, адгадаць іхнія пажаданні і таямніцу іхніх думак, хітрых і небяспечных, так і пад карою маіх дрэў, шурпатай і атласнай, я ўмею распазнаваць іх патаемную душу, якая вылупіцца з яйка,— калі я захачу яе выседзець.

Пакуль я збіраюся захапець, Канья, якому не сядзіцца (гэта жываглот; толькі мы, старыя, умеем смакаваць), лаецца з плытні-камі, якія бадзяюцца на тым беразе Іоны ці тырчаць на Беянскім мосце. Бо калі ў нашых прадмесцях птушкі і розныя, дык звычай у іх адзін: укапаўшыся задам у поручні, сядзець цэлы дзень на мастах ці прамочваць горла ў пажыўных месцах. Размова — так

ужо заведзена — паміж сынамі Беўрона і сынамі Віфлеема складаецца з прыгавораў. Паны іўдзеі называюць нас мужыкамі, бургундскімі смаўжамі і дармаедамі. А мы адказваем на гэтыя кампліменты, абзываючы іх «лягвамі» і шчупачынымі рыламі. Я кажу — мы, таму што, калі чую малітваслоўі, не магу не ўставіць і сам: «Госпадзі памілуй!» Проста з ветлівасці. Калі да вас звяртаюцца, трэба адказаць. Пасля таго як мы далікатна абменьваемся такімі-сякімі ласкавымі выразамі (што гэта, хіба ўжо на поўдзень звоняць? Я нават уздрыгваю. Вось дык так! Ну, браток Час, дружок, і бяжыць жа ў цябе пясок!), я прашу нашых добрых плытнікаў, па-першае, дапамагчы Канья і Рабінэ загрузіць мой вазок і, па-другое, адвезці яго ў Беўрон разам з бяргвеннямі, якія я выбраў. Яны на ўсё горла трубяць:

— Чортаў Брунён! Ты, аднак, не саромеешся!

І ўсё-такі слухаюцца, хоць і трубяць. Яны мяне любяць.

Вярталіся мы наўгалоў. Людзі, стоячы ў дзвярах, глядзелі нам услед і захапляліся нашай стараннасцю. Але, калі мой вазок уз'ехаў на Беўронскі мост і мы заспелі ўсіх трох вераб'ёў, Фещю, Гадэна і Трэнке, якія па-ранейшаму сузіралі плынь вады, ногі спыніліся, а языкі пусціліся ва ўсю моц. Гэтыя лаялі тых за тое, што яны штосьці робяць. Тыя лаялі гэтых за тое, што яны нічога не робяць. Спевакі перабралі ўвесь свой рэпертуар. А я сядзеў на тумбе і спакойна чакаў канца, каб увянчаць перамогай лепшага спевака. Як раптам чую над самым вухам:

— Разбойнік! Нарэшце дык з'явіўся! Будзь ласкавы расказаць, дзе гэта ты бавіў час з дзевяці гадзін паміж Беўронам і Беянам? У, гультай! Во ўжо гора з табою! Калі б жа ты вярнуўся, каб я цябе не спаймала? Дадому, ліхадзей! У мяне абед згарэў.

Я сказаў:

— Першы прыз табе. Сябры мае, прыкусіце языкі: па частцы спеваў вы перад ёю шчанюкі.

Мая пахвала толькі ўзмацніла яе фанабэрыю. Яна пачаставала нас яшчэ адной арыяй. Мы ўсклікнулі:

— Брава! А цяпер дамоў гурбой! Давай наперад! Я за табой.

Дык вось, жонка мая пайшла дадому, вядучы за руку маю Гладзі ў суправаджэнні абодвух чаляднікаў. Пакорна, хоць і не спяшаючыся, я збіраўся зрабіць тое ж, як раптам з вышняга горада хлынулі радасны гул галасоў, гукі рагоў і вясёлы перазвон святога Мартына, так што я, стары шпег, павёў носам, прадчуваючы новае відовішча. Гэта было вяселле пана д'Амазі і мадэмуазель Люкрэс дэ Шампо, дачкі зборшчыка падаткаў і пошлін.

Каб убачыць вясельнае шэсце, усе ўміг схавалі ногі ў ахапак і кінуліся ўгару, да замкавага пляца. Не трэба і казаць, што не я бег ззаду ўсіх! Такая ўдача не кожны дзень выпадае. Толькі Трэнке, Гадэн і Фещю, гультаі, не паспрабавалі нават адшрубав-

ваць свае зады ад плаціны ля вады, заявіўшы, што яны, жыхары прадмесцяў, панам з вежы не зробіць такой ласкі. Слоў няма, гонар я люблю, і самалюбства — цудоўная рэч! Але ахвяраваць дзеля яго сваёй пацехай... слуга пакорны, якая ж гэта любоў да сябе! Гэта накштальт любві кюрэ, які ў дзяцінстве мяне лупцаваў для майго, маўляў, шчасця, добры чалавек.

Хоць я і праглынуў адным махам лесвіцу на трыццаць шэсць прыступак, якая вядзе да святога Мартына, я паспеў на пляц (во няшчасце!), калі вяселле ўжо ўвайшло ў царкву. Што тут рабіць — трэба было пачакаць, пакуль яно выйдзе. Але гэтыя праклятыя кюрэ могуць слухаць свае спевы бясконца. Каб неяк заняць час, я здолеў прабіцца, нямала папацеўшы, у царкву, ветлівенька праціскаючыся паміж паблажлівых жыватоў і мясістых задоў; але ў прытворы мяне аблегла людская пярына, і я апынуўся, як у ложку, у цяпле і ў пуху. Калі б не святасць храма, у мяне б узніклі, мушу прызнацца, дураслівыя думкі. Але трэба быць сур'ёзным, усяму свой час і месца; і, калі трэба, я ўмею быць паважным, як асёл. Але іншым разам здараецца, што высунецца кончык вуха і асёл раўне. Так здарылася і тут, бо, калі я сузіраў пакорліва і з глыбокай пашанай, разявіўшы рот, каб лепш бачыць, радаснае ахвярапрынашэнне цнатлівай Люкрэс пану д'Амазі, чатыры паляўнічыя рагі — святы Губерт сведка — затрубілі, суправаджаючы набажэнства, у гонар паляўнічага; не хапала толькі сабак; а вельмі шкада! Я стрымаўся ад смеху; але, разумеюцца, не стрымаўся ад таго, каб не прасвістаць (ціхенька) матыў. Але вось надышло ракавое імгненне, калі на пытанне цікаўнага кюрэ маладая адказала «так»; надутыя шчокі ліха затрубілі лоўлю: тут я не вытрымаў і крыкнуў:

— Улюлю!

Вы сабе ўяўляеце, які падняўся смех. Але наблізіўся швейцар, хмурачы бровы. Я сагнуўся і, крадучыся праз гушчу клубоў, выйшаў прэч.

Я апынуўся на пляцы. Кампанія там падабралася цікавая. Пераважна, як і я, людзі паважаныя, якія вачамі ўмеюць бачыць, вухамі пераварваць тое, што праглынулі чужыя вочы, а языком расказваць, балазе гаварыць можна не толькі пра тое, што бачыў сам. Ну і даў жа я сабе волю!.. Каб складна махляваць, не трэба з'яўляцца з далёкіх краін. Такім чынам, час праляцеў хутка, ва ўсякім разе для мяне, пакуль не расчыніліся зноў царкоўныя дзверы пад гром арганаў. Паказалася паляванне. Паперадзе пераможна крочыў д'Амазі, вядучы пад руку злоўленую дзічыну, якая манерна пастрэльвала па баках сваімі прыгожымі вачамі сарны... Так, я рады, што не мне сцерагчы прыгажуню. Хто пусціўся з ёю ў скокі, наскачацца. Хто здабыў звера, здабыў і рогі...

Але толкам я не разгледзеў ні паляўнічых, ні дзічыны, ні стралка, ні здабычы і не змог бы нават апісаць (хваліцца тут няма чым), якога колеру было убранне ў пана і строі ў маладой. Бо ў гэтую самую хвіліну наш розум і нашу ўвагу паглынула важнае

пытанне аб парадку шэсця і аб старшынстве асоб, якія ў ім удзельнічалі. Ужо,— як мне казалі,— калі яны ўваходзілі (ах, чаму ж мяне пры гэтым не было!), акруговы суддзя, ён жа пракурор, і пан старшыня, ён жа гарадскі галава, сутыкнуліся на парозе, як два бараны. Але галава, таўсцейшы і мацнейшы, прайшоў наперад. Цяпер цікава было ведаць, хто з іх выйдзе першым і першым пакажа нос на боскім цвінтары. Мы ішлі ў заклад. Але ніхто не паказваўся: як у рассечанай змяі, галава шэсця рухалася наперад, а цела вылазіць не хацела. Нарэшце, падышоўшы да царквы бліжэй, мы ўбачылі ўсярэдзіне, каля дзвярэй, як таўкуцца адзін з адным гэтыя раз'юшаныя звяры і ніхто з іх не саступае дарогу, хоць ты памры. А так як у святым месцы яны не асмельваліся крычаць, дык відаць было толькі, як яны варушаць насамі і губамі, вылупліваюць вочы, пнуцца, хмураць ілбы, пыхцяць, надуваюцца, і ўсё гэта без адзінага гуку. Мы трымаліся за живоцікі; і, у спрэчках і размовах, мы таксама падзяліліся, хто за каго. Людзі ў гадах — за суддзю, прадстаўніка пана герцага (хто хоча павагі да сябе, той патрабуе павагі і да іншых); маладыя пеўні — за нашага галаву, абаронцу нашых вольнасцей. Я стаяў за таго, на чым баку будзе перамога. І народ крычаў, падахвочваючы і нашага, і другога:

— Ну, ну, валі, масье Грасэ! Укусі яго за грабеньчык, пан Пето! Так, так, заткні яму горла! Ну давай, смялей, конік!..

Але гэтыя клячы толькі фыркалі ад злосці адзін аднаму ў нос і рук у ход не пускалі, баючыся, магчыма, пакамячыць свае прыгожыя ўборы. Такім чынам, спаборніцтва магло быць бясконцым (таму што языкі дык у іх не адсохлі б), каб не пан кюрэ, які пачаў баяцца, што спозніцца на абед. Ён сказаў:

— Мілыя дзеці, Гасподзь вас чуе ўсё адно, а абед пададзены даўно, ні ў якім разе нельга спазняцца на абед і нашай злосцю турбаваць Бога ля яго святога парога. Бялізну памыем і дома.

Калі ён гэтага і не сказаў (я не чуў слоў), дык энс, трэба думаць, быў такі: бо ўрэшце яго тоўстыя рукі схпілі абедзве морды за загрыўкі і зблізілі іх для мірнага пацалунку. Пасля чаго яны выйшлі, але поруч, падпіраючы з абодвух бакоў, нібы два стаўпы, живот кюрэ. Замест двух гаспадароў аказалася трое. Калі гаспадары сварацца, народ заўсёды ў выйгрышы.

Усе яны прайшлі міма і вярнуліся ў замак есці абед, цалкам імі зароблены, а мы, дурні, засталіся, разявіўшы раты, на пляцы, вакол нябачнага стала, пах удыхаючы і слінкі пльгаючы. Для большага задавальнення я прасіў пералічыць мне стравы. Нас было трое абжораў: шаноўны Трыпэ, Бадэкен і Бруньён са сваёй персонай, і пры кожнай страве, якую нам называлі, мы пераглядваліся, смеючыся, і падштурхоўвалі адзін аднаго локцем. Адно страву мы ўхвалялі, наконт іншай уступалі ў спрэчку: можна было зрабіць лепш, калі б параіцца з людзьмі вопытнымі, накітавалі нас; але, па сутнасці, ні граматычных памылак, ні смяротных грахоў; і ў цэлым стол быў вельмі багаты. Наконт нейкага заечага рагу кожны

выклаў свой рэцэпт; слухачы таксама ўставілі па слоўцу. Але хутка на гэтай глебе разгарэлася спрэчка (гэта пытанні вострыя; трэба быць дурнем, каб вырашаць іх спакойна і стрымана). Асабліва была яна бойкая паміж пані Пярынай і пані Жакотай, саперніцамі, якія здзіўляюць наш горад раскошнымі абедамі. У кожнай з іх ёсць свая кампанія, і кожная з гэтых кампаній імкнецца здзівіць другую, за сталом. Гэта бываюць доблесныя спаборніцтвы. У нашых гарадах добрыя абеды — гэта мяшчанскія турніры. Але я хоць і ласы на смачныя спрэчкі, для мяне няма нічога больш стамляючага, як слухаць пра чужыя подзвігі, калі я сам бяздзельнічаю; і не такі я чалавек, каб доўга наталяцца сокам уласнай думкі і ценом страў, якіх я не ем. Таму я абрадаваўся, калі шаноўны Трыпэ мне сказаў (бедалага таксама пакутаваў!):

— Калі вельмі доўга разважаеш пра кухню, дык становішся, Бруньён, як палюбоўнік, які вельмі многа гаворыць пра любоў. Я, ведаеш, больш не магу, я проста гіну, сябра, я гару, я палаю, і вантробы мае дымяцца. Давай пойдзем зальём іх і пакормім звера, які зжырае маё нутро.

— Мы з ім справімся, — сказаў я. — Даверся мне. Супраць хваробы голаду лепшыя лекі — гэта ежа, сказаў нехта ў старажытнасці.

Мы накіраваліся ўдвух на рог Вялікай вуліцы, у гасцініцу Гербаў Францыі і Дафіна: таму што ніхто з нас і не думаў пра тое, каб ісці дамоў а трэцяй гадзіне дня; Трыпэ, як і я, пабаяўся б застаць суп халодным, а жонку кіпячай. Дзень быў рынкавы, пакой быў набіты бітком. Але калі ў адзіноце, на прасторы за сталом, зручней бывае есці, дык у таўкатні, у гушчы добрых сяброў, лепш есца, так што заўсёды ўсё вельмі добра.

На пэўны час мы прымоўклі, гутарачы толькі *in petto**, гэта значыць сэрцам і сківіцамі, з нейкай свежапасоленаяю свінінкаю ў капусце, якая была духмянай і раставала ў роце, ружовая і прыемная. Да гэтага шклянка віна чырвона, каб спала з вачэй заслона, бо есці і не піць, як кажуць нашы старыя, сляпым быць. Пасля чаго, прачысціўшы зрок і прамыўшы горла, я зноў мог заняцца сузіраннем людзей і жыцця, якія заўсёды здаюцца прыгажэйшымі, калі падсілкуешся.

За суседнім сталом кюрэ з блізкіх мясцін сядзеў насупраць састарэлай фермершы, якая да таго так і ліпла: яна нахілялася да яго, штосьці гаварыла, уціскаючы галаву ў чарапашыя плечы, выварочваючы яе ўбок і дагодліва пялячы на яго вочка, як на споведзі. А кюрэ хінуўся да яе таксама бачком, добрачытліва, і, не слухаючы, на кожны паклон ветліва адказваў паклонам, не перастаючы пры гэтым глытаць, і быццам гаварыў: «Добра, дачка мая, *absolvo te***. Усе грахі табе адпушчаны. Бо Гасподзь добры. Я добра паабедкаў. Бо Гасподзь добры. І гэтая чорная каўбаса таксама».

* Сам сабе (*итал.*).

** Адпускаю табе (*лац.*).

Крыху далей наш натарыус мэтр П'ер Дэлаво, які частаваў калегу, гаварыў аб дагаворах, аб сведках, аб палітыцы, аб дабрачыннасці, аб грашах, аб публіцы, аб рымскай рэспубліцы (ён рэспубліканец у лацінскіх вершах; але ў жыцці — за мудрасць яго хвалю — ён верны слуга каралю).

А ў самай глыбіні мой блукаючы позірк знайшоў Перэнакухара, у сіняй блузе, туга накрухмаленай, Перэна з Карволь-л'Аргелье, і так як вочы нашы сустрэліся, дык ён падаў голас, устаў з месца і паклікаў мяне. (Я магу пабажыцца, хоць і грэх, што ён заўважыў мяне даўно; але зладзей-хітрыла адварочваў сваё рыла, бо павінен мне, вось ужо два годзікі, за два арэжавыя камодзікі!) Ён падышоў да мяне, паднёс мне шклянку:

— Усім сэрцам, усім сэрцам вітаю вас...*

...Паднёс мне другую:

— Каб не згубіць прамую дарогу, прыміце яшчэ на адну ногу...

... Прапанаваў мне разам з ім адтрапезнічаць. Ён спадзяваўся, што паколькі я ўжо паабедаў, дык я адмоўлюся. Я яго падчапіў: я згадзіўся. Хоць гэтым пажывіўся!

Дык вось, я пачаў спачатку, але на гэты раз спакайней, не спяшаючыся, таму што можна было ўжо не баяцца голаду. Простыя едакі, заняты народ, які есць, як быдла, толькі каб напхашца, мала-памалу разышліся; і засталіся адны людзі шанюўныя, людзі сталыя і ўдалыя, якія ведаюць цану ўсяму цудоўнаму, прыгожаму і добраму і для якіх добрая страва ёсць добрая справа. Дзверы былі адчынены, урываліся паветра і сонца, заходзілі тры чорныя курачкі і, выцягнуўшы свае тугія шыі, паклёўвалі крошкі пад сталом і лапы старога соннага сабакі, даносіліся з вуліцы жаночыя галасы, крык шкляра і: «Рыба свежая, рыба!» ды рык асла, падобны да львінага. На пыльным пляцы два беляы валы, запрэжаныя ў калёсы, ляжалі нерухома, падабраўшы ногі пад прыгожыя лясняныя бакі, і з зашмальцаванымі мордамі лагодна пажоўвалі сліну. На страсе, на сонейку, буркавалі галубы; і ўсім нам было так хораша, што, здаецца, калі б пагладзілі нас па спіне, мы б замурлыкалі.

Размова завязалася ўсеагульная, ад стала да стала, усе былі заадно, па-сяброўску, па-брацку: кюрэ, кухар, натарыус, яго сябар і гаспадыня з такім пяшчотным імем (яе завуць Бэзла**, у гэтым імені закладзена абяцанне; яна яго выконвае, і нават з лішкам). Каб зручней было гутарыць, я пераходзіў ад аднаго да другога, прысаджаваючыся то тут, то там. Гаварылі аб палітыцы. Для паўнаты шчасця пасля вячэры прыемна бывае падумаць аб бяdotнай нашай пары. Усе гэтыя паны стагналі аб дарагавізне, аб цяжкім жыцці, аб тым, што Францыя спусташаецца, што нацыя апускаецца, скардзіліся на кіраўнікоў, на народных

* Старадаўняе народнае прывітанне пры чоканні за выпіўкай. — Р. Р.

** Baiselat сугучна з «baise-la» (*фр.*) — пацалуй яе.

рабаўнікоў. Але даволі прыстойна гэта абмаўляючы. Нікога асабіста не называючы. У вялікіх свету вушы вялікія; чаго добрага, вось-вось — і прасунецца кончык у дзверы. Але так як ісціна, вераломнае дзеўчанё, жыве на дне бочачкі, дык нашы прыяцелі, набраўшыся смеласці, пачалі праходжвацца наконт тых з нашых валадароў, хто быў крыху далей. Асабліва навальваліся на італьянцаў, на Канчыні, на гэтую вош, якую фларэнтыйская таўстуха, каралева, завезла да нас у сваіх спадніцах. Калі здарыцца так, што два сабакі сцягнуць у цябе смажанку, прычым адзін з іх чужы, а другі свой, дык свайго турнеш, а чужога заб'еш. Пачуццё справядлівасці, дух супярэчнасці кіравалі мною, і я заявіў, што пакараць варта было б не аднаго сабаку, а абодвух, што калі паслухаеш людзей, дык у Францыі ніякіх іншых хвароб і няма, акрамя італьянскай, што ў нас дастаткова, бачыць Бог, і сваіх немачаў і сваіх прайдох. На што ўсе ў адзін голас адказалі, што адзін італьянскі прайдоха варты траіх і што трое сумленных італьянцаў не вартыя і трэці аднаго сумленнага француза. Я запырэчыў, што, дзе ні возьмі, усюды хапае людзей-жывёл, як гразі, а жывёлам цана скрозь адна; што добрага чалавека, адкуль бы ён ні быў, прыемна вітаць і грэх не заўважаць; што такі чалавек мне сябар дарагі, ці ён італьянец, ці хто-небудзь другі. Тут усе на мяне накінуліся, здзекаваліся, гаварылі, што густ мой усім вядомы, і называлі мяне старым дзіваком, Бруньёнам-непаседам, пілігрымам, бадзягам, націральшчыкам дарог... Але, праўда, у мінулыя часы я гэтым займаўся нямала. Калі наш добры герцаг, бацька цяперашняга, паслаў мяне ў Мантую і Альбісолу вывучаць эмалі, фаянс і мастацкія промыслы, якія мы потым распаўсюдзілі на нашай зямлі, я не шкадаваў ні дарог, ні ўласных ног. Увесь шлях ад святога Мартына да святога Андрэя Мантуанскага я адмахаў з кавенькай у руцэ, пешшу. Прыемна бачыць, як вакол цябе плывуць абшары зямлі, і размінаць нагамі іхнія бакі... Але пра гэта лепш не думаць; а не — дык я пушчуся ў дарогу зноў... Ім смешна! Што зробіш, я гал, я нашчадак тых, хто рабаваў сусвет. «Што ж ты нарабаваў? — пытаюцца ў мяне і смяюцца. — І што ты з сабою прынёс?» — «Не менш за іх. Поўныя вочы. Пустыя кішэні, гэта дакладна. Але поўную галаву...» Божа, як хораша бывае бачыць, чуць, сілкавацца ўспамінамі! Усё ўбачыць і ўсё спазнаць — нельга, я ведаю; але хоць бы ўсё, што магчыма! Я — як губка, якая ссе Акіян. Ці, хутчэй, я пузатая гронка, спелая, перапоўненая жыццядайным сокам зямлі. Якое віно атрымаецца, калі яе выціснуць! Дудкі, дзеці мае, я яго вып'ю сам! Вы ім грэбуеце. Што ж, тым лепш для мяне. Упрощаць я не стану. Быў час, мне хацелася падзяліцца з вамі крупінкамі шчасця, якія я сабраў, усімі маімі цудоўнымі ўспамінамі аб прасветлых краінах. Але людзі ў нас не цікаўныя, хіба што наконт спраў суседа, ці, асабліва, суседкі. Усё астатняе вельмі далёкае, каб гэтаму верыць. Ідзі глядзець сам, калі табе не цяжка. З мяне даволі таго, што тут. «Спераду дзірка, ззаду яшчэ адна, пабы-

ваўшы ў Рыме, не нажывеш добра». Ну і выдатна! Кажыце, што хочаце, я нікога не няволю. Калі вам гэтага не трэба, я буду прымушаць людзей да шчасця сілай. Лепш быць шчаслівым разам з імі, на іхні лад, а потым на свой. Два шчасці даражэйшыя за адно.

Таму, малюючы ўпотаі рыльца Дэлаво, а заадно і кюрэ, які, размаўляючы, махае крыламі, я слухаю і падпяваю іхній песенцы, добра мне вядомай: «Якое шчасце, Божа на небясі, быць грамадзянінам горада Кламсі!» Вядома, як жа інакш? Гэта добры горад. Горад, які мяне стварыў, не можа быць дрэнным. Куст чалавечай пекнаты ў ім расце свежы і густы, тлусты і мірны, без калючак, не злосны, хіба што на язык, які ў нас востры, як штык. А калі і абгаворыш бліжняга (які адказвае тым жа), дык ад гэтага яму горш не будзе, а любіш яго толькі мацней і не парушыш на ім ні валаска. Дэлаво нагадвае нам (і мы ганарымся, усе, нават кюрэ) аб спакойнай іроніі нашага Неверскага краю пасярод вар'яцтваў усёй астатняй краіны, аб тым, як наш старшына Рагон адмовіўся далучыцца да Гюізаў, да лігі, да ерэтыкоў, да католікаў, да Рыма і Жэневы, да шалёных сабак і драпежных рысяў, і як Варфаламееўская ноч²⁴ мыла ў нас свае акрываўленыя рукі. Аб'яднаўшыся вакол нашага герцага, мы стварылі астравок здаровага сэнсу, аб які разбіваліся хвалі. Нябожчык герцаг Людовік і добрай памяці кароль Генрых, пра іх немагчыма гаварыць без замілавання! Як мы любілі адзін аднаго! Яны былі створаны для нас, мы былі створаны для іх. У іх былі свае недахопы, натуральна, як і ў нас. Але гэтыя недахопы былі чалавечныя, яны рабілі іх бліжэйшымі да нас, не такімі далёкімі. Людзі гаварылі, падсмейваючыся: «Герцаг Неверскі — свавольнік зверскі!» ці: «Год будзе ўраджайным. Дзяцей будзе ўдосталь. Кароль нам яшчэ аднаго падарыў...» Ах, паелі мы тады ўвесь наш белы хлеб! Таму мы і любім пагаварыць пра тыя часы. Дэлаво, як і я, ведаў герцага Людовіка. Але караля Генрыха бачыў я адзін і карыстаюся гэтым, і, не чакаючы, пакуль мяне папрасяць, я ім расказваю ў соты раз (для мяне гэта заўсёды — першы, ды і для іх, спадзяюся, калі яны добрыя французы), як я яго бачыў, шэрага караля, у шэрым капелюшы, у шэрай вопратцы (локці тырчалі з дзірак), верхам на шэрым кані, шэравалосага і шэравокага, звонку ўсё шэрае, але залатое нутро...

На бяду, пісьмавод пана натарыуса перабівае мяне, каб паведаміць яму, што памірае кліент і кліча яго. Ён павінен ісці, хоць і вельмі шкадуе, — але ўсё ж спачатку ўзнагароджвае нас гісторыйкай, якую рыхтаваў ужо цэлую гадзіну (я бачыў, што яна круціцца ў яго на языку; але раней я ўставіў сваю). Не стану спрачацца, яго расповяд быў добры, я вельмі смяяўся. Як знаўца небыліц наш Дэлаво проста цуд.

Прасвятліўшы такім чынам розум і погляд, асвятляючыся і прамыўшыся ад горла да пят, мы выйшлі ўсе разам. (Было, мабыць, без чвэрці пяць ці каля пяці. За тры якія-небудзь гадзіны

я падчапіў, акрамя двух добрых абедаў і вясёлых успамінаў, заказ на два баулы, якія прасіў мяне зрабіць натарыус.) Кампанія разбрылася, папярэдне абмакнуўшы сухарык у чарку чорнапарэчкавай у Ратры, аптэкара. Тут Дэлаво дараспавеў сваю гісторыку і правёў нас, каб паслухаць яшчэ адну, да Мірандолы, дзе мы рассталіся ўжо канчаткова, зрабіўшы кароценькі прыпынак тварам да сцяны, каб даць ход апошнім выліванням.

Так як вяртацца дамоў было вельмі позна і вельмі рана, дык я спуściўся ў Віфлеем з нейкім вугальшчыкам, які ішоў побач са сваёю павозкай, трубячы ў ражок. Каля вежы Лурдо насустрач мне натрапіўся калеснік, які бег, гонячы перад сабою кола; і, калі яно запавольвала ход, ён падскокваў і падганяў яго нагою. Нібы чалавек, які даганяе кола Фартуны; і як толькі ён збіраецца на яго ўскочыць, тое ўцякае. Я прыкмеціў гэты вобраз, каб яго выкарыстаць.

Тым часам я раздумваў пра тое, як мне лепш вярнуцца ў маю хату, напразткі ці вакольным шляхам, як раптам убачыў працэсію, што выходзіла з Пантэнора*, паперадзе гарэза, ростам з маю нагу, нёс крыж, падпіраючы яго жыватам, быццам кап'ё, паказваючы язык другому служыцы і косячыся на кончык сваёй свяшчэннай палкі. Следам чатыры дзяды з чырвонымі і ўспухлымі рукамі неслі, дробненька перабіраючы нагамі, нябожчыка, накрытага прасціной, які адыходзіў, пад крыльцам кюрэ, дасынаць свой сон у сырой зямлі. З ветлівасці правёў яго і я да ягонага жытла. Усё ж весялей, калі ты не адзін. Павінен прызнацца, што далучыўся я хутчэй, каб паслухаць удаву, якая, як заведзена, ішла побач са святаром, галосычы, апавядаючы пра тое, як нябожчык хварэў, якія прымаў лекі і як паміраў, выкладаючы яго вартасці штодзённыя, яго якасці цялесныя і духоўныя,— словам, усё яго жыццё і сваё жыццё як жонкі. Яе элегія чаргавалася з песнямі кюрэ. Мы ішлі за імі следам, цікуючы: бо зразумела само сабою, што па дарозе да нас далучаліся, каб паспачуваць, добрыя душы і, каб паслухаць, многія вушы. Нарэшце, дабраўшыся да месца прызначэння, да гатэлю вечнага супакаення, яго паставілі ў труне ля краю глыбокай ямы; а так як жабракам строга забаронена драўляную сарочку забіраць на той свет (спаць не горш і голым), дык, зняўшы прасціну і века, яго вытраслі ў яму.

Кінуўшы туды прыгаршчы зямлі, каб мяккай была ягоная пасцель, і асяніўшы яго крыжам, каб адмежавацца ад дрэнных сноў, я пайшоў зусім задаволены: усё я бачыў, усё я чуў, прыняў удзел у радасях, прыняў удзел у горы, мая кайстра была поўная.

У зваротную дарогу я рушыў берагам. Я разлічваў, выйшаўшы да зліцця рэк, пайсці ўздоўж Беўрона проста дахаты, але вечар быў такі цудоўны, што, сам таго не заўважыўшы, я апынуўся за горадам і накіраваўся ўздоўж чараўніцы Іоны, якая завяла мяне да цясніны Ла Фарэ. Спакойная і гладкая вада брулілася без адзінай складкі на

* Бальніца.— Р. Р.

сваім светлым адзенні; зрэнкі не маглі адарвацца, быццам рыба, якая праплынула кручок; і неба, як і я, было захоплена невадам ракі; яно купалася ў ёй з усімі сваімі аблокамі, якія чапляліся, плывучы, за траву, за чараты; і сонца абмывала ў вадзе свае залатыя валасы. Я падсеў да старога, які пасвіў, цягнучы нагу, дзвюх худых кароў; я распытаў у яго пра здароўе, параіў яму нацягнуць на нагу панчоуху, напханую калючай крапівой (я вольным часам займаюся лячэннем). Ён распавёў мне пра сваё жыццё, пра свае беды і маркоты, гэта весела; відаць, пакрыўдзіўся, што я даў яму гадоў на пяць менш, чым яму было сапраўды (а было яму семдзесят пяць); гэтым ён ганарыўся, яго цешыла, што, пражыўшы больш за іншых, ён больш за іншых зазнаў усяго. Яму здавалася натуральным, каб чалавек цягнеў, каб добрыя пакутавалі разам з дрэннымі, бо міласць нябесная распаўсюджваецца аднолькава і на дрэнных і на добрых; такім чынам, у выніку ўсё аднолькава, усё добра; багатыя і бедныя, прыгожыя і брыдкія, усе аднойчы мірна спачынуць у абдымках таго ж Ойчы... І яго думкі, яго голас, траскучы, як цвыркун у траве, журчанне плаціны, пах дрэў і дзёгцю, што даносіўся з ветрам ад прыстані, спакойная плынь вады, прыгожыя водбліскі — усё спалучалася і злівалася з вячэрняю цішынёй.

Стары пайшоў, я рушыў дадому адзін, не спяшаючыся, разглядваючы кругі, якія разыходзіліся на вадзе, і заклаўшы рукі за спіну. Я быў так захоплены сваім уяўленнем, якое бруіла ўздоўж Беўрона, што не заўважаў, ні дзе я, ні куды іду; так што раптам сцэпануўся, пачуўшы, як мяне кліча з таго берага добра знаёмы голас. Я, сам таго не заўважыўшы, апынуўся насупраць уласнай маёй хаты! З акна мая пяшчотная сяброўка, мая жонка, паказвала мне кулак. Я прыкінуўся, што не бачу яе ніяк, уставіўшыся вачамі ў ваду; і ў той жа час пацяшаўся, назіраў, як яна шалее і махае рукамі, уніз галавою, у люстэрку ракі. Я маўчаў, але жыватом сваім смяяўся, і живот у мяне калаціўся. Чым мацней я рагатаў, тым абураней яна нырала ў Беўрон, і чым глыбей яна ў яго кулялася, тым мацней я рагатаў. Нарэшце, яна люта ляснула акном і дзвярыма і вылецела бурай, каб мною завалодаць... Так, але ёй трэба было перайсці рэчку. Злева? Справа? Мы былі паміж двух мастоў... Яна выбрала пешаходныя масткі, справа. А я, зразумела, як убачыў, што яна накіроўваецца гэтым шляхам, рушыў супрацьлеглым і вярнуўся праз вялікі мост, дзе адзінокі Гадэн, як чапля, усё яшчэ стаічна тырчаў з раніцы.

Я быў дома. Ужо надышла ноч. І як гэта мінаюць дні? Я, дзякуй Богу, не падобны да Ціта²⁵, да гэтага рымскага гультая, які вечна вохаў аб страчаным часе. Я не губляю нічога, я сваім днём задаволены, я яго зарабляю. Але толькі мне патрэбны былі б два дні, два дні кожны дзень; бо мне не хапае. Толькі я пачынаю піць, як шклянка ўжо і пустая; яна з расколінай! Я ведаю людзей, якія хлебчуць сабе і скончыць не могуць. Ці, чаго добрага, у іх шклянка большая за маю? Во ўжо была б страшэнная несправядлівасць!

Гэй ты там, шынкар пад шыльдай Сонца, ты, хто разлівае дні, адпусці мне поўную меру!.. Ды не, благаслаўлены ты, Божа, што наканаву мне ўставаць з-за стала кожны раз галодным і да таго любіць дзень (ноч таксама добрая), што і ночы і дны мне заўсёды мала!.. Як ты бяжыш, красавік! Ужо ты і скончаны, дзень! Нічога! Я вас цалкам спазнаў, вы былі маімі, у маіх руках. І я цалаваў твае маленькія грудкі, дзяўчынка тоненькая, стройненькая дачушка вясны... А цяпер, ноч, прывітанне і табе! Я бяру цябе. Кожнаму свая чарга! Мы ляжам разам... Ах, чорт, гэта ж паміж намі ляжа яшчэ адна. Вярнулася старая, мая жонка...

ГЛАВА ПЯТАЯ

Ласачка

Май

Тры месяцы таму мне заказалі шафу з вялікім пасуднікам, для замка Ануа, але, перш чым пачаць, я хацеў паглядзець яшчэ раз сваімі вачамі на дом, на пакой, на месца. Бо прыгожая мэбля — гэта як шпалерны плод; без дрэва ён ідзе на звод; і якое дрэва, такі і плод. Не кажыце аб прыгажосці, якая добра пачувае сябе там, дзе грошы добрыя ў кішэнь пльвучы, як дзеўцы, калі ёй больш даюць. Гэта вулічная Венера. Для нас мастацтва нешта роднае, геній жытла, сябар, таварыш: яно гаворыць само за сябе лепш, чым мы самі, тое, што ўсе мы адчуваем; мастацтва — гэта наш хатні Бог. Каб яго ведаць, трэба ведаць яго дом. Бог створаны для чалавека, а твор мастацтва для прасторы, якую яно завяршае і напаўняе. Прыгожае тое, што на сваім месцы найпрыгажэйшае за ўсё.

Дык вось, я пайшоў зірнуць на месца, дзе б я змог размясціць маю работу; і там я прабавіў частку дня, улічваючы яду і пітво: бо дзеля зняшці з творчага духу грузу трэба даваць волю пузу. Абодвух задаволіўшы, я рушыў у зваротную дарогу і весела ішоў дахаты.

Я быў ужо ля скрыжавання дарог, і, хоць і не сумняваўся наконт дарогі, якой мне трэба было ісці, я ўсё ж касавурыўся на іншую, што брулілася ў лугах сваёю красою і між агароджаў у квецені, акропленая расою...

«Як было б добра,— казаў я сабе,— прайсціся ў гэты бок! К чорту вялікія дарогі, якія вядуць проста да мэты! Дзень доўгі, ясны небасхіл. Мой дружа, не будзем гнаць мы з усіх сіл. Паспеем. У нашай старой язык ад чакання не адымецца... Божа ты мой, якая мілавідная гэтая сліўка з белай мордачкай! Пойдзем да яе на спатканне. Усяго нейкіх пяць-шэсць крокаў. Зефір развявае па паветры яе пер'е: бышчам снег. Колькі шчабятлівых птушак! Ах, якая асалода!.. І гэты ручай, што віеца, мурлыкаючы, пад травой, нібы кацянё, якое, забаўляючыся, ганяе клубок на

дыване!.. Пойдем за ім услед. Вось засень перагароджвае ягоны бег. Зараз ён пападзецца... Бач ты, круцель, як жа гэта ён пра-шмыгнуў? Ды вось тут, вось тут, між лапаў, між старых, вузлава-тых, распухлых лапаў гэтага абезгалоўленага вяза. Ну і праныра!.. Але хацелася б ведаць, куды гэтая дарога мяне завядзе...»

Так я разважаў, ідучы па пятах за маім балбатлівым ценем, і прыкідваўся, крывадушнік, быццам не ведаю, куды нас хоча за-вабіць гэтая спакуслівая сцяжынка. Як ты гладка лжэш, Кала! Хітрэй за Уліса, ты падманваеш сам сябе. Ты цудоўна ведаеш, куды ідзеш! Ты гэта ведаў наперад, ужо выходзячы з замкавых варот. У гадзіне хады адсюль — ферма Сяліны, нашай былой Журбіны. Во мы яе здзівім! Але толькі хто з нас, яна ці я, здзівіцца больш? Ужо колькі гадоў я яе не бачыў? Што-небудзь засталася ад яе шустрань-кай мордачкі, ад хітрай грымасачкі маёй Ласачкі? Я магу смела перад ёю паўстаць; цяпер ужо няма чаго баяцца, каб яна згрызла мне сэрца сваімі вострымі зубкамі. Сэрца маё ссохлася, як старая лаза. Ды ці ёсць у яе твая зубы? Ах, Ласачка, Ласанька, у былыя дні як умелі смяцца і кусацца яны! І здзекавалася ж ты з беднага Бруньёна! І вярцела ж, і круціла ж ты ім, ой-ой, круцёлкай, ходырам, колам, як ваўчком! Што ж, калі гэта цябе цешыла, ты мела рацыю, любая мая. Які баран тады быў я!..

Я бачу самога сябе, як я стаю, разявіўшы рот, аблакаціўшыся абедзвюма рукамі на каменную агароджу мэтра Медара Ланьё, майго гаспадара, які навучыў мяне высакароднаму мастацтву скульптуры. А на той бок агароджы, на вялікім агародзе, сумеж-ным з дваром, што служыў нам майстэрняй, паміж градак латуку і трускавак, ружовай радыскі, зялёных агуркоў і залацістых дыняў, пахаджвала, з босымі нагамі, з голымі рукамі і з паўаголенымі грудзьмі, апранутая ўсяго толькі ў цяжкія рыжыя косы, у сарочку з суравой тканіны, пад якою тырчалі яе тугія грудзі, і ў кароткую спадніцу, вышэй каленяў, прыгожая, бойкая дзяўчына, нахіляючы смуглымі і моцнымі рукамі дзве палівачкі, поўныя вады, над кучаравымі галовамі раслін, якія разяўлялі свае маленькія дзюбы, каб піць. А я, абамлеўшы, разяўляў сваю немалую дзюбу, каб лепш бачыць. Яна хадзіла ўзад і ўперад, апарожнівала палівачкі, вярталася да цыстэрны, налівала іх зноў, абедзве разам, выпрамя-лася, як былінка, і зноў асцярожна ступала ўздоўж вузкіх сцежа-чак, па сырой зямлі, сваімі кемнымі нагамі з доўгімі пальцамі, якія нібы абмацвалі на хату спелыя суніцы, усе ў мёдзе. Калені ў яе былі круглыя і моцныя, як у хлапчука. Я з'ядаў яе вачамі. Яна быццам не заўважала, што я на яе гляджу. Але падыходзіла ўсё бліжэй і бліжэй, струменячы свой лёгкі дождж; і, апынуўшыся зусім блізка, раптам стрэльнула па мне сваім вокам... Ай-ай, я так і адчуваю кручок і песныя зашмаргі расстаўленых вакол мяне сілкоў. Праўду кажуць: «бабскі кручок, як павучок!» Крыху яна мяне зачাপіла, я захвалываўся... Ды ўжо позна! Так і прыпаў я, дурная муха, да агароджы, з прыліплымі крыламі. Яна перастала

звяртаць на мяне ўвагу. Прысеўшы на кукішкі, яна перасаджвала капусту. І толькі зрэдку каварная звярынка крадком паглядвала ў мой бок, каб пераканацца, што здабыча не выбралася з пасткі. Я бачыў, што яна пасмейваецца, і колькі я ні пераконваў сябе: «Мой бедны дружа, ідзі, яна з цябе здзекуецца», але, бачачы, што яна пасмейваецца, я і сам пасмейваўся. Ну ж і блазенскі, відаць, у мяне быў выгляд! Раптам яна робіць скачок убок. Перамахвае праз градку, праз другую, праз трэцюю, бяжыць, падскоквае, ловіць на ляту пушок дзьмухаўцу, які мякка плыве на паветраных струменях, і, памахваючы рукою, крычыць, глядзячы на мяне:

— Яшчэ адзін закаханы папаўся!

З гэтымі словамі яна засунула пушыстую лодачку ў выраз сваёй сарочкі, паміж грудзей. Я хоць і дурань, але ў сардэчных справах не такі ўжо і смаркач; я ёй скажу:

— Засуньце і мяне туды!

Тут яна разрагаталася і, узяўшыся ў бокі, расставіўшы ногі, адказала мне проста ў твар:

— Палюбуйцеся на гэтага абжору! Не для цябе, губашлёп, спеюць мае яблыкі...

Так, аднойчы, у жнівеньскі вечар, я пазнаёміўся з ёю, з Ласанькай, з Ласачкай, з прыгожай садоўніцай. Ласачкай яе звалі таму, што, як у той, у вострамордай васпанначкі, у яе былі доўгае цела і маленькая галава, хітры пікардыіскі нос, рот, што злёгка выступаў уперад і быў добра расшчэплены, каб смяяцца і каб грызці сэрцы і арэхі. Але ад яе цёмна-сініх вачэй, злёгка зацягнутых дымкай сонечнага пераднавальнічнага часу, і ад куточкаў яе губ, губ манернай фаўны з колкай усмешкай, цягнулася ніць, з якой рыжы павук ткаў сваю павуціну, што аблытвала людзей.

З той пары я бавіў палову дня, замест таго каб рабіць, за разявацтвам ля плота, пакуль ступня мэтра Медара, паддаючы мне ў зад без усялякай пачцівасці, не вяртала мяне да рэчаіснасці. Іншы раз Ласачка крычала, сядуючы:

— Ды ўжо мо наглядзеўся на мяне і спераду і ззаду! Чаго ты яшчэ не бачыў? Павінен быў бы мяне ведаць ужо!

А я, хітра падміргваючы вокам, казаў:

— Жанчыну і кавун, аднак, спазнаеш на смак.

З якой ахвотай я адрэзаў бы сабе скрылёк! Можна, мяне задаволіў бы і які-небудзь іншы плод. Я быў малады, з гарчай крывёю, закаханы ў адзінаццаць тысяч дзяўчат; ці яе кахаў я? Бываюць у жыцці дні, калі гатоў закахацца ў казу пры ўмове, што на ёй каптур. Не, даволі, Бруньён, ты блюзнёрыш, ты сам не верыш таму, што кажаш. Першая, каго кахаеш, гэта і ёсць сапраўдная, шчырая, тая, каго павінен быў пакахаць; яе стварылі свяцілы, каб нас наталіць. І, відаць, таму, што я яе не паспытаў, мяне мучыць смага, вечная смага, і будзе мяне мучыць усё жыццё.

А ладзілі ж мы з ёю! Мы толькі і рабілі, што прабіралі адзін аднаго. Язычок у нас у абайх быў падвешаны нядрэнна. Яна абсыпа-

ла мяне лаянкамі, а я на прыгаршчы адказваў ахапкам. Зрэнка і зубок у нас былі жвавыя. Іншы раз мы самі з сябе рагаталі да хрыпаты. І яна, каб зручней было рагатаць, выпаліўшы якое-небудзь злоснае слоўца, садзілася на кукішкі, апускаючыся, як квактуха, на сваю рэпу і цыбулю.

Вечарам яна прыходзіла гутарыць да майго плота. Я да гэтай пары бачу, як аднойчы, не перастаючы гаварыць і смяцца і глядзячы мне ў вочы сваімі смелымі вачамі, шукаючы слабое месца ў маім сэрцы, каб прымусіць яго ўскрыкнуць, я бачу, як, падняўшы рукі, яна прыгінае да сябе вшнёвую галінку, абцяжаную пурпуровымі падвескамі, якія ўтваралі гірлянду вакол яе рыжых валасоў; і, выцягнуўшы шыю, закінуўшы галаву, яна, не зрываючы яад, адклёўвае іх ад дрэва, пакідаючы вісець костачкі. Імгненны вобраз, вечны і дасканалы, маладосць, прагнага маладосць, што наталяецца грудзьмі нябёсаў! Колькі разоў потым я вырэзваў выгін гэтых прыгожых рук, гэтай шыі, гэтых грудзей, гэтага прагнага роціка, гэтай адкінутага назад галавы — на створках мэблі, сярод квітнеючай вязі! Перагнуўшыся цераз плот, выцягнуўшы руку, я адабраў, я вырваў гэтую галінку, якую яна аб'ядала, я прыпаў да яе ротам, я прагна ўсмоктаў губамі вільготныя костачкі.

Сустрэліся мы таксама і ў нядзелі, на гуляннях ці ля склепа Бажы. Мы танцавалі, я быў грацыёзны, як жэрдка; каханне мяне акрыляла; каханне, кажуць, вучыць танцаваць аслянят. І, здаецца, ні на хвіліну мы не пераставалі ваяваць. Во ўжо задзірака яна была! І наслухаўся ж я ад яе зубастых жарцікаў наконт майго крывага носа, наконт маёй разяўленай ляпы, дзе, па яе словах, можна пчы пірагі, наконт маёй барады, як у шаўца, і ўсёй гэтай маёй фігуры, якую пан кюрэ лічыць створанай па вобразу і падабенству Бога, які мяне стварыў. (Во смеху ўжо будзе, калі мы з ім сустрэнемся!) Яна не давала мне ні хвіліны спакою. Зрэшты, і я не заставаўся ў даўгу.

Нарэшце, далібог, мы пачыналі распальвацца. Памятаеш ты, Кала, збор вінаграду ў мэтра Медара Ланьё? Запрасілі і Ласачку. Мы працавалі з ёю побач, угнуўшыся паміж кустоў. Нашы галовы амаль дакраналіся, і сяды-тады мая рука, агольваючы лазу, чапляла яе бядро ці нагу. Тады яна падымала свой расчырванелы твар і брыкалася, як маладая жарабіца, ці мазала мне па носе ліпкай гронкай; а я браў сакавітую чорную гронку і расціскаў аб яе залацістыя грудзі, абпаленыя сонцам... Яна абаранялася, як чартоўка. Як я ні праследаваў яе, мне так і не ўдалася заспець яе зняншчу. Абое мы падпільноўвалі адзін аднаго. Яна сама раздзімала агонь і глядзела, як я гару, пакепліваючы з мяне:

— Ты мяне не атрымаеш, Кала...

А я, з нявінным выглядам, прымасціўшыся на сваім плоце — тлусты кот, які скруціўся ў клубок, прыкідваецца сонным і праз вузкія шчыліны прыадкрытых павек сочыць за танцоркай мышкай,— я наперад аблізваўся.

— Паглядзім, хто з нас пасмяецца!

І вось аднойчы днём (гэта было якраз у маі), у самым канцы месяца (але тады было намнога гарачэй, чым цяпер), спякота стаяла страшэнная; белае неба веяла на нас сваім пякучым дыханнем, як пашча печы; і, засеўшы ў гэтым гняздзе амаль ужо на тыдзень, навальніца выседжвала свае яйкі, якія ніяк не хацелі лопнуць. Можна было растаць ад гарачыні; рубанак быў увесь мокры, а свердзел ліпнуў да рук. Ласачка толькі што спявала і раптам змоўкла. Я стаў шукаць яе вачамі. У садзе нікога... І раптам я яе ўбачыў там, у цені будана. Яна, седзячы на прыступцы, спала, з адкрытым ротам, адкінуўшы галаву, на парозе. Адна яе рука павісла побач з палівачкай. Сон зваліў яе адразу. Яна аддавалася безабаронна, усім сваім распрасцёртым целам, напаўголая згарала пад палымнеючым небам, як Даная! Я палічыў сябе Юпітэрам. Я пералез праз плот, я прайшоўся па градках, топчучы капусту і салату, я абняў яе абедзвюма рукамі, я пацалаваў яе проста ў вусны; яна была гарачая і напаўголая і мокрая ад поту; яна не супраціўлялася, паўсонная, перапоўненая жаданнем; яна не адкрывала вачэй, і яе рот шукаў мой рот і адказваў на мае пацалункі. Што адбылося са мною? Якое дзіва! Плынь азарту бушавала ў маіх жылах, я быў п'яны, я сціскаў гэтае ўлюбёнае цела; здабыча, аб якой я марыў, смажаны жаваранак падаў мне проста ў рот... І во (дурань!) я не адважыўся яе ўзяць. Нейкае дурнотнае сумленне ўва мне прачнулася. Я вельмі яе кахаў, мне было балюча думаць, што яна скавана сном, што са мною яе цела, але не душа, што маёй гордай садоўніцай я авалодаю па-здрадніцку. Я адарваўся ад шчасця, я разамкнуў нашы рукі, нашы вусны і ўсе тыя ланцугі, якімі мы былі скаваны. Гэта было нялёгка: мужчына — агонь, жанчына — пакулле, мы абое палалі, я дрыжаў і пыхцеў, як той другі дурань, які перамог Антыюпу²⁶. Нарэшце, я ўзяў верх, паіншаму, — збег. І вось праз трыццаць пяць гадоў я чырванее пры думцы аб гэтым. Ах, бязглуздая маладосць!.. Як добра думаць, што быў такі дурны калісьці, як гэта асвятляе сэрца!..

Пачынаючы з гэтага дня, яна стала сапраўднай чартоўкай. Наравісцейшая, чым тры статкі неспакойных казіных стварэнняў, зменлівейшая за плынь летуценняў, яна то пранізвала мяне абразлівай пагардай ці не хацела мяне ведаць, то расстрэльвала мяне млявымі позіркамі, ліслівым смехам; стаіўшыся за дрэвам, яна цэліла ў мяне ўпотаікі камяком зямлі, які пападаў мне ў патыліцу, калі я стаяў спінаю, ці — лоп! — слівавай костачкай проста ў лоб. А потым на гулянні шчабятала, стракатала і лапатала то з адным, то з другім.

Горш за ўсё было тое, што яна ўздумала, каб яшчэ больш мяне пазлаваць, злавіць у сілок другога такога ж дразда, майго лепшага сябра Кірыяса Пінона. Мы з ім былі як два пальцы на адной руцэ. Як Арэст і Пілад²⁷, на ўсіх бойках, вяселлях і пагулянках мы выступалі заўсёды ўдвух, практыкуючыся горлам, нагой і кулаком.

Ён быў вузлаваты, як дуб, каранасты, моцны целам і галавою, на слова хуткі, у справе пруткі. Ён забіў бы любога, хто ўздумаў бы мяне пакрыўдзіць. Вось яго яна якраз і абрала, каб мяне дапачы. На гэта ёй не трэба было вялікіх высілкаў. Дастаткова было двух-трох пранізілівых позіркаў ды паўтузіна звычайных грымасаў. Увасобіцца пад выглядам нявінным, млявым, дзёрзкім, расмяяцца, пашушукацца, паманернічаць, пажмурыцца, састроіць міну, паказаць зубкі, пакусаць губкі ці аблізнуць іх вострым язычком, выгнуць шыйку, пакруціць станам ды падрыгаць хвосцікам, як сітаўка,— каго з сыноў Адама не падчэпяць кручочкі змеёвай дочки? Пінон страціў і апошні розум. І з той пары, седзячы на плоце, нібы на гары, сапучы і пыхкаючы, мы ўдвух сцераглі Ласачку. Скрыгочучы зубамі, мы ўжо абменьваліся лютымі позіркамі. А яна раздзімала агонь і, каб таго раздражніць, аблівала яго іншы раз цабэркам ледзяной вады. Хоць я і злаваўся, а пры такім паліванні рагатаў. Але Пінон, як сапраўдны конь, біў капітамі зямлю. Ён сварыўся, ляўся, вар'яваўся. Ён быў няздольны зразумець жарт, калі гэта быў не яго ўласны (а ў такім разе ніхто, апрача яго, жарту не разумее, але сам ён смяўся за траіх). А краля, як муха на мёдзе, цешылася, упіваючыся гэтай любоўнай лаянкай; яго грубая гальскай была не падобная да мае; і хоць гэтая хітрая дачка гальскай зямлі, рагатушка і гарэза, была намнога бліжэйшая мне, чым гэтай жывёліне, якая наравілася і шыпела, брыкалася і смярдзела, але для разнастайнасці, з-за цягі да навізны і каб насаліць мне, яна яго аднаго адорвала абяцальным позіркам, зменлівай усмешкай. Калі ж трэба было выканаць абяцанне і ўзбунтаваны дурань ужо збіраўся трубіць перамогу, яна смялася яму ў вочы і пакідала яго з носам. Я, зразумела, смяўся таксама; і раззлаваны Пінон абрынаў сваю лютасць на мяне; яму здавалася, што я адбіваю яго кралю. Дайшло да таго, што аднойчы ён проста мяне папрасіў саступіць яму месца. Я пакорліва адказаў:

— Братка, я якраз збіраўся папрасіць цябе аб тым жа.

— У такім разе, брат,— сказаў ён,— прыйдзеца нам прабіць адзін аднаму мазгаўню.

— Я і сам так думаў,— адказаў я,— але толькі, Пінон, гэта мне цяжка.

— А мне яшчэ цяжэй, мой Бруньён. Дык ідзі, калі ласка; хопіць аднаго пеўня на куратнік.

— Правільна,— сказаў я,— ідзі сам: таму што курыца мая.

— Твая? — закрычаў ён.— Хлусіш, мужык, дзяроўня, сыра-квашнік! Яна мая, я яе не аддам, ніхто іншы яе не паспытае.

— Мой бедны сябра,— кажу,— ты б лепш на сябе глянуў! Авернская морда, рэпаглыт, кожнаму свая поліўка! Гэты бургундскі піражок — наш; ён мне смачны, мне яго хочацца. На тваю долю нічога няма. Ідзі выкопваць сваю бручку.

Гразіліся, гразіліся, дайшлі да кулакоў. Усё ж нас стрымлівала шкадаванне, таму што мы адзін аднаго вельмі любілі.

— Паслухай,— сказаў ён,— пакінь яе мне, Бруньён, яна аддае перавагу мне.

— Не,— кажу,— мне.

— Ну, дык спытаемся ў яе. Адпрэчаны пойдзе.

— Па руках! Няхай выбірае!..

Так, але зрабіце ласку патрабаваць ад дзяўчыны, каб яна выбрала. Яна мае вельмі вялікае задавальненне ад таго, каб доўжыць чаканне, якое дазваляе ёй у думках узяць і таго і гэтага, і не ўзяць ні аднаго, і варочаць сваіх каханкаў на жароўні і так і гэтак. Яна заўсёды выкруціцца! Калі мы пачыналі гаварыць аб гэтым з Ласачкай, яна рагатала ў адказ.

Мы вярнуліся ў майстэрню, скінулі курткі.

— Нічога іншага не застаецца. Прыйдзецца аднаму з нас памерці.

Калі мы ўжо збіраліся ўчапіцца адзін у аднаго, Пінон сказаў мне:

— Цмокні мяне!

Мы двойчы пацалаваліся.

— Цяпер пачнём!

Скокі пачаліся. Пусціліся мы ў іх не на жарт. Пінон лупцаваў мяне так, што чэрап налезіў на вочы; а я высаджваў яму жывот каленьмі. Няма больш злосных ворагаў, чым сябры. Праз некалькі хвілін мы былі ўсе ў крыві; і пурпуровыя цуркі, як старое бургундскае, цяклі ў нас з насоў. Далібог, не ведаю, чым бы ўсё гэта скончылася; але толькі, відаць, адзін з нас садраў бы з другога шкуру, калі б, на шчасце, перапалоханыя суседзі і мэтр Медар Ланьё, які якраз вярнуўся дамоў, не разнялі нас. Гэта далося ім нялёгка: мы былі як сабакі, нас прыйшлося сцябаць, каб мы выпусцілі адзін аднаго. Мэтр Медар узяў доўгі бізун: ён нас адхвастаў, надаваў аплявух, потым адчытаў. Наб'еш бургундца — ён разумнее. Папабіўшыся ўволю, становішся філосафам і лягчэй успрымаеш разумныя прамовы. Глядзелі мы адзін на аднаго без асаблівай фанабэрыі. І вось тут якраз і ўбіўся трэці злодзей.

Тоўсты млынар, голены і рыжы, Жан Жыфлар, галава як шар, шчокі надутыя, вочкі маленькія, у яго быў заўсёды такі выгляд, быццам ён трубіць у трубу.

— Ну і пеўні! — сказаў ён, пырскаючы ад смеху. — Многа яны выйграюць, калі з-за гэтай курыцы парвуць адзін аднаму грабеньчыкі на шматкі! Дурні! Хіба ж вы не ведаеце, што яна рада-раденечка, калі вы грызцеся! Яшчэ б, кожнай васпанначцы прыемна цягаць за сабою ў прыполе закаханы статак, які шчэрыцца на яе скуру... Хочаце добрую парадку? Даю вам яе задарма. Памірышцеся і плюньце на яе, дзеці мае; яна на вас плюе. Павярніцеся да яе спінай, і ў шлях-дарогу абодва. Няхай пасумуе. Прыйдзецца ёй, нарэшце, воляй-няволяй выбіраць, і тады мы ўбачым, каго з вас яна хоча! Ну, хутка, марш! Толькі не марудзіць! Рабіць — дык адразу! Смялей! Паслухайцеся мяне, добрыя людзі! Пакуль вы будзеце

шаркаць пыльнымі чаравікамі па французскіх дарогах, я застануся тут, сябры, я застануся тут, вам жа на карысьць: брат брату павінен дапамагаць! Я буду сачыць за прыгажуняй, я буду вам паведамляць аб яе нараканнях. Як толькі яна выбера, я паведамлю шчасліўцу; а другі няхай ідзе хоць на шыбеніцу... А цяпер пойдзем вып'ем! Вып'еш раз, вып'еш зноў, утопіш смагу, памяць і любоў...

Мы іх утапілі так грунтоўна (пілі мы, як рачкі), што ў той жа вечар, выйшаўшы з шынка, звязалі клуначкі, узялі ў рукі пасашкі і пайшлі сабе ўпоцемку, суркі, радуючыся, як індыкі, перапоўненыя ўдзячнасцю да гэтага добрага Жыфлара, які пасміхаўся сваімі вочкамі пад тлустымі павекамі, раздзьмуваючы ад задавальнення шырокі твар бычыны, сакавіты, як кавалак свініны.

На наступную раніцу мы радаваліся ўжо менш. Мы ў гэтым не прызнаваліся, мы прыкідваліся хітрунамі. Але кожны ламаў галаву і адмаўляўся зразумець гэтую дзіўную тактыку: каб узяць цытадэль, — даць драла. Чым вышэй ускочвалася сонца ў круглым небе, тым ясней нам было, што мы схібілі. Калі надышоў вечар, мы коса паглядвалі адзін на аднаго, нязмушана гутарылі пра тое пра сёе і думалі:

«Мой мілы дружа, як ты складна гаворыш! Аднак жа ты, відаць, не супраць уцячы. Але толькі дудкі! Я цябе вельмі люблю, мой брат, каб адпусціць цябе аднаго. Куды б ты ні пайшоў (я ведаю, маска, ведаю...), я следам за табою».

Пасля многіх марных спробаў адлучыцца (мы ўжо не разлучаліся, нават калі ішлі мачыцца), сярод ночы, — мы прытворна храпілі, змучаныя на сенніку любоўю і блыхамі, — Пінон ускочыў з ложка і залямантаваў:

— Тысяча багоў! Я гару, я гару! Я больш не магу. Я іду назад... Я скажаў:

— Ідзём назад.

Ішлі мы дамоў цэлы дзень. Сонца садзілася. У чаканні цемры мы сталіся ў лесе Маршэ. Мы не вельмі ўжо і хацелі, каб даведаліся пра наша вяртанне: нас паднялі б на смех. А потым хацелася заспець Ласачку ў горы, у адзіноце, у слязах, і каб яна дакарала сябе: «Ах, мой любы, мой любы, навошта ты пакінуў мяне?» У тым, што яна грызе сабе пальцы і ўздыхае, мы не сумняваліся: але хто быў гэтым любым? Кожны адказваў:

— Я.

І вось, пракраўшыся бясшумна ўздоўж яе саду (глухая трывога паколвала нам грудзі), пад адчыненым акном, залітым месячным святлом, на яблыневай галіне мы ўбачылі вісне... Вы думаеце — што? Яблык?.. Млынароў каўпак! Расказваць вам, што было далей? Любыя мае, вам было б вельмі весела. Я ўжо бачу, жартаўнікі, як вы ўхмыляецеся. Няшчасце блізкага — для вас забаўка. Рагачы заўсёды радыя, калі прыбывае ў іхнім палку...

Кірыяс ірвануўся і адскочыў, як алень (нездарма ён быў рагаты). Рынуўся да яблыні з мучністымі пладамі, ускараскаўся

па сцяне, нырнуў у пакой, дзе адразу ўсчаліся крыкі, віскат, цялячы роў, праклёны...

— Чорт, д'ябал, сатана, гвалт, рэжуць, дапамажыце, рагач, падлюга, пузач, нахабнік, жаба, прастыгутка, распунік, дзярмо, мужлан, бяльмо, балван; я табе вушы абрэжу, я табе кішкі выпушчу, я табе пакажу дзе ракі зімуюць, я табе зад адхвашчу ў адбіўную, атрымай у клісцірную морду кривую!..

І аплявухі, і аплявухі... Бах! Ляп! Трах! Тарарах! Шкло і гаршкі ўшчэнт, на аскепкі, рэчы грукацяць, людзі тупацяць, дзявочы крык і львіны рык... Пры гэтай пякельнай музыцы (дудзіце, музыкі!) вы самі разумееце, як перапалохалася ўся ваколца!

Я не стаў чакаць, чым гэта скончыцца. Я ўбачыў дастаткова. Я пайшоў той жа дарогай, па якой прыйшоў, смеючыся адным вокам, плачучы другім, не ведаючы, павесіць нос ці яго задзёрці.

— Нічога, Кала, — гаварыў я сабе, — ты шчасліва выкруціўся!

І ўсё ж Кала сумаваў у сардэчнай скрусе, што не пакінуў шкуру ў гэтай заварусе. Я намагаўся жартаваць, я прыгадваў увесь гэты гармідар, перадражніваў то аднаго, то другога, млынара, дзяўчыну, асла, а ноша ад цяжкіх уздыхаў усю душу маю гняла.

— Ой-ой, як гэта весела! Як гэта самотна! Ах, я памру ад смеху... Не, ад тугі. Бо ледзь было гэтая круцелька не запрэгла мяне ў няўключныя аглоблі шлюбныя! І чаму яна гэтага не зрабіла! Чаму я не ашуканы муж! Па крайнія меры яна была б маёй! Хіба ж так ужо дрэнна цягаць у запрэжцы тое, што любіш!.. Даліла! Даліла! Ай-люлі, магіла!

І так вось цэлыя два тыдні я не ведаў, за што ўзяцца: ці пачаць хныкаць, ці пачаць смяяцца. Мая перакошаная фізіяномія ўвасабляла ў сабе ўсю антычную мудрасць, і слязлівага Геракліта, і смяшлівага Дэмакрыта. Але людзі бессардэчна смяліся мне ў вочы. Іншы раз думаючы пра сваю любую, я гатовы быў загінуць. Але гэта хутка праходзіла. На шчасце!.. Кахаць — цудоўна; але, далібог, сябры мае, нельга ж кахаць да смерці! Гэта добра для Амадзісаў²⁸ і Галаораў²⁹! Мы ў сябе, у Бургундыі, не героі раманаў. Мы жывём, жывём. Калі нас раджалі, у нас не пытаўся, ці трэба гэта нам, ніхто не цікавіўся, ці хочам мы жыць; але раз ужо мы тут, каб на яго ліха, я застаюся. Свету мы патрэбны... Калі не ён нам патрэбен. Добры ён ці дрэнны, а толькі, каб мы яго пакінулі, нас трэба выгнаць вон. Раз віно на стале, даводзіцца піць. А выпіўшы, здабудзем новае з нашых грудастых узгоркаў! Няма часу паміраць, калі ты бургундзец. А што да пакут, дык гэта мы робім (можаце не ганарыцца) не горш за вас. Месяцы чатыры ці пяць я пакутаваў, як сабака. Але час нарэшце перавозіць нас цераз раку, і цяжар нашых бед застаецца на тым баку. Цяпер я сабе кажу:

— Гэта ўсё роўна, як нібыта б яна была маёй...

Ах, Ласачка, Ласанька!.. Усё ж такі маёй яна не была. І ніхто іншы, як гэтая тлустая кілбаса, Жыфлар, мучны мех, дынная морда, ёю карыстаецца, з ёю і грэецца, і заляцаецца, з Ласачкай,

трыццаць з лішкам гадоў... Трыццаць гадоў!.. Яго апетыт, трэба думаць, зменшыўся! Мне казалі, ён у яго прапаў на наступны ж дзень пасля вяселля. Для гэтага абжоры праглынуты кусок, як вада ў пясок. Калі б не гармідар, які дапамог знайсці галубочка ў цёплым гняздзечку (ах, гэты гарлапан Пінон!), ніколі б наш блюдаліз не даў бы прасунуць свой тоўсты палец у цесны прэсцёнак... Іо, Гімен, Гіменэй! Слаўна папаўся, ей-ей! Яшчэ лепш папалася яго палавінка: у сярдзітага млынара заўсёды вінавата скацінка. А лепш за ўсіх, мае людцы, папаўся я. Значыць, Брунь-ён, пасмяёмся (усе трое ў гэтым вінаватыя) з яго, з яе, з мяне...

І вось, пасмейваючыся, я заўважыў за дваццаць крокаў ад сябе, за павароткай дарогі (няўжо я прабалабоніў цэлыя дзве гадзіны, усёмагутны Божа!) дом з чырвоным дахам і зялёнымі аканіцамі, якому вінаградная лаза, пакручастая, як змяя, прыкрывала белы жывот сваім сарамяжлівым лісцем. А перад адчыненымі дзвярыма, у зацэнні арэшніку, над каменнай студняй, дзе цякла светлая вада, схіленую жанчыну, якую я адразу пазнаў (а між тым я не бачыў яе ўжо многія гады). І ў мяне падкасіліся ногі.

Я ледзь было не павярнуў назад. Але яна мяне заўважыла і, беручы вадку з крыніцы, глядзела на мяне. І вось я ўбачыў, што і яна таксама раптам мяне пазнала... О, яна нічога пры гэтым не выявіла, яна была празмерна гордая; але вядро, якое яна трымала, выслізнула ў яе з рук у студню. І яна сказала:

— Вось пан, якому няма куды спяшацца... Ды ты не спяшайся.

Я ёй адказваю:

— А што, ты хіба мяне чакала?

— Вось яшчэ! — кажа. — Стала б я пра цябе думаць!

— Па праўдзе кажучы, — гавару я, — гэта зусім, як я. А ўсё ж такі я вельмі рады.

— Ды і мне ты не замінаеш.

Так мы сталі адзін супраць аднаго, яна з мокрымі рукамі, я без курткі; мы пераступалі з нагі на нагу і глядзелі адзін на аднаго, і ў нас не хапала нават сілы аднаму другога ўбачыць. У глыбіні студні вядро працягвала захлынацца.

Яна мне сказала:

— Дык заходзь, час жа ў цябе ёсць?

— Хвіліны дзве знойдзецца. Я, уласна кажучы, спяшаюся.

— Па выглядзе ніхто б не сказаў. Што гэта цябе прывяло сюды?

— Мяне? Нічога, — заявіў я самаўпэўнена, — нічога. Я прагульваюся.

— Ты, напэўна, вельмі багаты? — сказала яна.

— Багаты, калі не на грошы, дык на фантазію.

— Ты ніколечкі не змяніўся, — сказала яна, — усё такі ж дзівак.

— Калі хто дзівак, той і памрэ так.

Мы ўзышлі на падворак. Яна прычыніла за сабою вароты. Мы былі адны, пасярод распалоханых курэй. Работнікі ўсе былі ў полі. Каб што-небудзь зрабіць, а часткова па прывычцы, яна палічыла патрэбным пайсці замкнуць, а магчыма, і адамкнуць (я ўжо не памятаю) вароты гумна, палаяўшы на хаду Медора. А я, каб прыдаць сабе нязмушаны выгляд, пачаў гаварыць пра яе хату, пра куранят, пра галубоў, пра пеўня, пра сабаку, пра ката, пра качак, пра свінню. Я перабраў бы, каб не перабіла яна мяне, увесь Ноеў каўчэг. Раптам яна сказала:

— Бруньён!

У мяне заняло дух.

Яна паўтарыла:

— Бруньён!

І мы глянулі адзін на аднаго.

— Пацалуй мяне,— сказала яна.

Я не прымусяў сябе прасіць. У такія гады гэта нікому не шкодна, як толькі не вельмі карысна. (А карысна яно заўсёды.) Калі я адчуў ля маіх шчок, ля маіх старых, шорсткіх шчок, яе старыя, змятыя шчокі, у мяне засвярбела ў вачах ад жадання плакаць. Але я не заплакаў, я не такі дурань! Яна мне сказала:

— Ты калючы.

— Далібог,— сказаў я,— калі б сёння раніцай мне казалі, што я буду цябе цалаваць, я б пагаліўся. Барада ў мяне была мякчэйшая трыццаць пяць гадоў назад, калі мне хацелася, а вам ні-ні, калі мне хацелася, мой дружок, дакрануцца ёю да ваших шчочак.

— Дык ты пра гэта ўспамінаеш да гэтай пары? — сказала яна.

— Не, я пра гэта ніколі не ўспамінаю.

Мы паглядзелі адзін на аднаго смеючыся, чакаючы, хто першы апусціць вочы.

— Ганарлівец, упарты, лашачая галованька, як ты быў да мяне падобны! — сказала яна.— Але толькі, шэры вослік, ты не хочаш старыцца. Вядома, Бруньён, мой дружа, ты не папрыгажэў, вакол вачэй у цябе маршчакі, нос у цябе раздаўся ўшыркі. Але так як ты ніколі ў жыцці не быў прыгажунцом, дык табе не было чаго губляць, і ты нічога і не згубіў. Нават ні адзінага валасочка, я гатова ручацца, эгаіст ты гэтакі! Хіба толькі, што сівізна прабілася сям-там.

Я сказаў:

— Дурная галава, сама ведаеш, не сівее.

— Нягоднікі вы, мужчыны, вы сабе не любіце псаваць кроў, вам усё далоў. А мы, мы старэем, мы старэем за дваіх. Паглядзі на гэтую разваліну. На жаль, на жаль! Гэтае цела, такое пругкае, якое так прыемна было бачыць і яшчэ прыемнай было лашчыць, гэтая шыя, гэтыя грудзі, гэты стан, гэтая скура, гэтая плоть, смачная і моцная, як малады плод... дзе яны і дзе я? Куды я дзелася? Хіба пазнаў бы ты мяне, калі б сустрэўся са мною на рынку?

— Сярод усіх жанчын на свеце,— сказаў я,— я цябе пазнаў бы з запліошчанымі вачамі.

— З запліошчанымі — так, а з распліошчанымі? Паглянь на гэтыя ўпалыя шчокі, на гэты бяззубы рот, на гэты доўгі нос, які спляскаўся, як лязо нажа, на гэтыя чырвоныя вочы, на гэтую друзлую шыю, на гэты абвіслы бурдзюк, на гэты пачварны жывот...

Я сказаў (я цудоўна бачыў і сам усё тое, пра што яна гаварыла):

— Птушка-невялічка заўсёды маладзічка.

— Дык ты нічога не заўважаеш?

— У мяне вочы добрыя, Ласачка.

— На жаль, дзе яна, твая Ласачка, твая Ласачка?

Я сказаў:

— Ласка, дзе ты? Ласкі няма. Толькі я заўважыў, дзе яна. Збегла, схавалася, зарылася. Але я яе бачу, бачу яе вузкую мордачку і хітрыя вочкі, якія за мною сочаць і вабяць мяне ў яе норку.

— Ну, у яе дык табе не пралезці,— сказала яна,— можаш не турбавацца. І адпусціў жа ты сабе пузачка, ліс! Відаць, ад любоўнай маркоты ты не схуднеў.

— Многа б я ад гэтага выйграў! — сказаў я.— Маркоце трэба сілкавацца.

— Дык пойдзем, пакормім малую.

Мы ўвайшлі ў хату і селі за стол. Я ўжо не памятаю, што я піў і еў, душа ў мяне была занята; але зубы і горла працавалі спраўна. Аблакаціўшыся на стол, яна сачыла за мною; потым спыталася жартаўліва:

— Ты цяпер не такі засмучаны?

— Як гаворыцца ў песні,— адказваў я: — цела пустое, дух расстроены; а паясі, і дух заспакоены.

Яе вялікі рот, тонкі і насмешлівы, маўчаў; і пакуль, дзеля выхвалання, я нёс усялякую лухту, нашы вочы глядзелі адно на адно і думалі пра мінулае. І раптам:

— Бруньён! — сказала яна.— Ведаеш што? Я табе ніколі гэтага не гаварыла. Цяпер, калі ў гэтым ужо няма патрэбы, я магу гэта зрабіць. Гэта ж я кахала цябе.

Я сказаў:

— Я гэта ведаў.

— Ты гэта ведаў, нягоднік? Дык чаму ж ты мне аб гэтым не сказаў?

— Варта было мне табе гэта сказаць, ты з духу супярэчання адказала б: не.

— А ці не ўсё табе было роўна, калі я думала адваротнае? Што цалуюць — рот ці тое, што ён гаворыць?

— Ды твой жа рот, каб яго чорт узяў, не толькі гаварыў. Я тое-сёе даведаўся ў тую ноч, калі заспеў млынара ля тваёй печы.

— Сам вінаваты,— сказала яна.— Печ палілася не для яго. Вядома, вінавата і я; але затое я і паплацілася. Вось ты ўсё ведаеш,

Кала, а між тым ты не ведаеш, што я яго прыняла ад распачы, што ты пайшоў. Ах, як я на цябе злавалася! Я была злосная на цябе ўжо з таго вечара (памятаеш?), калі ты мною пагрэбаваў.

— Я? — сказаў я.

— Ты, шыбенік, калі ты прыйшоў сарваць мяне ў маім садзе, аднойчы вечарам, як я заснула, ды так і пакінуў мяне вісець на галінцы, з пагардай.

Я залямантаваў і растлумачыў ёй усё. Яна сказала:

— Я разумею. Ды ты не старайся так! Неразумны чалавек. Я ўпэўнена, што калі б гэта можна было вярнуць...

Я сказаў:

— Я зрабіў бы гэтак жа.

— Дурань! — сказала яна. — Вось за гэта я ж цябе і кахала. І вось, каб пакараць цябе, я ўзялася цябе мучыць. Але толькі я не думала, што ты будзеш такі дурны і сарвешся з кручка (якія ўсё ж мужчыны баязліўцы!), замест таго, каб яго праглынуць.

— Шчыра дзякую! — сказаў я. — Пячур ласы да прынады, але вантробамі даражыць.

Пасміхаючыся куточкамі стуленых вуснаў, не міргаючы, яна працягвала:

— Як толькі мне сказалі, што ты б'ешся з тым другім, з той самай жывёлінай, якой я нават імя не памятаю (я паласкала бялізну на рэчцы; мне сказалі, што ён цябе забівае), я кінула пранік (плыві, чоўнік!), ён паплыў па вадзе, а я, топчучы бялізну, распіхваючы суседак, кінулася басанож, кінулася стрымгалоў, хацела крыкнуць табе: «Бруньён! Ды ты ж здурэў? Ты хіба не ведаеш, што я цябе кахаю? Многа ты выйграеш, калі ў цябе адхопіць адзін з лепшых тваіх кавалкаў гэты зубаты воўк! Я не хачу мужа скалечанага і знявечанага. Я хачу цябе цалкам...» Ды не тут жа было: пакуль я залівалася салаўём, наш ветрагон мок у шынку, не памятаў ужо, за што і біўся, і, узяўшыся з воўкам пад ручку, разам з ім уцёк (ах, палахлівец, палахлівец!), уцёк ад авечкі!.. Бруньён, як я цябе ненавідзела!.. Стары, калі я на цябе гляджу, калі я гляджу на нас дваіх, зараз, усё гэта здаецца мне смешным. Але тады, мой дарагі, я з асалодай здзёрла б з цябе скуру, сасмажыла б цябе жыўцом; але так як пакараць цябе я не магла, дык я самую сябе, таму што я цябе кахала, я самую сябе пакарала. Натрапіўся млынар. Ад злосці я яго і прыняла. Калі б не гэты асёл, я б узяла іншага. Гэта для мяне нічога тады не значыла. О, як я помсціла! Я толькі пра цябе і думала, калі ён...

— Разумею!

— ...калі ён помсціў за мяне. Я думала: «Няхай ён цяпер вернецца! Сварбіць у цябе галава? Што, Бруньён, атрымаў сваё? Няхай толькі вернецца! Няхай толькі вернецца...» На жаль, ты вярнуўся хутчэй, чым мне хацелася... Астатняе ты ведаеш. Я аказалася павязанаю сваім дурнем на ўсё жыццё. І асёл (гэта ён ці я?) застаўся на млыне.

Яна змоўкла. Я сказаў:

— Ва ўсякім разе, табе тут добра.

Яна паціснула плячамі і сказала:

— Не горш, чым яму.

— Няхай чорт яго возьме! — сказаў я. — Гэтая хата павінна быць раем.

Яна рассмяялася.

— Вось іменна, мой дружа.

Мы загаварылі пра іншае, пра нашы справы і знаёмых людзей, пра нашы хаты і дзяцей, але, як мы ні стараліся, мы паварочвалі назад, на ўсім скаку, насустрач беламу бычку. Я думаў, яна будзе рада пачуць падрабязна пра маё жыццё, пра ўсіх маіх, пра маю хату; але пераканаўся (о, жаночкая цікаўнасць!), што ўсё гэта ёй вядома зусім не горш, чым мне самому. І вось слова за слова, балазе ўжо пачалі, затрашчалі, загаманілі пра тое пра сёе і ніякое, з разборам і без разбору, пад гару і ўгору, дзеля задавальнення языкамі памянціць, самі не ведаючы, куды далей хадзіць. Абое мы наперабой сыпалі словы гурбой; з абодвух бакоў трашчала размова, бесперапынку, са старога на нова. Растлумачваць словы не даводзілася: іх хапалі з языка, адразу з рота, і тут жа другі язык прымаўся за работу.

Насмяяўшыся ўволю, я выціраў вочы, як раптам пачуў, што на званіцы адлічваецца шэсць гадзін.

— Божа міласэрны, — сказаў я, — мне пара!

— Яшчэ паспееш, — сказала яна.

— Твой муж вернецца. А бачыць яго мне не вельмі ўжо хочацца.

— А мне? — адказвае яна.

З кухоннага акна бачны быў луг, які ўжо прыбіраўся да вечара. Промні сонца на захадзе націралі залатым пылам тысячы травінак з дрыготкімі носікамі. Па гладкіх каменчыках скакаў ручаёк. Карова лізала вярбовую галінку; двое нерухомых коней, адзін вараны з зоркаю на лбе, другі шэры ў яблыках, паклаўшы галовы адзін аднаму на крыж, задумаліся ў перадвечаровай цішыні, закончыўшы пасвіцца. У прахалоду хаты ўрываўся пах сонца, бэзу, цёплай травы і залацістага гною. І ў паўзмроку пакоя, глыбокім, мяккім, з лёгкім пахам гнілі, падымаўся з каменнага кубка, які я трымаў у руцэ, ласкавы водар бургундскай наліўкі. Я сказаў:

— Як хораша тут!

Яна схапіла мяне за руку:

— І так магло б быць усё жыццё, кожны дзень!

Я сказаў (мяне засмучала, што я прыйшоў яе пабачыць і абуджаю ў ёй шкадаванне):

— Ах, ведаеш, мая Ласачка, мабыць, яно і лепш зрэшты, мабыць, яно і лепш так, як ёсць! Ты нічога на гэтым не згубіла. Адзін дзень яшчэ куды ні ішло. Але ўсё жыццё! Я цябе ведаю, ты мяне ведаеш: табе хутка б надакучыла. Ты сабе ўявіць не можаш, якая я брыдка я істота, нягоднік, гультай, гуляка, распуснік,

пляткар, шалахвост, наравісты, абжора, хітрун, спрачальнік, летуценнік, злоснік, дзівак, пустазвон. Ты была б, дзіця маё, нешчаслівая, як камяні, і ты мне б адпомсціла. Пры адной думцы аб гэтым у мяне валасы ўстаюць дыбам, па абодва бакі лба. Хвала ўсемагутнаму Богу! Усё добра, як яно ёсць.

Яе сур'ёзныя і хітрыя вочы слухалі мяне. Яна кіўнула галавою і сказала:

— Ты маеш рацыю, душа мая. Я ведаю, я ведаю, ты вялікі нягоднік. (Яна гэтага ані не думала.) Ты мяне, магчыма, біў бы; я табе здраджвала б. Але што зробіш? Раз ужо на гэтым свеце і тое і другое непазбежна (так вызначана на нябёсах), дык хіба не лепш было б, каб гэта нам дасталася аднаму ад аднаго?

— Вядома,— сказаў я,— вядома...

— Ты як быццам не вельмі ўпэўнены.

— Не, як жа,— адказаў я.— І ўсё ж трэба ўмець абыходзіцца без гэтага ўзаемнага шчасця.

І, устаючы, я закончыў так:

— Не трэба шкадаваць ні аб чым, Ласачка! Так ці інакш, мы прыйшлі б да таго ж. Кахаеш адзін аднаго ці не кахаеш, але калі шпулька, як у нас з табою, падыходзіць да канца, дык гэта справа мінулая, усё роўна як калі б нічога і не было.

Яна мне сказала:

— Ілгун!

(І якую яна мела рацыю!)

Я яе пацалаваў, пайшоў. Яна праводзіла мяне вачамі, прыхіліўшыся на парозе да вушака. Перад намі слаўся цень высокага арэшніку. Я не паварочваўся, пакуль не мінуў павароткі дарогі і не быў цалкам упэўнены, што нічога ўжо не ўбачу. Тады я спыніўся, каб перавесці дух. Паветра было напоена водарам звільных гліцыній. І белыя валы рыкалі на лузе ўдалечыні.

Я пайшоў далей; і, зрэзваючы напрасткі, пакінуў дарогу, узабраўся на ўзгорак, перасек вінаграднікі і ўвайшоў у лес. Але не дзеля таго, каб вярнуцца хутчэй. Бо праз паўгадзіны я ўсё яшчэ стаяў на ўзлеску пад шатамі дуба, не зварухнуўшыся і развіўшы рот. Я сам не ведаў, што я тут раблю. Я разважаў, я разважаў. Барвовае неба згасла. Я глядзеў, як паміраюць яго водбліскі на вінаградніках з маладымі лісточкамі, бліскучымі, лсьнянымі, пунсовымі і залацістымі. Спяваў салавей... У глыбіні маёй памяці, у маім маркотным сэрцы спяваў другі салавей. Вечар, такі ж, як гэты. Я быў са сваёю каханай. Мы падымаліся па схіле, усланым вінаграднікамі. Мы былі маладыя, вясёлыя, гаваруны, рагатуны. Раптам штосьці пранеслася ў паветры, павеў вячэрняга звону, подых зямлі на захадзе сонца, калі яна пацягваецца, і ўздыхае, і гаворыць табе: «Прыйдзі да мяне», пяшчотны сум, атрэсены месяцам... Мы змоўклі абое і раптам узяліся за рукі і ў маўчанні, не глядзячы адзін на аднаго, спыніліся. І вось з

вінаграднікаў, на якія легла весняя ноч, пачуўся спеў салаўя. Каб не заснуць на лазе, здрадніцкія вусікі якой завіваліся, завіваліся, завіваліся, вакол яго лапак абвіцца стараліся,— каб не заснуць, сваю старую кантылену спяваў ва ўсё горла любоўны салавей:

Віюцца вусікі, вусікі, вусікі,
Я не сплю, я не сплю...

І я адчуў, як рука Ласачкі гаворыць:

«Вось я бяру цябе і ўзятая сама. Віцесья, віцесья, віцесья, вусікі, і звяжыце нас!»

Мы спусціліся з пагорка. Падыходзячы да хаты, мы разнялі рукі. З той пары мы не з'ядноўвалі іх ужо ні разу. Ах, салавей, ты распяваўся зноў! Для каго твая песня? Вы ўяцесья, вусікі. Для каго твае абдымкі, каханне?..

А тут і ноч. І, задзёршы ў неба нос, я глядзеў, абапёршыся задам на рукі, рукамі на кій, быццам дзяцел на хвост; я ўсё глядзеў на вершаліну дрэва, дзе расцвітаў месяц. Я хацеў вызваліцца ад чараў, якія ахапілі мяне. Я не мог. Напэўна, дрэва аблытала мяне сваёй чарадзейнай засенню, якая збівае са шляху і адбівае ахвоту яго знайсці. Раз, другі, трэці абышоў я вакол ствала, зноў і зноў; і кожны раз я апынаўся на ранейшым месца, скаваны.

Тады я змірыўся і, выцягнуўшыся на траве, заначаваў пад покрывам месяца. Мне не вельмі каб спалася ў гэтым гатэлі. Я меланхалічна азіраў сваё жыццё. Я думаў пра тое, чым яно магло б быць, пра тое, чым яно было, пра мае разбураныя мары. Божа, колькі смутку знаходзіш у глыбінях свайго мінулага ў гэтыя начныя гадзіны, калі душа расслабленая! Якім сябе бачыш бедным і голым, калі паўстае перад ашуканай старасцю вобраз юнацтва, ахінутага ў надзеі!.. Я падводзіў рахункі, адзначаў пралікі, перабіраў мізэрныя набыткі маёй кайстры: жонку, якая сабою непрыгожая і не больш таго добрая; сыноў, якія далёкія ад мяне, думаюць пра ўсё не так, як я, у якіх з майго толькі абалонка; здрады сяброў і вар'яцтвы людзей; смертаносныя веравучэнні і міжусобныя войны; Францыю маю змучаную; летуценні майго духу; плён майго мастацтва разрабаваны; жыццё маё — жменню попелу, і падлётны вецер смерці... І, ціха плачучы, прынікшы вуснамі да цела дуба, я давяраў яму свой смутак, затаіўшыся паміж яго каранёў, як у абдымках бацькі. І я ведаю, што ён мяне слухаў. І напэўна потым, у сваю чаргу, загаварыў і сучешыў мяне. Таму што, калі праз некалькі гадзін я прачнуўся, уткнуўшыся носам у зямлю і храпучы, ад маёй меланхоліі нічога не заставалася, акрамя хіба што лёгкай млявасці ў натруджаным сэрцы ды сутаргі ў лытцы.

Сонца ўставала. Дрэва, поўнае птушак, распявала. Яно сачылася напевамі, як вінаградная гронка, сціснутая ў руках. Берасцянка Гільямэ, заранка Мары Гадрэ, і тачыльшчыца, і шэрая Сільві, шчабятуха-валасянка, і драздок, мой кумок, самы мой любы, таму што яму нічога не страшна на свеце: ні холад, ні

дождж, ні гром, ні вецер, і вечна ж ён смяецца, вечна ў добрым настроі, першы заспявае на світанні і апошні змоўкне, і таму, што ў яго, як у мяне, нос расквечаны. Ах, гэтыя слаўныя малышы, як яны гарлапанілі ад усёй душы! Яны пазбеглі жахаў ночы. Ночы, шчодрай на пасткі, якая кожны вечар апускаецца на іх, быццам сетка. Удушлівы змрок... каму загінуць прыйшла пара!.. Але, фарырарыра!.. як толькі рассейваецца полаг ночы, ледзь бледная ўсмяшка далёкага золку пачынае ажыўляць акалелы твар і пабале-лыя вусны жыцця... уай ці, уай ці, ла, ла-і, ла-ла-ла, ладзяры, ла рыфла... якімі крыкамі, сябры мае, якой радасцю любові вітаюць яны дзень! Усё, што было выпакутавана, усё, што палохала, немы сполах і акалелы сон, і ноч, і ўсё, уай ці, усё... ффртт... забыта. О дзень, о новы дзень!.. Навучы мяне, мой драздок, твайму дару адраджацца з кожнай новай зарой, поўным веры жывой!..

Ён усё свістаў. Яго здаровая іронія падбадзёрыла і мяне. Седзячы на зямлі, я таксама ўзяўся свістаць. Зязюля... «зегзіца чорная, зегзіца сівая, зегзіца птушка сварлівая...» гуляла ў хованкі дзесьці ў лесе.

«Зязюля, змоўкні, чорт засмажыць цябе ў жароўні!»

Перш чым устаць, я кульнуўся праз галаву. Заяц, які прабягаў побач, узяў з мяне прыклад; ён смяяўся; губа ў яго рассечаная ад частага смеху. Я рушыў у дарогу, распяваючы на ўсё горла:

— Усяму хвала, усяму хвала! Сябры мае, зямля круглая. Хто не ўмее плаваць, таму няма дабра. Праз пяць маіх пачуццяў, раскрытых зноў, урываўся, свет, улівайся ў маю кроў! Стану я злавацца на жыццё, як стары басяк, таму што і гэта і тое — не так? Варта толькі разяхвоціцца. «Калі б я... Калі б мне...» Так і не спынішся; вечна чалавек будзе незадаволены, вечна будзе жадаць больш, чым яму дадзена! Нават пан дэ Невер. Нават кароль. Нават Гасподзь Бог. Кожнаму свае межы, кожнаму свой парог. Стану я хвалявацца, стану я ныць, таму што не маю сілы яго пераступіць? Ды і ці не лепш мне будзе не на маім месцы? Я ў сябе, і тут я застаюся, і тут я застануся, ліха мяне бяры, наколькі можна даўжэй. Ды і на што мне скардзіцца? Мне, па сутнасці, ніхто нічога не павінен. Я ж мог і зусім не нарадзіцца... Божа літасцівы! Ад адной думкі пра гэта ў мяне мароз па скуры прабягае. Гэты міленькі, маленькі сусвет, гэтае жыццё, і раптам — без Бруньёна! І Бруньён — без жыцця! Які журботны свет, о сябры мае!.. Усё добра, як яно ёсць. Чаго ў мяне няма, ну яго к чорту! Але што маё, таго я не аддам...

Са спазненнем на дзень я вярнуўся ў Кламсі. Можаче меркаваць самі, як мяне там сустрэлі. Але я не стаў засмучацца; і, узлезшы на гарышча, як бачыце, выклаў на паперы, ківаючы носам, размаўляючы сам з сабою, высоўваючы набок язык, мае нягоды і радасці, радасці маіх нягод...

Аб тым, што мучыла ў свой час,
Прыемна весці мне расказ.

*Залётныя птушкі,
або Серэнада ў Ануа*

Чэрвень

Учора раніцай мы даведаліся, што праз Кламсі праехалі двое важных гасцей: мадэмуазель дэ Тэрм і граф дэ Майбуа. Яны, не спыняючыся, накіраваліся проста ў замак Ануа, дзе павінны правесці тыдні тры-чатыры. Рада старшынаў пастанавіла, згодна са звычайем, паслаць на наступны дзень да гэтых знатных птушак дэлегацыю, каб перадаць ім ад імя горада нашы віншаванні са шчаслівым прыездам. (Быццам дзіва, калі які-небудзь з такіх звяроў дабярэцца ў сваёй мяккай карэце, у цяпле і раскошы, ад Парыжа да Невера, не збіўшыся з дарогі і не паламаўшы сабе ногі!) Прытрымліваючыся зноў-такі звычайу, рада пастанавіла дадаць да гэтага, з увагі да іхніх дзюбаў, яшчэ і печаны ласунак, гонар горада, вялікія сухары з глазурай, якімі мы славутыя. (Мой зяць, пекар Фларымон Равізе, даставіў іх тры тузіны. Шаноўная рада задаволілася двума; але наш Фларымон, які таксама з'яўляецца старшыной, дзейнічае заўсёды шырока: шаснаццаць солеў штука; плаціць горад.) Нарэшце, каб задаволіць усе іхнія пачуцці адразу і так як, Кажуць, лепш есца пад музыку (мне, калі я ем і п'ю, яна не патрэбна), даручылі чатыром адборным музыкам, дзвюм скрыпкам і двум габаям, з тамбурынам у прыдачу, адзваніць на сваім рыштунку серэнаду для гасцей саноўных у дадатак да ласункаў шыкоўных.

Я далучыўся да іхняй кампаніі са сваёй жалейкай, нікім не запрошаны. Не мог жа я адмовіць сабе ў сузіранні новых асоб, асабліва такіх птушак, якія ўпрыгожваюць двор (толькі не птушчыны: бяру вас у сведкі, што нічога падобнага я не гаварыў). Я люблю іхняе тонкае апярэнне, іхні шчэбет і іхнюю звычайку, калі яны на сабе пёркі разгладжваюць або важка паходжваюць, віхляючы спінаю з ганаровай мінаю, паводзячы крылом, дзюбай і хвостом. Прытым жа, ці ты ад двара ці не ад двара, адкуль бы ты ні ўзяўся, раз я ад цябе новае чую, я цябе заўжды шаную. Я сын Пандоры, я люблю прыадчыняць усе шуфляды, усе душы, чыстыя і брудныя, прыгожыя і няўкладныя, тлустыя і худыя, капაცца ў сэрцах, глядзець, што там прыхавана, займацца тым, што не мне наканавана, усюды нос усоўваць, разнюхваць, вывіжоўваць. Я гатоў паспытаць бізуна, каб на свеце зведаць усё спаўна. Але я не забываюся (будзьце спакойныя) спалучаць прыемнае з карысным; і так як для пана д'Ануа ў мяне ў майстэрні былі якраз дзве вялікія розныя філэнгі, дык я палічыў дужа зручным адправіць іх, не трацячы ні гроша, на адным з вазкоў, разам з дэлегатамі, скрыпкамі, габаямі і заліўнымі сухарамі. Узялі мы з сабою таксама і маю Гладзі, Фларымонаву дачку, каб правесці яе, такі добры

выпадаў момант, на дармаўшчынку. А другі старшына павёз свайго сынка. Нарэшце аптэкар наладаваў фурманку сіропамі, настойкамі, мёдам, варэннем, ён свае вырабы намерваўся паднесці за кошт горада Клямсі. Адзначу, што мой зяць вельмі гэта ганіў, кажучы, што так не заведзена і што калі б кожны майстар, мяснік, пекар, шавец, цырульнік і гэтак далей надумаўся так рабіць, дык гэта было б спусташэннем для горада і для прыватных асоб. Ён не так каб ужо зусім не меў рацыі; але той быў старшына, як і ён, Фларымон: нічога не скажаш. Маленькія людзі падпарадкаваны законам; а не маленькія іх ствараюць.

Паехалі на дзвюх фурманках: гарадскі галава, філэнгі, падарункі, дзедзі, чацвёрта музыкаў і чацвёрта старшынаў. Сам я пайшоў пехам. Няхай сабе расслабленых вязуць на колах, як бабуль на рынак ці на бойню быдла! Надвор'е, прызнацца, стаяла не з лепшых. Неба было цяжкае, навальнічнае, мучністае. Феб накіроўваў на нашы патыліцы сваё круглае і пякучае вока. На дарозе віліся пыл і мухі. Але за выняткам Фларымона, які дрыжаў за сваю белую скуру горш за любую паненку, усе мы былі задаволены: у кампаніі і нудота — забава.

Пакуль відна была вежа святога Мартына, усе гэтыя важныя пані выгляд захоўвалі паважны. Але як толькі мы зніклі ў горада з вачэй, усе твары праясніліся і душы, так як і мая, скінулі кафтаны. Спачатку адпусцілі такія-сякія непрыстойнасці. (Гэта ў нас лепшы спосаб, каб разварушыцца.) Потым хтосьці заспяваў, за ім другі; мне здаецца, даруй мне, Божа, што не хто іншы, як гарадскі галава першым зацягнуў вясёлыя словы. Я зайграў на сваёй жалейцы. Астатнія падхапілі. І, пранізваючы габоі і галасы, галасок маёй Гладзі ўзляцеў пад нябёсы і лунаў і цвыркаў, як верабейка.

Ехалі не вельмі хутка. Коні на пад'ёмах самі спыняліся, пераводзілі дух і салютавалі задам. Перш чым рушыць далей, чакалі, пакуль не выдыхнецца іхняя музыка. Каля Буашо наш натарыус, мэтр П'ер Дэлаво, папрасіў нас зрабіць круг (нельга было яму адмовіць; гэта быў адзіны старшына, які нічога не патрабаваў), каб заехаць, па дарозе, да кліента, скласці праект завяшчання. Увесь калектыў гэта ўхваляў; але часу гэта заняло нямала; і наш Фларымон, згаджаючыся ў дадзеным выпадку з аптэкарам, зноў знайшоў прычыну прычапіцца. «Лепш вінаградзіна, няхай нават зялёная, для мяне, чым дзве фігі для цябе». Тым не менш мэтр П'ер Дэлаво закончыў, не спяшаючыся, свае справы; і аптэкар, рад не рад, з'еў гэтую паўфігу, паўвінаград.

Нарэшце мы прыехалі (да нейкага канца заўсёды прыедзеш), хоць і пазнавата. Нашы птушкі ўжо ўставалі з-за стала, калі мы з'явіліся са сваім дэсертам. Каб дапамагчы гору, яны пачалі спачатку: птушкі вечна ядуць. Шаноўная наша рада, пад'язджаючы да замка, зрабіла яшчэ адзін, перадапошні, прыпынак, каб апрагнуцца ў сваё параднае адзенне, клапатліва складзенае як

мага далей ад сонца, у свае прыгожыя, яркія балахоны, якія грэлі вока, весялілі сэрца: зялёны шаўковы для гарадскога галавы і светла-жоўтыя шарсцяныя для чатырох яго сабратаў: ні даць ні ўзяць — агурок і чатыры гарбузы. Мы ўвайшлі, іграючы на нашых інструментах. На шум з вокнаў павысоўваліся галовы нічым не занятай чэлядзі. Нашы чацвёрта шарсцяносцаў і ахінуты ў шоўк узышлі на ганак, у дзвярах якога мела ласку паказацца (мне было даволі дрэнна відаць) на пары брыжоў пара галоў (ва ўсякай скацінкі свой хамут), завітых, у стужках, ну проста нібы баранчыкі. Мы, астатнія, музыка і мужыкі, засталіся стаяць пасярод двара. Так што здалёк я і не расслухаў прыгожай лацінскай прамовы, сказанай натарыусам. Але я не засмуціўся: бо, па-мойму, мэтр П'ер адзін яе і слухаў. Затое я спаўна пацешыўся з відовішча, калі мая крошка Гладзі падымалася дробнымі крокамі па прыступках лесвіцы, быццам маленькая Марыя, якую ўводзілі ў храм і якая прытуляла ручкамі да жывата кошкы, перапоўнены сухарамі, што даставалі ёй да самага падбарода. Яна ні аднаго не згубіла; яна абдымала іх вачамі і рукамі, ласуха, хітруха, душачка... Божа, я гатоў быў яе з'есці!

Дзіцячае зачараванне, як музыка; яно лепш пранікае ў сэрца, чым тая, якую выконвалі мы. Самыя фанабэрыстыя людзі мякчэюць; становішся дзіцем сам, забываешся на момант пра свой гонар і сан. Мадэмуазель дэ Тэрм усміхнулася ласкава маёй Гладзі, пацалавала яе, пасадзіла да сябе на калені, узяла яе за падбародак і, пераламаўшы сухар, сказала: «Дай сюды роцік, падзелімся...» — і ўсунула той кавалак, які быў большы, у круглую печачку. Тут я ад захаплення закрычаў на ўсё горла:

— Няхай жыве добрая прыгажуня, красачка Невера!

І на сваёй жалейцы сыграў вясёлы напеў, які працяў паветра, як звонкагалосая ластавачка.

Усе рагочуць, павярнуўшыся да мяне; а Гладзі пляскае ў ладкі і крычыць:

— Дзядуля!

Пан д'Ануа называе мяне па імені:

— Гэта наш дзівак Бруньён...

(Ён у гэтым кеміць, як-ніяк. Не меншы за мяне дзівак.)

Ён кліча мяне знакам. Я падыходжу з маёю жалейкай, бойка падымаюся па лесвіцы і кланяюся...

(З далікатнымі словамі, шляпу далоў,—
Танна каштуе, і будзеш здароў...)

...кланяюся направа і налева, кланяюся ўперад і назад, кланяюся кожнаму і кожнай. А тым часам сціплым вокам аглядаю паненку, падвешаную ў сваіх шырокіх фіжмах (акурат язык звона); і, распранаючы яе (у думках, вядома), смяюся з таго, якая яна маленькая і голенькая, пад намотанымі на яе фальбонамі. Яна была высокая і стройная, скурай злёгка смуглая, пудрай

зусім белая, прыгожыя карыя вочы, бліскучыя, як карбункулы³⁰, носік, як у свінкі, якая ўсюды адрые ласунак, рот, прыемны для пацалунку, поўны і румяны, а на шчоках завітыя кудзеркі. Сустрэўшыся са мною позіркам, яна спыталася паблажліва:

— Гэта ваша чароўнае дзіця?

Я адказаў пацешліва:

— Адкуль мы можам ведаць, васпанна? Вось пан мой зяць. Ён і павінен знаць. Я за яго не магу казаць. Ва ўсякім разе, гэта наша дабро. Ніхто яго ў нас не патрабуе. Гэта не тое, што з грашмі. «Бедныя людзі багаты дзяцьмі».

Яна мела ласку ўсміхнуцца, а пан д'Ануа гучна разрагатаўся. Фларымон засмяўся таксама, але з кіслай мордай. Я захоўваў сур'ёзную міну, я разыгрываў дурачыну. Тады мужчына з брыжамі і дама са званам мелі ласку ў мяне спытацца (яны палічылі мяне за гудочніка), ці маю я са свайго рамяства прыбытку многа. Я ім адказаў, як яно і ёсць:

— Амаль што нічога...

Не сказаўшы, дарэчы, чым я займаюся. Ды і для чаго я стаў бы гаварыць? Яны ў мяне пра гэта не пыталіся. Я чакаў, мне хацелася паглядзець, я пацяшаўся. Мне бачыцца вельмі забавнай гэтая нахабная і цырымонная высакамернасць, з якою ўсе гэтыя красунчыкі, усе гэтыя багацеі лічаць патрэбным звяртацца да тых, у каго нічога няма і хто бедны! Яны кожны раз нібы чытаюць ім павучанне. Бедны чалавек — што дзіця, свайго розуму ў яго няма... І потым (гэтага не гавораць, але так думаюць) ён сам вінаваты: Бог яго пакараў, гэта добра; благаслаўлены Бог!

Быццам мяне тут і не было, Майбуа гаварыў гучна сваёй куме:

— Добра, васпані, рабіць нам усё роўна няма чаго, скарыстаем гэтага беднага чалавека; на выгляд ён праставаты, ходзіць сабе па дварах, іграючы на жалейцы; ён, мабыць, ведае добра карчомны люд. Разведаем у яго, што думае тутэйшая вобласць, калі наогул...

— Тш!..

— ...калі наогул яна думае.

Дык вось, у мяне спыталіся:

— Ну, шаноўны, скажы нам, як у вас тут настроены мазгі?

Я перапытваю:

— Мазгі? — напускаючы на сябе прыдуркаваты выгляд.

І падміргнуў майму таўстуну д'Ануа, які пагладжваў сабе бараду і пасміхаўся ў шырокую даланю, даўшы магчымасць мне дзейнічаць.

— Відаць, наконт мазгоў у вас тут наогул слабавата, — працягваў іранічна Майбуа. — Я ў цябе пытаюся, шаноўны, што ў вас думаюць, як на што глядзяць? Ці добрыя вы католікі? Ці верныя каралю?

Я адказваю:

— Бог вялікі, і кароль вельмі вялікі. Іх абодвух дужа любяць.

— А што думаюць аб прынцах?

— Гэта надта вялікія паны.
— Дык вы, значыць, за іх?
— Так, васпане, а як жа.
— І супраць Канчыні?
— Мы і за яго таксама.
— Як гэта так, чорт пабяры? Ды яны ж ворагі!
— Не буду спрачацца... Магчыма... Мы за тых і за тых.
— Трэба выбіраць, даруй Божа!
— Ды хіба трэба, васпане мой? Так ужо неабходна? У такім разе я гатоў. За каго ж я тады?.. Васпане мой, я вам гэта скажу пасля дожджычку ў чацвер. Я наконт гэтага паразважаю. Толькі на гэта патрэбен час.

— Навошта ж табе чакаць?

— Ды трэба, васпан, паглядзець, хто акажацца мацнейшым.

— Шэльма, і табе не сорамна? Ці ты не здольны адрозніць дзень ад ночы і караля ад яго ворагаў?

— Прызнаюся, васпан, не. Вы вельмі многа ад мяне патрабуеце. Я, вядома, бачу, што зараз дзень, я не сляпы; але калі выбіраць паміж людзьмі каралеўскімі і людзьмі паноў прынцаў, дык, далібог, я не здолеў бы сказаць, хто з іх больш п'е і больш свавольчы. Я нічога дрэннага пра іх не кажу; у іх добры апетыт: значыць, яны здаровыя. Добрага здароўя я і вам жадаю. Слаўны едакоў я люблю; я і сам рад быў бы ўзяць з іх прыклад. Але, скажаць вам шчыра, я аддаю перавагу такім сябрам, якія ядуць не ў мяне.

— Дзівак, дык для цябе няма нічога святога?

— Мне, васпан, святая мая хата.

— А ты не можаш ёю ахвяраваць дзеля твайго валадара, караля?

— Я, васпан, гатоў, раз ужо так трэба. Але мне хацелася б усё ж ведаць, калі ў нас у Францыі не было б вось некаторых такіх, якія любяць свае вінаграднікі і палі, які быў бы харч у караля? У кожнага сваё рамяство. Адны ядуць. Другія... на тое, каб яны елі. Палітыка — гэта майстэрства есці. Яна не для нас, мы — дробная тля. Для вас палітыка, для нас зямля. Меркаваць — не наша справа. Мы людзі неадукаваныя. Што мы ўмеем, акрамя таго, каб, як Адам, наш бацька (кажуць, ён быў і вашым бацькам: што да мяне, дык я гэтаму, даруйце, не веру... хіба што вашым сваяком), — што мы ўмеем, акрамя, значыць, таго, каб пузаціць зямлю і рабіць яе ўрадлівай, ускопваць, узворваць яе нетры, сеяць, вырошчваць авёс і пшаніцу, падразаць, разводзіць вінаград, жаць, вязаць снапы, малаціць зерне, выціскаць гронкі, рабіць хлеб і віно, секчы дровы, часаць камяні, кроіць сукно, сшываць скуры, кавачь жалеза, чаканіць, сталярнічаць, пракладаць равы і дарогі, будаваць, узводзіць гарады з іх саборамі, прыладжваць нашымі рукамі да чала зямлі ўбранне садоў, расквечваць па сценах і дошках чароўнасць святла, здабываць з каменнай абалонкі, у якой яны заціснуты, цудоўныя і белыя целы, лавіць на ляту імклівыя гукі і хаваць іх у залаціста-бурае цела

плаксівай скрыпкі ці ў маю пустую флейту, — адным словам, быць гаспадарамі французскай зямлі, агню, вады, паветра, усіх чатырох стыхій, і прымушаць іх службыць на ўцеху вам... што яшчэ мы ўмеем і з зкой нагоды мы раптам уздумалі б зафанабэрыцца, быццам штосьці кемім у грамадскіх справах, у княжацкіх спрэчках, у свяшчэнных памкненнях караля, у гульнях палітыкі і ў іншай метафізіцы? Вышэй уласнага зада, васпане мой, не стрэльнеш. Мы цяглавае быдла і створанья для таго, каб нас білі. З гэтым я не спрачаюся. Але чый кулак нам прыемнейшы і ад чыёй дубінкі лягчэй нашай спінцы... гэта, васпане мой, пытанне важнае і маім мазгам непадуладнае! Скажаць вам па шчырасці, мне гэта ўсё роўна. Каб вам адказаць, трэба было б самому ўзяць абедзве дубінкі ў рукі, узважыць адну і другую ды самому выпрабаваць іх як след. А так даводзіцца цярпець! Цярпі, цярпі, кавадла. Цярпі, пакуль ты кавадла. Бі, калі будзеш молатам...

Той здзіўлена на мяне глядзеў, моршчыў нос і не ведаў, смяяцца яму ці злавацца; але тут адзін стайнік са світы, які раней бачыў мяне неаднойчы ў нябожчыка добрага нашага герцага Неверскага, сказаў:

— Монсеньёр, я гэтага арыгінала ведаю: добры гаспадар, выдатны цясляр, пакарасамоўнічаць вялікі штукар. Ён па рамяству разьбяр.

Высакародны граф, нягледзячы на гэтае паведамленне, аб Бруньёне застаўся, відаць, ранейшай думкі і праявіў пэўную цікавасць да яго лядачай асобы («лядачы» сказана тут з-за сціпласці, бо важу я, дзедзі мае, крыху менш за мноі³¹) толькі тады, калі ўчуў ад стайніка і ад свайго гаспадара, пана д'Ануа, што такія вось і такія знатныя дамы мае работы шануюць заўжды. Тады ён не менш за астатніх захапіўся паказаным яму ў двары фантанам, зробленым маімі рукамі ў выглядзе дзяўчыны з падабраным падалом, якая трымае ў фартуху дзвюх качак, а тыя б'юцца, разявіўшы дзюбы і лопаючы крыламі. Потым ён агледзеў у замкавых пакоях маю мэблю і мае разныя філёнгі. Пан д'Ануа распусціў хвост. Ох, ужо мне гэтыя багатыя жывёліны! Можна падумаць, быццам работу, за якую яны заплацілі сваімі грашамі, яны і выканалі! Майбуа, каб зрабіць мне ласку, палічыў да месца здзівіцца таму, што я сяджу тут, у душнай глушы, далёка ад вялікіх талентаў Парыжа, і абмяжоўваюся такімі вось работамі, дзе ўсё — толькі цярпенне, праўдападобнасць, нічога выдуманнага, — толькі пільнасць, ніякага палёту, — толькі назіральнасць, ніякіх ідэй, ніякага сімвала, алегорыі, філасофіі, міфалогіі — словам, усяго таго, па чым знаток распознае вялікую скульптуру. (Чалавек высокага роду захапляецца толькі высокім.)

Я адказваў са сціпласцю (я ж пагорлівы і праставаты), што ведаю выдатна, як мала я значу, што ніхто не павінен пераступаць сваіх межаў. Бедны чалавек нашай пароды нічога не бачыў, нічога не чуў, нічога не ведае, а таму і трымаецца, калі ён разумны,

ніжняга яруса Парнаса, дзе ўстрымліваюцца ад якіх бы там ні было вольных і ўзвышаных задум; і ад вяршыні, з якой бачны крылы свяшчэннага каня, адводзячы перапалоханя позіркі, ён трушчыць унізе, ля падножжа гары, каменне, якое можа спатрэбіцца для яго жытла. Слабы розум ад галечы, ён стварае і прыдумвае толькі тое, што патрэбна штодня. Карыснае мастацтва — такі яго лёс.

— Карыснае мастацтва! Вось два неспалучальныя словы, — сказаў мой дурненькі. — Цудоўным з'яўляецца толькі бескарыснае.

— Вялікія словы! — згадзіўся я. — Шчырая праўда. Паўсюль так, і ў мастацтве і ў жыцці. Няма нічога лепшага за алмаз, прынца, караля, знатнага вяльможу ці краску.

Ён пайшоў, задаволены мною. Пан д'Ануа ўзяў мяне пад руку і сказаў мне на вуха:

— Жартаўнік няшчасны! Ці перастанеш ты здзекавацца? Але, прыкідвайся дурнем, ягня нявіннае, я цябе ведаю. Няма чаго адпірацца. Гэтага парыжскага прыгажуну шчыпай сабе на здароўе, сынок! Але няхай калі-небудзь уздумаеш спакусіцца і на мяне, сцеражыся, Брунён, любы дружок! Знойдзецца ў мяне і кіёк.

Я пачаў распінацца:

— Я, монсеньёр! Спакусіцца на вашу светласць! На майго абаронцу! На майго дабрачынцу! Ды як жа можна падазраваць Брунёна ў падобнай гнюснасці? Быць гнюсным — яшчэ як бы там ні было, але, Божа мой, быць дурным! Шчыра дзякую! Гэта мне і самому бачна. Не, я шаную сваю шкуру, і я паважаю ўсякую шкуру, якая ўмее прымусіць сябе паважаць! Да яе я не дакрануся: дудкі, не такі я дурань! Бо вы не толькі за мяне мацнейшыя (гэта само па сабе), але і намнога хітрэйшыя. Я ж толькі малое лісяня, поруч з Лісам, што ў замку пад аховаю штодня. Колькі ў вас тут вежаў, у вашым каменным мяшку! І колькі вы засадзілі туды старых і малых, убогіх і ўдалых!

Ён расцвіў з твару. Нічога так не падабаецца людзям, як калі іх хваляць за талент, менш за ўсё ім уласцівы.

— Ладна, пан балбатун, — сказаў ён. — Пакінем мой мех, паглядзім лепш, што там у тваім. Ужо калі ты ўвайшоў у мае вароты, дык напэўна з нейкай турботы.

— Ну, вось бачыце, кажу, вы зноў адгадалі! Для вас чалавек — шкло. Вы чытаеце ў глыбіні сэрцаў не горш, чым Бог-бацька.

Я разматаў пялёнкі, выняў свае філэнгі, а таксама адну італьянскую штучку (Фартуну на коле, некалі купленую ў Мантуі), якую я выдаў, для круглага ліку, стары шаленец, за сваю работу вяліку. Іх пахвалілі мерна. Потым (ну і блытаніна!) адну сваю штучку (медальён, на якім выява маладой дзяўчыны) я паказаў не як сваю, а як зробленую ў тым краі. Пайшлі ахі і вохі, воклічы і ўздыхі. Усе млелі ад захаплення. Майбуа, які так і дрыжаў, заявіў, што на ёй бачны водбліск лацінскага неба, водбліск зямлі, двойчы благаслаўлёнай багамі, Назарэем і Алімпійцам. Пан д'Ануа, які так і ржаў, адлічыў мне за яе трыццаць шэсць дукатаў, а за тую — тры.

Вечарам мы паехалі назад. Дарогай, каб павесяліць спада-рожнікаў, я ім распавёў, як аднойчы пан герцаг Бельгард пры-ехаў у Кламсі пастраліць птушак. Добры вяльможа нічога не бачыў за чатыры крокі. У мае абавязкі ўваходзіла, калі ён страляў, скідваць уніз драўляную птушку і замест яе, хутка і спрытна, падносіць іншую, падстрэленую ў самае сэрца. Усе вельмі смяяліся; і ўслед за мною кожны ў сваю чаргу расказаў якую-небудзь цікавую гісторыю пра нашых паноў. О, гэтыя знатныя пань! Калі яны па-царску сумуюць у сваёй велічы, ах, каб яны ды ведалі, якія яны для нас смешныя!

Але свой расповяд пра медальён я палічыў неабходным данесці толькі сваім родным. Праслухаўшы яго, мой Фларымон стаў мяне горка папракаць, што я так танна прадаў, як сваю, італьянскую работу, раз яны так высока ацанілі і так шчодро аплацілі тую, якая была італьянскай толькі з майго падману. Я адказаў, што пацяшацца з людзей я згодзен, але падманваць іх — не! Ён гарачыўся, пытаўся ў мяне расхвалявана, якая мне карысьць з таго, каб весяліцца за ўласны кошт. Каб больш з людзей было смехаты, не варта плаціць са сваёй каліты.

Тады Марціна, мая слаўная дачка, сказала яму даволі мудра: — Такія ўжо мы ўсе ў нас у сям'і, Фларымон, ад малога да вялікага, заўсёды ўсім задаволены, размовы нашы разняволены, і са сваіх слоў кожны смяецца сам. І ты, мой дарагі, не скардзься! Бо толькі таму і ты да сённяшняга дня не рагаты, як алень. Мне так забаўна ведаць, што я ў любую хвіліну магу цябе падмануць, што я абыходжуся без гэтага. Ды ты не хмурся так! Шкадаваць табе няма чаго. Бо гэта ўсё роўна, калі б яно і было на самой справе. Слімак, схавай рожкі. Я бачу іх цень на дарожцы.

ГЛАВА СЁМАЯ

Чума

Першыя дні ліпеня

Праўду кажуць: «Бяда ад нас пешкі, а да нас бежкі». Яна заявілася да нас, нібы фарэйттар арлеанскага цягніка. У панядзелак на мінулым тыдні чумны выпадак быў адзначаны ў Сен-Фаржо. Благое зерне, хуткі рост. Да канца тыдня іх аказалася яшчэ дзесяць. Потым усё бліжэй да нас, учора чума заяўляецца ў Куланж-Ла-Вінэз. Ну і перапалох у качынай лужыне! Усе храбрыцы — давай бог ногі. Мы пагрузілі дзяцей, гусей і жонак і адправілі іх як мага далей, у Мантнуазон. Для чаго-небудзь і бяда прыгодная. Прынамсі, у хаце цішыня. Фларымон таксама паехаў з дамамі, заявіўшы, — гэтка баязлівец, — што не можа пакінуць сваю Марціну, якая павінна радзіць. Многа тоўстых

паноў знайшло даволі важкія падставы для прагулкі; запрэгшы павозку, яны вырашылі, што лепшай не прыдумаць нагоды, каб паглядзець, як пажываюць іхнія ўсходы.

А мы, хто застаўся, прыкідваліся блазнамі. Тых, хто сябе бярог, мы высмейвалі ўздоўж і ўпоперак. Паны старшыны паставілі варту ля гарадскіх варот на Аксерскай дарозе, і загад быў строгі праганяць усіх жабракоў і бадзяг, якія ўздумалі б увайсці. Іншыя, паны з грабяньком і гараджане з вялікім кашальком, павінны былі ўсё ж прайсці агляд трох нашых урачоў — мэтра Эцьена Луазо, мэтра Мартэна Фрацье і мэтра Фільбера дэ Во, якія начапілі на сябе, каб адхіліць пошасць, доўгія насы, напханья мазямі, маскі і акуллары. Мы з гэтага вельмі смяяліся; і мэтр Мартэн Фрацье, мілы чалавек, не вытрымаў сур'эзнасці. Ён сарваў з сябе нос, заявіўшы, што не хоча займацца глупствам і ўсёй гэтай лухце не верыць. Так, але ад гэтага ён памёр. Праўда, што мэтр Эцьен Луазо, які верыў у свой нос і з ім і спаў, памёр гэтак жа. І ацалеў адзін толькі мэтр Фільбер дэ Во, які, прадбачлівейшы за сваіх калег, кінуў не нос, а пасаду... Аднак куды я заехаў; гэта ж ужо канец гісторыі, а я яшчэ і прадмовы не закругліў! Пачнём спачатку, сынок, і возьмем зноў казу за бараду. Моцна трымаеш на гэты раз?

Такім чынам, мы строілі з сябе Бясстрашных Рычардаў. Мы былі так упэўнены, што чума не ўшануе наведваннем нашы хаты! У яе, гаварылі, тонкі нюх; пах нашых гарбарняў ёй быў агідны (кожнаму вядома, што нічога няма здаравейшага). Апошні раз, калі яна з'явілася ў нашых краях (гэта было ў тысяча пяцьсот васьмідзесятым годзе, і гадоў мне было, як старому быку, чатырнаццаць), яна ўсунула была нос на наш парог, але панюхала — і наўцёкі. Тады вось тое і было, што жыхары Шатэль-Сансуара (ну і пакеплівалі ж мы з іх потым!), незадаволеныя сваім заступнікам, вялікім святым Патэнцыянам, які дрэнна іх абараняў, прагналі яго з двара, узялі на пробу другога, потым трэцяга, потым чацвёртага; яны мянялі заступніка сем разоў, выбіраючы то Севініяна, то Перагрына, то Філіберта, то Гіларыя. І, не ведаючы ўжо, да якога святога прыпасці, яны прыпалі (свавольнікі!) да святога і на месца Патэнцыяна ўзялі Патэнцыяну.

Мы ўспомнілі, смеючыся, гэтую гісторыю, храбрацы, удалцы, вальнадумцы. Каб даказаць, што мы ва ўсё гэта не верым, таксама як і ўрачам, і старшынам, мы смела накіроўваліся да варот Шастло пагутарыць праз равы з тымі, хто застаўся на тым беразе. Некаторыя, праз маладзецтва, ухітраліся нават выбрацца на волю, каб выпіць кубак у бліжэйшай карчме з кім-небудзь з тых, у каго райскія вароты зачыніліся з трэскам пад носам, ці хоць бы з адным з анёлаў, пастаўленых на варце (бо службу сваю яны не ўспрымалі ўсур'ёз). Я рабіў, як яны. Ці мог я дапусціць, каб яны ішлі адны? Хіба можна было вытрываць, каб

іншыя на маіх вачах забаўляліся, весяліліся і смакавалі заадно свежыя навіны і свежае віно? Я лопнуў бы з крыўды.

Такім чынам, я выйшаў таксама, убачыўшы старога мызніка, добрага майго знаёмага, бацьку Гратпэна з Майі-Ле-Шато. Мы з ім селі піць. Гэта быў вясёлы таўстун, круглы, чырвоны і каранасты, які ільсніўся на сонцы ад поту і здароўя. Ён казырыўся яшчэ больш за мяне, ведаць не хацеў ніякай заразы і заяўляў, што ўсё гэта лекарскія выдумкі. Па яго словах, калі некаторыя гаротнікі і паміраюць, дык не ад хваробы, а са страху.

Ён мне гаварыў:

— Даю вам дарма мой рэцэпт:

Хадзі цяплей абутым,
Жывод трымай не ўздутым,
Да Мацільды будзь суровы,
Застанешся здаровы.

Мы пасядзелі з гадзінку, менячы языкамі. У яго была звычка паляпваць вас па руцэ ці скубці вам сцягно ці локаць, размаўляючы. Тады я пра гэта не думаў. Затое падумаў на наступны дзень.

На наступны дзень першае, што мне сказаў мой чаладнік, было:

— А вы ведаеце, гаспадар, бацька Гратпэн памёр...

Так-с, я важнічаць не стаў, я так і застыў. Я сказаў сабе:

— Мой бедны сябра, можаш змазваць боты; песенька твая спета, ва ўсякім разе чакаць нядоўга...

Я іду да варштата, пачынаю штосьці калупаць, каб развезца; але вы самі разумееце, што галава ў мяне была занята зусім не тым. Я думаю:

«Дурная жывёліна! Будзеш у іншы раз фінціць!»

Але ў нас у Бургундыі не прынята ламаць галаву над тым, што трэба было зрабіць тры дні таму. Мы ў сённяшнім дні. У ім і застанемся, каб яго чорт узяў! Даводзіцца абараняцца. Вораг мяне яшчэ не адолеў. Я падумаў быў звярнуцца за парадай у крамку святога Кузьмы (іншымі словамі, да лекараў). Але асцярогся і не стаў. У мяне, нягледзячы на хваляванне, застаўся даволі цвярозы бургундскі розум, каб сказаць сабе:

— Сын мой, дактары ведаюць не больш за цябе. Яны забяруць твае грошыкі, а потым проста адправяць цябе ў чумны пастаўнік, дзе ты не прамінеш і зусім зачумець. Божа цябе пазбаў ім прызнацца! Не з'ехаў жа ты з глузду? Калі трэба толькі, каб памерці, дык гэта мы і без іх здолеем. І, далібог, як кажуць, «на злосць урачам мы будзем жыць да скону».

Але, як я сябе ні супакойваў і як ні бадзёрыўся, я адчуваў, што ў страўніку ў мяне нядобра. Я мацаў сябе то тут, то там, то... Ай! на гэты раз — гэта яна... І што горш за ўсё, дык гэта тое, што за абедам, перад міскай з тлустым чырвоным бобам, звараным у віне са скрылькамі саланіны (нават цяпер, успамінаючы пра гэта, я плачу ад шкадавання), у мяне не хапіла сілы расчапіць сківіцы. Я думаю з тугою ў сэрцы:

«Усё зразумела, я загінуў. Апетыт памёр. Гэта пачатак канца...»

Ну што ж, навядзём, па крайняй меры, парадак у нашых справах. Калі я памру тут, гэтыя разбойнікі-старшыны спяляць маю хату, таму што, маўляў (во лухта!), іншыя ад яе заразяцца. Зусім навоткая хата! Якія ўсё ж людзі злосныя або дурныя! Лепш я на сметніку здохну. Мы іх ашукаем! Не будзем траціць часу...

Я ўстаю, апранаю самае старое маё адзенне, бяру некалькі лепшых кніжак, добрыя выслоўі, гальскія скаромныя апавястушкі, рымскія апафтэгмы³², «Залатыя словы Катона»³³, «Вечарынкi» Бушэ³⁴ і «Новага Плутарха» Жыля Каразэ³⁵; запіхваю іх у сумку разам са свечкай і з акрайцам хлеба; адпускаю чаладнікаў; замыкаю хату і храбра тэпаю да свайго кута*, за горадам, мінуўшы апошнюю сялібу, на Бамонскай дарозе. Жытло невялікае. Халупа. Хлевушок, куды складваюць рыштунак, у ім стары сяннік і дзіравае крэсла. Калі ўсё гэта і спяляць, бяда невялікая.

Толькі я туды дабраўся, як зашчоўкаў дзюбай, быццам крумкач. Мяне пякла гарачка, у баку калола, а вантробы зводзіла так, быццам яны выварочваліся на ліхі бок... Ну, і што ж я зрабіў, добрыя людзі? Пра што я вам раскажу? Пра якія гераічныя ўчынкі, пра якое бястрашнае чало, супрацьпастаўленае, па прыкладу вялікай рымскай публікі, варожаму лёсу і страўнікаваму болю?.. Добрыя людзі, я быў адзін, ніхто мяне не бачыў. Так я і стаў крыўляцца і весяліцца перад сценамі рымскага Рэгула³⁶! Я кінуўся на сяннік і ўзяўся лямантаваць. Вы не чулі? Гэта быў рык звера. Чуваць было ля Самберскага дрэва.

— О Божа,— стагнаў я,— за што ты караеш бяскрыўднага чалавечка, які нічога табе не зрабіў?.. Ой, галава! Ой, левая пахвіна. Цяжка паміраць у росквіце гадоў! І навошта мая душа табе патрэбна?.. Ой-ой, спіна!.. Вядома, я буду вельмі рад — дакладней кажучы, усцешаны — да цябе з'явіцца; але так як мы ўсё роўна калі-небудзь убачымся, рана ці позна, дык навошта такая гонка?.. Ай-ой, селязёнка!.. Я не спяшаюся... Божа, я не больш чым варты жалю чарвяк. Раз ужо нельга інакш, няхай будзе воля твая! Ты бачыш, я ціхмяны і рахманы, я пакорны... Нягоднік! Выбярарся ты, нарэшце, ці не! Што гэта за скаціна грызе мне бок?

Нароўшыся ўволю, я пакутаваў усё гэтак жа, але вычарпаў сваю душэўную сілу. Я сказаў сабе:

— Ты марна траціш час. У яго або няма вушэй, або ўсё роўна, калі б іх і не было. Калі праўда, як кажуць, што ты яго падабенства, дык ён зробіць па-свойму, і ты надрываешся дарма. Паберажы дыханне. Табе яго хопіць, магчыма, на якую-небудзь гадзіну-другую, а ты, дурань, кідаеш яго на вецер! Скарыстаем тое, што ў нас засталася, гэты добры стары касцяк, з якім давядзецца расстацца (на жаль, сябра, не па маёй гэта волі!). Паміраем аднойчы. Прынамсі, задаволім нашу цікаўнасць. Паглядзім, як гэта вылазяць з уласнай скуры. Калі я быў

* Вінаграднік і сад на схіле пагорка.— Р. Р.

падлеткам, ніхто не ўмеў лепш за мяне вырабляць з вярбовых дубцоў прыгожыя дудачкі. Я стукаў тронкамі нажа па кары, пакуль яна не адставала. Па-мойму, той, хто на мяне цяпер глядзіць зверху, зусім гэтак жа забаўляецца і з маёй карою. Ну, ці злезе яна?.. Ай, і моцна ж стукнуў... Ці прыстойна чалавеку ў такіх гадах цешыць сябе дзіцячымі дробязямі?.. Так, Бруньён, не здавайся і, пакуль кара яшчэ трымаецца, давай назіраць і прыкмяцаць, што такое пад ёю робіцца. Агледзім гэту скрынку, працэдзім нашы думкі, даследуем, перажуём і пераварым сокі, якія бродзяць у мяне ў падстраўнікавай залозе, хвалююцца там і спрачаюцца, як немцы, перасмакуем гэтыя рэзі, выпрабуем і перамацаем нашы кішкі і ныркі...*

...Такім чынам, я сузіраю сам сябе. Часам я перапыняю мае даследаванні, каб выкрычацца. Ноч доўжыцца. Я запальваю свечку, утыркаю яе ў рыльца старой бутэлькі (яна пахла чорнапарэчкавай наліўкай, але наліўкі ўжо не было: правобраз таго, чым я рыхтаваўся стаць яшчэ да раніцы! Цела знікла, засталася адна душа).

Скурчыўшыся на сenniку, я намагаўся чытаць. Гераічныя апафэзмы рымлян не мелі ніякага поспеху. К чорту гэтых гаваруноў! «Не кожнаму суджана пабыць у Рыме». Я ненавіджу дурную пыху. Я хачу мець права скардзіцца ўволю, калі ў мяне рэзі... Так, але калі яны сунімаюцца, я хачу смяяцца, колькі магу. Я і смяюся... Вы мне не верыце? Аднак калі я быў зусім варты жалю, як арэх у вядры, і зубы ў мяне ляскалі, я раскрыў наўздагад «Фацэціі»³⁷ гэтага добрага пана Бушэ і патрапіў на такую слаўную, хрусткую і залацістую... Божа мой літасцівы! што пачаў рагатаць. Я гаварыў сабе:

— Гэта недарэчна. Перастань смяяцца. Ты сабе нашкодзіш...

Дзе там! Я пераставаў смяяцца, толькі каб параўці, а раўці — каб пасмяяцца. І вось я раву і рагачу... Чума пасміхалася таксама. Ах, мілы ты мой галубок, ну і роў жа я, ну і рагатаў жа я! Калі развіднела, я быў прыгодны для могілак. Я ўжо не трымаўся на нагах. Я падпоўз на каленях да адзінага акенца, якое выходзіла на дарогу. Першага ж сустрэчнага я аклікнуў голасам трэснутага гаршка. Каб мяне зразумець, яму патрэбна было і ўслухоўвацца. Ён глянуў на мяне і кінуўся ўцякаць, жагнаючыся. Не прайшло і чвэрці гадзіны, як я меў гонар убачыць каля маёй халупы двух вартавых; і мне было забаронена пераступаць яе парог. Ды дзе там, я пра гэта і не думаў! Я папрасіў, каб схадзілі па майго старога сябра, мэтра Паяра, натарыуса, у Дарнесі, каб я змог

* Тут мы дазволім сабе апусціць некалькі радкоў. Апавядальнік не замоўчвае ніводнай падрабязнасці наконт стану свайго гадзінікавага механізма; і цікаваць, якую ён да іх выказвае, пабуджа яго распавядаць пра матэрыі, якія не вельмі добра пахнуць. Дадалі, што яго фізіялагічныя веды, якімі ён, відаць, ганарыцца, жадаюць быць лепшымі.— (Заўв. аўт.)

выказаць сваю апошнюю волю. Але яны так баяліся, што сцерагліся нават гуку майго голасу; і мне здаецца, далібог, што ад страху перад чумой яны затыкалі сабе вушы!.. Нарэшце адзін храбры малы, «авечы вартаўнік» (слаўная душа!), які меў да мяне прыхільнасць, таму што я застаў яго аднойчы ў маіх вішнях і сказаў яму: «Гэй ты, драздок, пакуль ты там, нарві і на маю долю», падкраўся да акна, паслухаў і крыкнуў:

— Пан Бруньён, я збегаю!

...Што сталася потым, мне было б даволі цяжка вам расказаць. Я памятаю, што доўгі час, качаючыся на сенніку, у гарачцы, я вывальваў язык, як цялё... Лясканне бізуна, бомы на дарозе, нізкі, знаёмы голас... Я думаю: «Паяр прыехаў...» Спрабую ўстаць... О, сілы нябесныя! Мне падалося, быццам на патыліцы ў мяне Святы Мартын, а на крыжы Самбер. Я сказаў сабе: «Наваляцца няхай хоць Басвільскія скалы, ты павінен устаць...» Я хацеў абавязкова, ці бачыце, аформіць (за ноч я паспеў усё гэта абдумаць) такое распараджэнне, артыкул у завяшчанні, які даваў бы мне магчымасць павялічыць долю Марціны і яе Гладзі так, каб мае чатыры сыны не маглі гэтага аспрэчыць. Я высоўваю ў акно сваю галаву, якая важыла больш, чым Генрыета, наш вялікі зван. Яна нікла то ўправа, то ўлева... Я бачу на дарозе дзве мілыя тоўстыя фізіяноміі, якія спалохана вылупліваюць вочы. Гэта былі Антуан Паяр і кюрэ Шамай. Гэтыя верныя сябры, каб заспець мяне жывым, прыляцелі маланкай. Трэба прызнацца, што, калі яны мяне ўбачылі, іх полымя пачало курэць. Жадаючы, відавочна, лепш акінуць вокам убачанае, і той і другі адступілі на тры крокі. І гэты пракляты Шамай, каб прыдаць мне бадзёрасці, паўтараў мне:

— Божа, які ж ты слабы! Ах, бедны ты мой! Ну, і слабы ты, ой жа слабы... З твару як жоўтае сала.

Я ім кажу (здараўе, якім ад іх веяла, наадварот, умацоўвала мае жыццёвыя сілы):

— Чаму ж вы не заходзіце? Вам, відаць, горача.

— Не, дзякуем, не, дзякуем! — усклікнулі абодва. — Тут нам вельмі добра.

Працягваючы адступаць, яны акапаліся каля воза; Паяр для прыліку тузаў за лейцы свайго ні ў чым не вінаватага коніка.

— А як ты сябе пачуваеш? — спытаўся ў мяне Шамай, які прывык гутарыць з нябожчыкамі.

— Ды што ўжо, дружа, калі чалавек хворы, яму не па сабе, — адказаў я, ківаючы галавою.

— Во існасць наша! Бачыш, бедны мой Кала, я заўсёды табе гаварыў. Адзін Бог усемагутны. А мы — дым, тхло. Сёння ў сіле, а заўтра ў магіле. Сёння скачаш, а заўтра плачаш. Ты не хацеў мне верыць, ты думаў толькі пра весялосць. Выпіў віно, пі гушчу. Даволі, Бруньён, не засмучайся. Цябе кліча міласэрны Божа. Ах, мой сын, які гонар! Але каб з ім не размінуцца, трэба прыапрацуцца. Дай жа я цябе абмыю. Падрыхтуемся, грэшны чалавек.

Я адказваю:

— Зараз. Паспеем, кюрэ!

— Няшчасны! — гаворыць ён.— Павозка не чакае.

— Нічога,— кажу.— Пайду пешкі.

Ён пляскае рукамі:

— Бруньён, друг мой, брат мой!.. Ах, я бачу, ты ўсё яшчэ адданы падманным дабротам зямлі. Ды што ўжо ў ёй такое прыемнае! Гэта толькі марнасць, мітусня, бяда, зман, хітрасць і няпраўда, вераломны морак, пастка, смутак і немач. Што мы тут робім?

Я адказваю:

— Ты мне раздзіраеш душу. У мяне ніколі не хопіць мужнасці, Шамай, пакінуць цябе тут.

— Мы ўбачымся зноў,— кажа.

— Каб нам ды адправіцца разам!.. Ну, усё роўна, пайду першым. «Пан дэ Гюіз меў дэвіз: кожнаму свая чарга!» Прашу следам за мною, добрыя людзі!

Яны, здавалася, не чулі. Шамай павысіў голас:

— Час мінае, Бруньён, і ты сыходзіш разам з ім. Нячысцік, «Чорны» цябе пільнуе. Ці ты хочаш, каб непатрэбная гэдзіна ўхапіла тваю забруджаную душу для сваёй кладоўкі? Ну давай, Кала, ну давай, прачытай Confiteor*, падрыхтуйся, зрабі гэта, мой хлопца, зрабі гэта дзеля мяне, кум!

— Я гэта зраблю,— кажу,— зраблю дзеля цябе, дзеля мяне і дзеля яго. Сцеражы мяне Божа не ўважыць належным чынам усёй кампаніі! Але, калі дазволіш, я хацеў бы найперш сказаць два словы пану натарыусу.

— Ты іх скажаш потым.

— Не. Перш пан Паяр.

— Ды што ты, Бруньён! Спрадвечны зладу, а першым табеліён³⁸!

— Спрадвечны можа пачакаць ці пайсці пагуляць, калі хоча: мы з ім не размінёмся. Але зямля мяне пакідае. Пачціваець загадвае зрабіць спачатку візіт таму, хто цябе прымаў, а потым ужо таму, хто цябе яшчэ толькі прыме... магчыма.

Ён настойваў, прасіў, крычаў, пагражаў. Я не здаваўся. Мэтр Антуан Паяр выняў свой пісьмовы прыбор і, усеўшыся на тумбу, склаў, у коле разывак і сабак, маё духоўнае завяшчанне. Потым я, чын чынам, распарадзіўся сваёю душой, таксама як распарадзіўся казнай. Калі ўсё было скончана (Шамай працягваў свае ўгаворы), я сказаў паміраючым голасам:

— Батыст, перадыхні. Гэта ўсё вельмі добра, што ты гаворыш. Але для чалавека, якому хочацца піць, парада вусная — не раса капусная. Цяпер, калі душа сабралася ў шлях-дарогу, мне патрэбна адыходная. Добрыя людзі, бутэльку!

Ах, цудоўныя хлопцы! Не толькі добрыя хрысціяне, але і добрыя бургундцы, як хораша яны зразумелі маю апошнюю

* Пакаянная каталіцкая малітва (лац.).

думку! Замест адной бутэлькі яны прынеслі мне цэлыя тры: шаблі, пуй, ірансі. З акна майго карабля, гатовага зняцца з якара, я кінуў ім вяроўку. Пастушок прывязаў да яе стары плечены кошык, і я, з апошніх сіл, узвалок да сябе маіх апошніх сяброў.

З гэтай хвіліны, лежачы на сваім сенніку, хоць усе і пайшлі, я пачуваў сябе не такім адзінокім. Але я не стану рабіць спробу, каб паказаць вам, як доўжыліся наступныя гадзіны. Не ведаю як, але я іх недалічваюся. Напэўна, у мяне іх укралі каля дзесятка з кішэні. Я ведаю, што быў акунуты ў вялізную бездань з тройцай духаў у бутэльках; але пра што мы гаварылі, зусім не памятаю. Тут я губляю Кала Бруньёна: куды ён мог дзецца?

Каля апоўначы я бачу яго зноў, як ён сядзіць у садзе, уваткнуўшы зад у граду тлустых, мяккіх і свежых суніц і сузірае неба праз галінкі невысокай грушы. Колькі там, наверх, агнёў і колькі тут, унізе, ценяў! Месяц строіў мне рожкі. За некалькі крокаў ад мяне купа старога лазняка, чорнага, пакручастага і кіпшорастага, здавалася, варушылася, нібы змяінае гняздо, і пазірала на мяне з д'ябальскім крыўляннем... Але хто мне растлумачыць, што я тут раблю? Мне здаецца (усё блытаецца ў маіх залішне багатых думках), што я сабе сказаў:

— Устань, хрысціянін! Рымскі імператар не бавіць перадмяротную хвіліну, зарыўшыся азадкам у пярыну. *Sursum corda!** Бутэлькі парожнія. *Consummatum est***.

Больш тут няма чаго рабіць! Звернемся з прававай да капусты!

І яшчэ мне здаецца, што я хацеў нарваць часнаку, таму што гэта, як кажуць, надзейны сродак ад чумы, а можа, таму, што мне хацелася падтрымаць гонар ног. Што дакладна, дык гэта тое, што ледзь я крануў нагою (а за ёю следам гэта зрабіла і сядалішча) карміцельку-зямлю, як я адчуў сябе ахопленым чарамі ночы. Неба, падобнае да вялізнага дрэва, круглага і цёмнага, расцілала нада мною свой арэхавы купал. З яго галінаў тысячамі звісалі плады. Мякка пакалыхваючыся і пабліскваючы, быццам яблыкі, зоркі спелі ў цёплым змроку. Плады майго саду здаваліся мне зоркамі. Усе яны нахіляліся да мяне, каб зірнуць на мяне. Я адчуваў, што на мяне ўтаропіліся тысячы вачэй. Ціхія ўсмешкі прабягалі па сунічных градках. У гушчары дрэва нада мною маленькая груша з залаціста-чырвонымі шчочкамі спявала мне празрыстым і салодкім цурком голасу:

Кусцік кволы
Трывай, голы,
Забірай!

Як лазовы той расточак,
На мяне ўзлязай ахвоча,
Каб падняцца проста ў рай.
Трывай, мілы, трывай, мілы,
Забірай!

* Маём вялікія сэрцы! (лац.)

** Збылося (лац.).

І на ўсіх галінах зямнога саду і саду нябеснага хор тоненькіх галасоў, шапатлівых, шчабятлівых, дураслівых, паўтараў:

Трывай, мілы, мацней, мілы!

Тады я апусціў рукі да маёй зямлі і сказаў:

— Хочаш ты мяне? Я цябе хачу.

Я ў маю добрую зямлю, тлустую і рыхлую, закапаўся па локці; яна раставала, быццам грудзі, а я мясіў яе каленьмі і пальцамі. Я ўзяў яе ў ахапак, я выціснуў у ёй свой адбітак, ад ступняў да лба; змайстраваў у ёй сваю пасцель і на ёй разваліўся; расцягнуўся ва ўвесь рост, глядзеў на неба з яго зорнымі гронкамі, разявіўшы рот, нібы чакаў, што якая-небудзь з зорак капне мне пад самы нос. Ліпеньская ноч спявала Песню песняў. Ап'янены цвыркун крычаў, крычаў, крычаў, не шкадуючы сябе. Голас святога Мартына адзваніў дванаццаць, а магчыма, і чатырнаццаць, а магчыма, і шаснаццаць (ва ўсякім разе гэта быў незвычайны звон). І раптам зоркі, зоркі ўвышыні і зоркі майго саду, распачалі перазвон... О Божа, якая музыка! У мяне разрывалася сэрца, а вушы грымелі, як шыбы ў навальніцу. І я бачыў з ямы сваёй, як вырастае Іесеева дрэва: вінаградную лазу, зусім роўную, усю ўсыпаную лісцем, якая падымалася ў мяне з зрава; і я падымаўся разам з ёю; і мяне суправаджаў увесь мой спеўны сад; на самай верхняй галіне павіслая зорка дрыжала, як прыгнечаная; і задраўшы галаву, каб яе бачыць, я лез яе сарваць, галосчы на ўсё горла:

Глядзі, шашла,
Каб ты не пайшла.
Смялей, Кала!
Яна дайшла!
Богу хвала!

Караскаўся я, трэба меркаваць, добрую частку ночы. Бо спяваў я некалькі гадзін запар, як мне потым казалі. Спяваў я ўсялякае, духоўнае і свецкае, і *De Profundis**, і *эпіталамы*³⁹, і *ноэлі*⁴⁰, і *Laudate***⁴¹, фанфары і танцы, павучальныя вершы і вольныя песенькі, і пры гэтым іграў на рылях і на валынцы, біў у барабан і трубіў у рог. Перапалоханыя суседзі трымаліся за жываты і гаварылі:

— Ну і труба! Гэта Кала душу аддае. Ён з глузду з'ехаў, ён з глузду з'ехаў!

На наступны дзень, кажуць, я ўважыў сонца. Я не аспрэчваў у яго гонару ўстаць першым! Было за поўдзень, калі я прачнуўся. Ах, з якой асалодай я ўбачыў сябе, сябры мае, на сваім сметніку! Не тое каб пасцель была мяккая ці каб у мяне страшэнна не балелі бакі. Але як прыемна ўсведамляць, што ў цябе яшчэ ёсць бакі! Як? Ты яшчэ тут, Бруньён, мілы мой сябра? Дай жа я цябе расцалую, сынку! Дай памацаю гэтае цела, гэтую

* «З глыбіні звяртаюся да цябе, Божа» (лац.) — першыя словы псалма.

** «Хваліце імя Божае» (лац.).

цудоўную мордачку! Гэта сапраўды ты. Як я рады! Калі б ты мяне пакінуў, ніколі я, Кала, не ўцешыўся б. Прывітанне табе, мой сад! Дыні мае смяюцца ад задавальнення. Спейце, галубіцы. Але мае сузіранне парушаюць два боўдзілы, якія равуць праз плот:

— Бруньён! Бруньён! Памёр ты ці не?

Гэта Паяр і Шамай, якія, нічога больш не чуючы, смуткуюць і ўжо, відаць, расхвальваюць на дарозе мае памерлыя дабрачыннасці. Я ўстаю (ай, праклятыя бакі!), падыходжу ціхенька, высоўваю раптам галаву ў акенца і крычу:

— Ку-ку, вось і ён.

Яны падскокваюць, як рыбы.

— Бруньён, ты не памёр?

Яны плачуць і смяюцца ад радасці. Я паказваю ім язык:

— Жывы курылка...

Ці паверыце вы, што гэтыя вылюдкі пратрымалі мяне два тыдні пад замком у маёй вежы, пакуль не пераканаліся, што я зусім здаровы! Справядлівасць прымушае мяне дадаць, што яны не пакінулі мяне ні без манны, ні без скальнай вады (я маю на ўвазе Ноеву ваду). Яны нават узялі за звычку з'яўляцца па чарзе пасядзець у мяне пад акном, каб паведаміць мне апошнія навіны.

Калі я нарэшце мог выйсці, кюрэ Шамай сказаў мне:

— Мой добры сябра, цябе выратаваў вялікі святы Рох. Ты сама меней павінен схадзіць яму падзякаваць. Зрабі гэта, прашу цябе!

Я адказаў:

— Па-мойму, хутчэй за ўсё святы Ірансі, святы Шаблі ці Пуйі.

— Добра, Кала,— сказаў ён,— пастараемся абодва; разрэжам грушу папалам. Ты схадзі да святога Роха, дзеля мяне. А я падзякую святой Бутэльцы, дзеля цябе.

Калі мы здзейснілі сумесна гэтае асаблівае паломніцтва (верны Паяр давяршыў трыо), я сказаў:

— Прызнайцеся, сябры мае, што вы не так ахвотна чокнуліся б са мною ў той дзень, калі я ў вас папрасіў адыходную? Вы як быццам былі не вельмі схільныя стаць мне спадарожнікамі.

— Я цябе вельмі любіў,— сказаў Паяр,— праўду табе кажу; але што зробіш? Сябе я таксама люблю. Меў рацыю той, хто сказаў: «Мне мае мяса бліжэй, чым кашуля».

— Меа сипра, меа сипра*,— бурчаў Шамай, б'ючы сябе ў грудзі, як у барабан,— я баязлівец, такая ўжо мая прырода.

— Куды ты падзеў, Паяр, Катонавы ўрокі? А табе, кюрэ, як паслужыла твая рэлігія!

— Ах, мой дружа, жыць так добра! — усклікнулі абодва з глыбокім уздыхам.

* Грэшны, грэшны (літаральна: мая віна) (лац.).

Тады мы пацалаваліся ўсе трое, смеючыся, і казалі адзін аднаму:

— Прыстойны чалавек не многага варты. Трэба яго прымаць такім, які ён ёсць. Бог яго стварыў, і Богу хвала.

ГЛАВА ВОСЬМАЯ

Смерць старой

Канец ліпеня

Я зноў пачаў адчуваць смак жыцця. Давалася гэта мне лёгка, як вы ахвотна мне паверыце. І нават, сам не ведаю як, я знаходзіў яго яшчэ больш смачным, чым раней, пяшчотным, соккім і залацістым, падпечаным у самы раз, хрусткім, пругкім на зубах і салодкім на языку. Апетыт уваскрэслага. Во ўжо Лазар, відаць, з асаладай еў!..

І вось аднойчы, калі, весела папрацаваўшы, я спаборнічаў з таварышамі Самсонавай зброяй⁴¹, раптам уваходзіць селянін, што прыйшоў з Марвана.

— Мэтр Кала,— кажа ён,— я пазаўчора бачыў вашу гаспадыню.

— Шэльма! — кажу я.— Табе шанце! А як старая маецца?

— Вельмі добра. Яна збіраецца ў дарогу.

— Куды гэта?

— І вельмі спешна, васпан, у лепшы свет.

— Ён перастане ім быць,— прыкмячае адзін паганы жартаўнік.

А другі:

— Яна адыходзіць. Ты застаешся. За тваё здароўе, Кала. Удача ніколі не прыходзіць адна.

Я, каб не адставаць ад іншых (а ўсё ж я быў усхваляваны), адказваю:

— Вып'ем! Да чалавека міласцівы Усявышні, калі забірае ад яго жонку, як яна стала лішняй.

Але віно падалося мне раптам кіславатым, я не мог дапіць шклянкі; і, узяўшы палку, пайшоў, нават ні з кім не развітаўшыся.

Яны крычалі:

— Куды ты! Якая муха цябе ўкусіла?

Я быў ужо далёка, я не адказаў, сэрца ў мяне ныла... Бачыце, можна не любіць сваю старую, злавацца адно на аднаго дзень і ноч, цэлых дваццаць пяць гадоў, але ў хвіліны, калі па яе прыходзіць кірпатая, па тую, якая, прытуленая да вас у цесным ложку, столькі часу мяшала свой пот з вашым потам і ў худым чэраве сваім гадала семя роду, вамі пасеянае, вы адчуваеце, як штосьці сціскае вам горла; быццам кавалак вас саміх адвальваецца; і няхай ён непрыгожы, няхай ён вас даволі-такі абмяжоў-

ваў, турбаваў, перажываеш за яго, перажываеш за сябе, шкада і сябе і яго... Любіш яго, даруй Божа...

Прыйшоў я на наступны дзень, прыцемкам. З першага ж позірку я ўбачыў, што вялікі скульптар добра папрацаваў. Праз пацёрты полаг патрэсканай скуры трагічна праступаў твар смерці. Але яшчэ больш дакладным знакам канца было для мяне тое, што, убачыўшы мяне, яна сказала:

— Бедны ты мой, ты ці не вельмі стаміўся?

Пры гэтых добрых словах, ад якіх усяго мяне перасмыкнула, я падумаў:

«Усё зразумела. Бабульцы канец. Яна падабрэла».

Я сеў каля яе і ўзяў яе за руку. Яна была такая слабая, што не магла гаварыць і дзякавала мне поглядам за тое, што я прыйшоў. Каб яе падбадзёрыць, стараючыся жартаваць, я раскажаў, як я пакінуў з носам празмерна нецяярлівую чуму. Яна нічога пра гэта не ведала. Гэта настолькі яе ўсхвалявала (такі я крывалапы!), што яна страціла прытомнасць, ледзь душу не аддала. Калі яна апамяталася, да яе вярнуўся яе язычок (хвала табе, Божа!) і вярнулася злосць. І вось яна пачынае, запінаючыся і ляпечучы (словы не жадалі выходзіць ці выходзілі не такімі, як яна хацела; тады яна злавалася), і вось яна пачынае мяне дапьякаць, кажучы, як гэта сорамна, што я нічога ёй не скажаў, што я бессардэчны чалавек, што я горшы за сабаку, што, як вышэйназваны, я заслужыў таго, каб выпруціцца ад рэзяў адзін-адзіненькі, на сваім сметніку. І яшчэ ўсялякімі іншымі ласкавымі словамі ўзнагародзіла яна мяне. Яе стараліся супакоіць. Мне гаварылі:

— Сызді ты! Ты ж бачыш, ты яе хвалюеш. Выйдзі на хвілінку!

Але я рассмяяўся, нахіліўшыся да яе ложка, і скажаў:

— У добры час! Я цябе пазнаю! Ёсць яшчэ надзея. Ты ўсё такая ж злосная...

І, узяўшы ў свае вялікія далоні яе галаву, яе старую, дрыжачую галаву, я ад усяго сэрца пацалаваў яе двойчы, у абедзве шчакі. І яна зноў заплакала.

І вось мы засталіся, спакойна і моўчкі, зусім адны ў пакоі, дзе ў сцяне жучок-гадзіншчык адстукваў сухое ціканне перадсмяротных хвілін. Усе астатнія выйшлі ў суседні пакой. Яна цяжка дыхала, і я ўбачыў, што ёй хочацца гаварыць.

Я скажаў:

— Ты, бабулька, не стамляй сябе. За дваццаць пяць гадоў усё перагаворана. Разумею адно аднаго без слоў.

Яна сказала:

— Нічога не перагаворана. Мне трэба сказаць, Кала; інакш рай... куды я не траплю...

— Трапіш, трапіш,— кажу.

—...Інакш рай будзе для мяне горшым за пякельную злосць. Я была з табою, Кала, рэзкая і сварлівая...

— Ды не, ды не,— кажу.— Крышачку кіслаты толькі на карысць.

— ...Раўнівая, запальчывая, бурклівая; грубая. Сваім дурным настроем я запаўняла ўсю хату; і чаго толькі з табою я не вырабляла...

Я паляпаў яе па руцэ:

— Нічога. У мяне скура тоўстая.

Яна працягвала ледзь чутна:

— Але гэта таму, што я цябе любіла.

— А я і не ведаў! — сказаў я, смеючыся.— Што ж, у кожнага свая манера. Але чаму ж ты мне не сказала? Здагадацца было не так ужо лёгка.

— Я цябе любіла, а ты мяне не любіў. Таму ты быў добры, а я была злосная; я цябе ненавідзела за тое, што ты мяне не любіш; а табе было ўсё роўна... У цябе быў твой вечны смех, Кала, той жа самы, што і цяпер... Божа мой, і напактавалася ж я з-за яго! Ты ў яго захінаўся, як ад дажджу; і колькі я ні пралівалася дажджом, ніколі мне не ўдавалася прамачыць цябе, разбойнік. Ах, як ты мне рабіў балюча! Многа разоў, Кала, я гатова была памерці.

— Жоначка ты мая,— кажу,— ды я ж не люблю вады.

— Вось ты зноў смяешся, ашуканец!.. Што ж, гэта добра. Смех саграе. Вось цяпер, калі земляны холад падымаецца ў мяне па нагах, я адчуваю ўсю цану твайго смеху; пазыч мне твой плашч. Смейся ўволю, мілы мой; я на цябе больш не злуюся; а ты, Кала, даруй мне.

— Ты была добрая жонка,— сказаў я,— сумленняя, стойкая і верная. Мабыць, не кожны дзень ты была такая мілая. Але ніхто не дасканалы; гэта было б непавагай да таго, там, у нябёсах, хто адзін дасканалы, кажуць (сам я не бачыў). І ў чорныя гадзіны (не ў начныя гадзіны, калі ўсе кошкі маюць колер адзіны, а ў гады бяdot і худых кароў) ты была зусім ужо не такая агідная. Ты была храбрая, ты ні разу не адфыркнлася ад работы; і твая панурасць была для мяне амаль што цудоўнай, калі ты паварочвала яе супраць ліхога лёсу, не адступаючы ні на крок. Але не будзем больш вярэдзіцца мінулым. Даволі таго, што мы яго раз перанеслі, не спатыкнуўшыся, не лямантуючы, не заклеймаўшы сябе сорамам. Што зроблена, тое зроблена, і гэтага не перайначыш. Ноша скінута на зямлю. І цяпер клопат гаспадара ўзважыць яе, калі яго будзе ласка. Нас гэта ўжо не датычыць. Уф! Перадыхнём, старэнькая! Нам цяпер застаецца адшпіліць рамяні, якія навярэдзілі нам спіну, расцерці анямелыя пальцы, здранцвелыя плечы і выкапаць сабе яму ў зямлі, каб заснуць, разявіўшы рот і храпучы, як арган,— Requiescat* — спачын тым, хто працаваў! — вялікім сном Вечнасці.

Яна слухала мяне, закрывшы вочы, злажыўшы накрыж рукі. Калі я скончыў, яна адкрыла вочы, падала мне руку.

* «Няхай спачыне» (лац.) — каталіцкая малітва па нябожчыках.

— Мой друг, дабранач. Заўтра ты мяне пабудзіш.

І апусціла руку.

Потым, як жанчына прыстойная, яна выцягнулася на ложку ва ўвесь рост, нацягнула на сябе прасціну да самага падбародка, так каб не засталася ні адзінай складкі, прытуліла распяцце да пустых грудзей; потым, як жанчына рашучая, з завостраным носам, з нерухомым позіркам, гатовая ў дарогу, стала чакаць.

Але, відаць, яе старым касцям, перш чым зведаць спачын, наканавана было яшчэ ў апошні раз прайсці, каб ачысціцца, праз бяду, гэты зямны агонь (такі наш лёс). Бо ў гэтую самую хвіліну адчыніліся дзверы і гаспадыня, убягаючы ў пакой, крыкнула, задыхаючыся:

— Хутчэй! Ідзіце сюды, мэтр Кала!

Я спытаў здзіўлена:

— Што здарылася? Гаварыце цішэй.

Але яна, на сваім ложку, ужо сабраўшыся ў далёкую дарогу,— нібы ёй з вышыні яе павозкі відаць было паверх нашых галоў тое, чаго не было бачна мне,— яна прыпаднялася на смяротным ложы, здранцвелая, як той, каго разбудзіў Ісус, прыцягнула да нас рукі і ўскрыкнула:

— Мая Гладзі!

Тут зразумеў і я, працяты гэтым крыкам і хрыплым кашлем, які даносіўся з-за сцяны. Я кінуўся туды і застаў маю бедную ластавачку, якая, са здушаным горлам, сілячыся расціснуць ручкамі даўкі вузел, уся чырвоная і гарачая, клікала на дапамогу спалоханымі вочкамі і білася, як раненая птушачка.

Што гэта была за ноч, я не магу расказаць. Яшчэ і цяпер, калі мяне ад яе аддзяляюць пяць поўных дзён, варта мне ўспомніць, як у мяне ногі падкошваюцца; я павінен сесці. Ух, дайце перавесці дух... Няўжо ёсць на небе гаспадар, якому падабаецца паволі мучыць гэтыя маленькія істоты, адчуваць, як пад яго пальцамі хрусцяць гэтыя кволяы шыйкі, бачыць, як яны кідаюцца, і зносіць іхнія здзіўлена-дакорлівыя позіркі! Я разумею, што можна лупцаваць старых аслоў, накшталт мяне, рабіць балюча таму, хто здольны абараніцца, здаравенным дзядзькам, каранастым цёткам. Калі табе прыемна, як мы равём, калі ласка, Госпадзі Божа, паспрабуй! Чалавек — тваё падабенства. Што ты, як і ён, не кожны дзень бываеш добры, што ты шалапутны, вераломны, любіш іншы раз нашкодзіць праз жаданне разбурыць, выпрабаваць сваю сілу, ад лішку крыві, таму што ты не ў гуморы, ці проста без дай прычыны,— гэта мяне ўрэшце не так ужо здзіўляе. У нашы гады мы за сябе пастаім; калі ты нас дапякаеш, мы гэта ўмеем табе сказаць. Але выбіраць сабе за мішэнь гэтых бедных ягнятак, у якіх, пацісні ім нос, закапае малако, гэта, брат, ні-ні! Гэта ўжо занадта, гэтага мы не дапусцім! Бог ці кароль, хто так робіць, той перавышае сваю ўладу. Мы цябе панярэджваем, Усявышні, калі ты ўздумаеш працягваць, мы вельмі хутка будзем

вымушаны, на вялікі наш жаль, цябе развянчаць... Але толькі я не хачу верыць, што гэта было зроблена тваімі рукамі, я вельмі цябе паважаю. Калі магчымы такія злачынствы, Ойча наш, дык адно з двух: ці ў цябе няма вачэй, ці ты не існуеш... Ай, якое недарэчнае слова, бяру яго назад! Што ты існуеш, даказваешца ўжо тым, што вось мы з табою зараз размаўляем. Колькі ў нас з табою бывала спрэчак! І, між намі кажучы, васпане мой, колькі разоў я прымушаў цябе змоўкнуць! А ў гэтую злавесную ноч, як я цябе зваў, знеслаўляў, палохаў, адмаўляў, прасіў, маліў! Як я ўзносіў да цябе складзеныя рукі і пагражаў табе сціснутым кулаком! Гэта ні ў чым не дапамагло, ты вокам не маргнуў. Ва ўсякім разе ты не станеш адмаўляць, што я ўсяляк стараўся цябе расчуліць! Але раз ты не хочаш, чорт бы ўзяў, раз табе няма патрэбы мяне пачуць, пакорнаму слуге, тым горш табе, Госпадзі мой Божа! Мы ведаем і іншых, звернемся ў іншае месца...

Мы са старой гаспадыняй былі адны пры хворай. Марціна, у якой пачаліся ў дарозе родавыя патугі, засталася ў Дарнесі, даручыўшы Гладзі бабулі. Калі мы ўбачылі раніцою, што наша маленькая пакутніца памірае, мы прынялі крайнія меры. Я ўзяў на рукі яе разбітае цельца, лягчэйшае за пярынку (яно ўжо не білася нават і, звесіўшы галаву, толькі парываўна ўздрыгвала, як верабейка). Я глянуў у акно. Вецер і дождж. Ружа на сцябле нахілялася да шыбы, нібы ўвайсці хацела. Прадвесце смерці. Я перахрысціўся і, нягледзячы ні на што, выйшаў. Сыры, рэзкі вецер так і ўварваўся ў дзверы. Я прыкрыў рукой галаву маёй касаткі, баючыся, каб віхор не задзьмуў лампадкі. Мы пайшлі. Паперадзе ішла гаспадыня, несучы дарункі. Мы ўвайшлі ў прыдарожны лес і хутка ўбачылі, на краі балота, дрыготкую асіну. Над полчышчам дзікага чароту яна царавала, высокая і прамая, як вежа. Мы абышлі яе кругом раз, другі, трэці. Малеча стагнала, і вецер у лістоце ляскаў зубамі, як яна. Ручаньку дзяўчынкі мы абвязалі стужкай, другі канец прымацавалі да галіны старога дрыготкага дрэва, і мы з бяззубаю гаспадыняй пачалі паўтараць:

Дрыжы ўся, дрыжы спрэ,
Пераймі мой стрэс.
Прашу цябе аб гэтым
Перад цэлым светам
І Прасвятою Тройцай,
А калі не ўстоіцца,
Аб чым цябе маю,
Ссеражыся, загублю!

Потым старая вырыла пасярод карэння яму, выліла туды кубак віна, паклала дзве галоўкі часнаку, скрылэк сала, а зверху грош. Яшчэ тры разы абышлі мы вакол маёй шапкі, пакладзенай на зямлю і напханай чаротам. Пры трэцім разе мы ў яе плюнулі, гаворачы:

— Жабы балотныя, тлустыя, брыдотныя, няхай жаба вас задушыць! — Потым на зваротнай дарозе, на ўзлеску, мы

апусціліся на калені перад кустом глогу; пад яго паклалі дзіця і, у гонар святога цярноўніку, памаліліся Сыну Божаю.

Калі мы нарэшце вярнуліся дахаты, малеча здавалася мёртвай. Ва ўсякім разе мы зрабілі ўсё, што маглі.

Між тым мая жонка не жадала паміраць. Любоў да Гладзі прывязвала яе да жыцця. Яна кідалася, крычала:

— Не, я не памру, святы Ісусе, Марыя-Дзева, пакуль не даведваюся, што вы з ёю вырашылі зрабіць і павінна яна ці не павінна ачуняць. А, далібог, яна паправіцца, ей-жа-ей, я гэтага хачу. Я гэтага хачу, хачу і хачу; сказана, і канец.

Але, відаць, гэта не зусім яшчэ было сказана; таму што, сказаўшы, яна пачынала зноў. Ну і духу ж у ёй было! А я ж думаў, што яна вось-вось выпусціць апошні! Калі гэта быў апошні, дык і здаравенны ж ён быў... Бруньён, паганы чалавек, ты смяешся, табе не сорамна? Што ж рабіць, мілыя сябры? Такі ўжо я. Я магу смяяцца і ўсё-такі пакутаваць; затое французы, каб смяяцца, і пакутаў не баяцца. І, плачуць яны ці рагочуць, яны найперш бачыць хочуць. Няхай жыве Janus bifrons* з вечна адкрытымі вачамі!..

Дык вось, мне было зусім не лёгка чуць, як яна пакутуе і надрываецца, бедная старая; і хоць я і мучыўся не менш за яе, мне хацелася яе супакоіць, я гаварыў ёй такія словы, якія гавораць дзеткам малым, і пяшчотна хутаў яе ў коўдру. Але яна злосна адбівалася, галосячы:

— Дармаед, калі б ты быў мужчына, хіба ты не знайшоў бы сродкаў, як яе выратаваць? Сябе ж ты выратаваць здолеў. На што ты здатны? Гэта табе трэба было памерці.

Я адказваў:

— Што ж, я з табою згодзен, старая, ты маеш рацыю. Я б аддаў сваю шкуру, калі б хто-небудзь захачеў яе ўзяць. Але, відаць, на тым свеце яна не патрэбна: панюшаная, адслужыла сваё. Я здатны (гэта праўда), як і ты, толькі на тое, каб пакутаваць. Будзем жа пакутаваць моўчкі. Магчыма, гэта залічыцца, і менш застанеца на долю нявіннай малышкі.

Тады яе старая галава прыхінулася да маёй і соль нашых вачэй змяшалася ў нас на шчоках. У пакоі адчуваўся навіслы цень ад крылаў архангела смерці...

І раптам ён знік. Вярнулася святло. Хто здзейсніў гэты цуд? Ці Усявышні Бог, ці багі лясоў, Ісус, міласэрны да ўсіх няшчасных, ці грозная зямля, якая наганяе і адганяе хваробы, ці была гэта сіла малітваў, ці страх маёй жонкі, ці тое, што я задобрыў асіну? Але пра гэта ніколі не даведашца; і ў няведанні маім я ўзношу падзяку (яно надзейнай) усёй кампаніі, далучаючы да яе і тых, каго я нават і не ведаю (яны ж, магчыма, і ёсць самыя лепшыя). Як бы там ні было, дакладна адно, і толькі яно для мяне і важнае,— тое, што з гэтай хвіліны гарачка спала, дыханне

* Дзвюлікі Янус, старажытнарымскае бажаство (лац.).

заструменілася ў кволым горле, як лёгкі ручаёк; і мая маленькая нябожчыца, выслізнўшы з абдымкаў архангела, уваскрэсла.

Тут мы адчулі, як растуць нашы старыя сэрцы. Мы заспявалі: «Nunc dimittis*, Божа!..», і мая старая, панікшы са слязьмі радасці, апусціла галаву на падушку, быццам камень, які заглыбляецца ў зямлю, і ўздыхнула:

— Цяпер я магу ісці!..

І адразу позірк яе згубіўся, твар праваліўся, нібы разам адляцела дыханне. А я, схіліўшыся над ложкам, дзе яе ўжо не было, глядзеў нібы ў глыб рачнога віру, дзе абрысы зніклага цела застаюцца на імгненне адлюстраванымі і прападаюць, кружачы на вадзе. Я закрыў ёй павекі, пацалаваў яе ў васковы лоб, склаў разам яе працавітыя рукі, якія ні разу не адпачылі за ўсё жыццё; і, без маркоты, пакінуўшы згаслую лампаду, дзе выгара-ла масла, я падсеў да новага агеньчыка, які павінен быў з гэтага часу азараць хату. Я глядзеў, як малышка спіць; я пільнаваў яе сон з расчуленай усмешкай і думаў (як перашкодзіць думкам?):

«Ці не дзіўна, што так вось аддана любіш такую маленькую істоту? Без яе быццам і няма нічога. А з ёю ўсё добра, нават самае дрэннае, усё роўна. Так, няхай я памру, бяры мяне, д'ябал, у сваю прорву! Абы яна жыла, яна, на астатніх мне напляваць! Аднак як жа гэта так? Вось я жывы і здаровы, гаспадар сваіх пяці пачуццяў, і яшчэ некалькіх у дадатак, і найцудоўнейшага з усіх, яго светласці — майго розуму; я ніколі не бурчаў на жыццё, у чэраве ў мяне дзесяць локцяў пустых кішак, заўсёды гатовых яго ўшанаваць, у мяне ясная галава, верная рука, моцныя ногі і лёгкі крок, я працаўнік спорны, бургундзец мацёры; і раптам я гатовы ўсім гэтым ахвяраваць дзеля нейкай маленькай істоты, якую я нават не ведаю? Бо па сутнасці што яна такое? Слаўны звярочак, забаўны званочак, маладзенькі папугай, істота, якая пакуль нішто, але якая нечым будзе, напэўна... І дзеля гэтага «напэўна» я стану сыпаць маё: «Я есм, я есм я, і мне ў сябе добра ўнутры, халера яго бяры!» Але ў тым жа і ёсць увесь сэнс, што гэтае «напэўна» — гэта мая лепшая красачка, тая, дзеля якой я жыву. Калі чэрві аб'ядуць косці мае, калі стлее на тлустым магільніку цела маё, я ўваскрэсну, Божа, у іншым «я», якое будзе прыгажэйшым, лепшым і шчаслівейшым... Адкуль я ведаю? Чаму яно будзе лепшым за мяне? Таму што яно нагамі стане мне на плечы і будзе бачыць далей, ступаючы над маёй магілай... О вы, што выйшлі з мяне, вы, што будзеце ўбіраць святло, якое ўжо не азорыць мае вочы, што любілі яго, вашымі вачамі я сузіраю ўраджай наступных дзён і начэй, я бачу змену гадоў і вякоў, я наталяюся і тым, што я прадчуваю, і тым, што мне невядома. Усё праходзіць паўз мяне; але я сам іду наперад; і іду ўсё далей, іду ўсё вышэй, узнесены вамі. Далей за жыццё маё,

* «Ныне адпушчаешы» (лац.).

далей за ніву маю цягнуцца барозны; яны абдымаюць зямлю, яны ахопліваюць прастору; нібы Млечны Шлях, яны засцілаюць сеткай увесь блакітны небасхіл. Вы — мая надзея, вы — маё жаданне, вы — маё зерне, якое я кідаю ў будучыню».

ГЛАВА ДЗЕВЯТАЯ

Спаленая хата

Сярэдзіна жніўня

Ці пазначачь нам сённяшні дзень? Гэта чэрствы кавалак. Ён яшчэ не зусім перавараны. Нічога, стары, не сумуй! Так ён лягчэй пройдзе.

Кажуць, за летнімі дажджамі багацце з намі. Калі так, дык я павінен быць багацейшым за Крэза: таму што гэтым летам на мяне так і лье; а я, між іншым, голы і босы, як Іаан Хрысціцель. Не паспеў я агораць гэтае дваіное выпрабаванне,— Гладзі вылечылася, і жонка мая таксама, адна ад хваробы, другая ад жыцця,— як сілы, што кіруюць сусветам (відаць, на нябёсах нейкая жанчына на мяне злосная; і што я ёй зрабіў?.. Яна мяне кахае, не інакш!), абрынуліся на мяне шалёным націскам, з-пад якога я выйшаў голым, злупцаваным, так што косці ньюць, але (урэшце гэта галоўнае) усе яны цэлыя.

Хоць унучка мая зусім ужо паправілася, я не спяшаўся да сваёй хаты; я заставаўся ля яе, цешачыся яе папраўкай яшчэ больш, чым яна сама. Калі ачуньвае дзіця, дык як бы сузіраеш нараджэнне сусвету; усё наваколле нібы свежастворанае, малочнае. Дык вось, я прахалоджваўся, рассяяна прыслухоўваючыся да навін, якія прыносілі, ідучы на рынак, кумкі. Як раптам аднойчы я насцярожыўся, стары асёл, згледзеўшы дубінку паганятага. Гаварылі, што ў Кламсі гарыць Беўронскае прадмесце і што хаты палаюць, як сухое галлё. Ніякіх падрабязнасцей мне так і не давялося ўведаць. З гэтай хвіліны я сядзеў, з сімпатыі, як на вуголлі. Як мяне ні супакойвалі:

— Ды ты не хвалюйся! Дрэннай вестцы не сядзіцца на месцы. Калі б гэта датычыла цябе, ты даўно б ужо ведаў. Пры чым тут твая хата? Аслоў у Беўроне многа...

Мяне разбірала трывога, я паўтараў сабе:

— Гэта яна... Яна гарыць, я чую паленае.

Я ўзяў палку і пайшоў. Я думаў:

«Які ж я дурань! Гэта ж я першы раз пайшоў з Кламсі, нічога не схаваўшы! Раней заўсёды, калі набліжаўся вораг, я зносіў за сцены, на той бок моста, мае куфры, мае грошы, творы майго мастацтва, якімі я асабліва ганаруся, мой рыштунак, і хатнія пажыткі, і ўсялякі хлам, непрыгожы, нязручны, але якога не

аддаў бы за ўсё золата свету, таму што гэта свята ўспаміны нашага ўбогага шчасця... А тут я ўсё пакінуў...»

І я чуў, як з таго свету мая старая прабірае мяне за глупства. А я ёй адказваў:

— Сама вінаватая, гэта з-за цябе я так спяшаўся!

Удоставь з ёю пагрызшыся (як-ніяк, на частку дарогі мне быў занятак), я пачаў пераконваць і яе і сябе, што турбавацца мне няма чаго. Але, нягледзячы ні на што, усё тая ж думка, як муха, упарта садзілася мне на нос, я бачыў яе ўвесь час; халодны пот цёк у мяне ўздоўж спіны і рэбраў. Ішоў я хутка. Я ўжо мінуў Вілье і пачаў падымацца ўздоўж лясістага схілу, як раптам бачу: едзе па ўзгорку каляска, а ў ёй бацька Жажо, млынар з Муло, які пазнае мяне, спыняецца, узмахвае пугай і крычыць:

— Бедны ты чалавек!

Мяне нібы ў жывот выцяла. Я так і стаў, разявіўшы рот, ля краю дарогі. Ён працягваў:

— Куды ты ідзеш? Вяртайся, Кала! Не ідзі ў горад. Толькі дарэмна расхвалюешся. Усё спалена, знесена. Нічога ў цябе не засталася.

Гэтая жывёліна кожным сваім словам пераварочвала ўва мне вантробы. Я вырашыў не паказваць выгляду, праглынуў сліну, сабраўся з духам, сказаў:

— Я гэта ведаю!

— У такім разе,— сказаў ён пакрыўджана,— што ж ты там думаеш знайсці?

Я адказваю:

— Рэшткі.

— Нічога не засталася, кажу табе, як ёсць нічога, ні цыбуліны.

— Жажо, ты перабольшваеш: я ніколі не паверу, каб мае два чаляднікі і мае добрыя суседзі сталі глядзець, як гарыць мая хата, і не паспрабавалі выцягнуць з агню хоць некалькі каштанаў, хоць такія-сякія рэчы, па-брацку...

— Твае суседзі, няшчасны? Дык гэта яны і падпалілі!

Гэта мяне даканала. Ён сказаў пераможна:

— Вось бачыш, ты нічога такі не ведаеш!

Я стаяў на сваім. Але ён, пераканаўшыся, што першым паведамляе мне ліхую вестку, пачаў, задаволены і засмучаны, свой аповяд пра тое, як мяне спяклі.

— Гэта ўсё чума, — сказаў ён. — Яны ўсе падурнелі. І чаму толькі ўсе гэтыя паны ўпраўскія і акруговыя, старшыны, пракуроры, нас пакінулі? Пастухоў няма. Бараны ашалелі. Калі ў Беўро-не ўзніклі новыя захворванні, сталі крычаць: «Спалім зачумленыя хаты!» Сказана — зроблена. Паколькі цябе не было, дык, само зразумела, пачалі з тваёй. Стараліся шчыра, кожны дапамагаў, лічылі, што працуюць на карысць горада. І пры гэтым адзін аднаго падахвочвае. Калі бярэцца разбураць, робіцца штосьці неверагоднае; п'янееш, упынку няма, нельга спыніцца. Як толькі яны падпалілі,

яны пачалі скакаць вакол. Гэта было вар'яцтва жывое... «На Беўронскім мосце людзі скачуць, людзі скачуць...» Каб ты іх бачыў... «Паглядзі, як скачуць...» Каб ты іх бачыў, ты, мабыць, і сам пусціўся б з імі ў скокі. Можаш сабе ўявіць, як уся гэтая драўніна ў тваёй майстэрні палала, страляла... Адным словам, спалілі ўсё.

— Мне хацелася б на гэта паглядзець. Відаць, прыгожа было,— сказаў я.

Я сапраўды так думаў. Але я думаў таксама:

«Я загінуў! Яны мяне забілі».

Толькі гэтага я яму не стаў гаварыць.

— Дык табе гэта ўсё роўна? — спытаў ён з незадаволеным выглядам.

(Ён мяне вельмі любіў, мілы чалавек; але ўсё ж прыемна бывае — такая ўжо чалавечая натура! — убачыць іншы раз суседа ў бядзе, хоць бы дзеля задавальнення яго сущешыць.)

Я сказаў:

— Шкада, што для такога дзівоснага кастра не пачакалі да купальскай ночы.

Я сабраўся ісці.

— Дык ты ўсё ж ідзеш?

— Іду. Бывай, Жажо.

— Ну і дзівак!

Ён сцэбануў каня.

Я ішоў ці, хутчэй, рабіў выгляд, што іду, пакуль каляска не знікла за паваротам. Я не зрабіў бы далей і дзесяці крокаў, ногі ў мяне адняліся, я рухнуў на камень, нібы сеў на гаршчок.

Хвіліны, якія я перажыў потым, былі паганяныя хвіліны. Мне ўжо не трэба было казырыцца. Я мог быць няшчасным, няшчасным уволю. Я ў гэтым сябе і не абмяжоўваў. Я думаў:

«Я ўсё згубіў: сваё жытло і з ім надзею калі-небудзь яго нанова збудаваць; свае зберажэнні, сабраныя дзень за днём, грош да гроша, павольнай працай, якая ёсць найлепшая асалода з усіх асалод; успаміны майго жыцця, што ўеліся ў сцены, цені мінулага, як светачы. І я згубіў значна большае, я згубіў сваю свабоду. Куды мне цяпер падзецца? Мне давядзецца пасяліцца ў каго-небудзь з маіх дзяцей. А я ж заракаўся, што мяне ніколі не напаткае такая бяда! Я іх люблю, зразумела; яны мяне любяць, вядома. Але я не настолькі дурны, каб не ведаць, што кожная птушка павінна сядзець у сваім гняздзе і што старэйшыя абмяжоўваюць маладых і самі абмежаваны. Кожны клапаціцца пра свае яйкі, пра тыя, якія ён знёс, а тыя, з якіх ён сам вылупіўся, яго больш не цікавяць. Стары, які ўпарта працягвае жыць, становіцца замінайкай, калі ён лезе ў малады вывадак; і як бы ён ні стараўся трымацца збоку, яму патрэбна павага! К чорту павагу! Праз яе адна бяда: з-за яе роўнасці няма. Я рабіў усё магчымае, каб маіх пяцярых дзяцей не гняла павага да мяне; і гэта мне, я сказаў бы, удалося; але што б вы ні рабілі і як бы яны вас ні

люблілі, яны заўсёды будуць глядзець на вас злёгка як на чужога: вы прыйшлі з тых краёў, дзе яны не нарадзіліся, а вы не ўведаеце тых краін, куды яны ідуць, дык як жа вам цалкам паразумецца? Вы адзін аднаму замінаеце, і вас гэта злуе. І потым страшна сказаць: чалавек, якога больш за ўсё любяць, павінен менш за ўсё выпрабоўваць любоў сваіх блізкіх: гэта азначала б спакушаць Бога. Нельга вельмі многа патрабаваць ад нашай чалавечай натуры. Добрыя дзеці ёсць добрыя; мне скардзіцца няма на што. І яны яшчэ лепшыя, калі не даводзіцца да іх звяртацца. Я мог бы многае расказаць на гэты конт, калі б захачеў. Адным словам, у мяне ёсць гонар. Я не люблю адымаць пірог у таго, каму я яго даў. Я бышчам гавару ім: «Плаціце!» Кавалкі, якія я не зарабіў сам, перасядаюць у мяне ў горле; мне здаецца, бышчам нечыя вочы лічаць кожны мой глыток. Я хачу быць абавязаным толькі маёй працы. Мне трэба быць вольным, быць гаспадаром у сваёй хаце, уваходзіць, выходзіць, калі ўздумаецца. Я нічога не варты, калі пачуваю сябе прыніжаным. Ой, гора быць старым, залежаць ад літасці родных; гэта яшчэ горш, чым залежаць ад чужых: таму што родныя вымушаны мець да вас літасць; ніколі не ведаеш, ці па добрай волі яны гэта робяць; і палічыў бы за лепшае памерці, толькі б не замінаць ім».

Так я стагнаў, абражаны ў сваім гонары, у сваіх сімпатыях, у сваёй незалежнасці, ва ўсім любімым, ва ўспамінах аб мінулым, што рассяяліся дымам, ва ўсім, што ўва мне было і лепшым і горшым; і я ведаў, што ўсё роўна, як бы я ні абураўся, мне прыйдзецца пайсці гэтым адзіным шляхам. Павінен прызнацца, што паводзіў я сябе зусім не як філосаф. Я адчуваў сябе бездапаможным, нібы дрэва, зрэзанае пад карань і рассечанае на кавалкі.

Сядзячы на сваім гаршку і шукаючы па баках, за што зачэпіцца, я ўбачыў непадалёк ахінутую кронамі дрэў, што акружалі ўезд, зубчастую вежу замка Кенсі. І мне адразу ўспомніліся ўсе цудоўныя работы, якія за чвэрць стагоддзя там размясціў, мэбля, панелі, разная лесвіца, усё, што гэты добры сеньёр Фільбер мне заказваў... Незвычайны дзівак! Іншы раз ён мяне злаваў страшэнна. Гэта ж узбрыло яму ў галаву аднойчы, каб я наўрэзваў яго каханак у адзенні Евы, а яго самога ў адзенні Адама, Адама гуллівага, энергічнага, ужо пасля з'яўлення змея! А ў збройнай зале,— гэта ж уздумалася яму, каб аленевы галовы, выразаныя ў выглядзе трафея, адлюстроўвалі фізіяноміі сумленных мясцовых рагачоў! Парагаталі мы з ім уволью... Але дагадзіць гэтаму чорту было нялёгка... Было, закончыш — і пачынай спачатку. А што да грошай, дык іх я бачыў рэдка... Але гэта няважна! Ён умеў любіць усё прыгожае, ці яно было з дрэва ці з плоці, і амаль што аднолькавым чынам (і гэта правільна: твор мастацтва трэба любіць, як любіш сваю каханую, палымяна, душою і целам). І калі ён, зладзюга, мне і недаплаціў, дык затое ён мяне выратаваў! Таму што, хоць там я і загінуў, тут я ацалеў. Дрэва майго мінулага разбурана; але ў

мяне засталіся яго плады; яны абаронены ад холаду і агню. І мне захацелася зноў іх убачыць і ўпіцца ў іх зубамі адразу, каб вярнуць сабе смак жыцця.

Я ўвайшоў у замак. Там мяне добра ведалі. Гаспадара не было дома; але, спаслаўшыся на тое, што мне як быццам трэба зрабіць замеры для новых работ, я накіраваўся туды, дзе ведаў, што знайду свае тварэнні. Ужо некалькі гадоў, як я іх не бачыў. Пакуль мастак мае сілу ў паясніцы, ён творыць і не ўспамінае аб створаным. Да таго ж у апошні раз, калі я хацеў увайсці, пан дэ Кенсі з нейкім дзіўным смяшком мяне не ўпусціў. Я палічыў, што ў яго, мабыць, схавана нейкая асоба, якая-небудзь замужняя жанчына, а паколькі я быў цалкам упэўнены, што гэта не мая жонка, дык я і не стаў хвалявацца. І потым з дзівацтвамі гэтых вяльможных жывёл не спрачаюцца; так спакайней. У Кенсі ніхто і не стараецца зразумець гаспадара: у яго глуды не зусім у парадку.

Дык вось, я смела пайшоў па галоўнай лесвіцы. Але не зрабіў я і дзесяці крокаў, як аслупянеў, нібы Лотава жонка. Вінаградныя гронкі, персікавыя галінкі і квітнеючыя ліяны, якія абвіліся вакол розных поручняў, — усё гэта было груба пакрамсана нажом. Я не верыў сваім вачам, я абхапіў далонямі няшчасных калек; я адчуў пальцамі рубцы іхніх ранаў. Стогнучы і задыхаючыся, я кінуўся наверх: я баяўся таго, што ўбачу!.. Але гэта пераўзышло мае прадбачанні.

У сталовай, у збройнай, у спальні, ва ўсіх фігур на мэблі і на панелях былі адрэзаны ці нос, ці рука, ці нага, ці фігавы лісток. На сценах куфраў, на камінах, на стройных бедрах розных калон віднеліся, як раны, глыбокія надпісы нажом, імя ўладальніка, якая-небудзь ідыёцкая думка або дзень і час гэтай Геркулесавай работы. У глыбіні вялікай галерэі мая прыгожая Іонская німфа, абапёртая каленам на шыю махнатай ільвіцы, паслужыла за мішэнь, яе живот быў прадзіраўлены аркебузнымі стрэламі. І паўсюль, куды ні глянеш, усё зламана і зрэзана, наструганыя габлюшкі, чарнільныя і вінныя плямы, намаляваныя вусы ці грубыя жарты. Словам, усё недарэчнае, што нудота, усё, што адзінота, усё, што блазенства і тупасць могуць падказаць мазгам багатага ідыёта, які сам не ведае, што прыдумаць, седзячы ў сябе ў замку, і, ні на што не здольны, умее толькі разбураць... Каб ён быў тут, мне здаецца, я яго забіў бы. Я стагнаў, я глуха сіпеў. Я доўга не мог нічога вымавіць. Шыя ў мяне стала ўся барвовая, і жылы на лбе ўспухлі; я вылупіў вочы, як рак. Нарэшце некалькі мацкоў вырвалася ўсё ж. Пара было! Яшчэ крыху, і я задыхнуўся б... Раз корак выбіла, я ўжо даў сабе волю, Божа мой! Дзесяць хвілін запар, не пераводзячы духу, я прыгавдаў усіх багоў і рассыпаўся сваёю нянавісцю.

— У, сабака,— крычаў я,— ці для таго я прывёў у тваё логава маіх цудоўных дзяцей, каб ты іх закатаваў, знявечыў, згвалтаваў, перапэчкаў і запаскудзіў! На жаль, мае дарагія малюткі, народжаныя ў радасці, вы, у кім я бачыў сваіх спадкаемцаў, каго я стварыў здаровымі, моцнымі і дужымі, з мясістымі целамі, дзе ўсё было на

месцы, вы, зробленыя з такога дрэва, што жыць бы вам тысячу гадоў, у якім выглядзе я вас бачу, знявечанымі, скалечанымі, зверху, знізу, спераду і ззаду, з носа і з кармы, са skleпа і з гарышча, спаласаванымі, як шайка старых граміл, што вярнуліся з вайны! І няўжо я бацька ўсёй гэтай багадзельні!.. Магутны Божа, пачуй мяне, даруй мне літасць (магчыма, маю малітву ты лічыш празмернай) трапіць пасля смерці не ў рай твой, а ў пекла, да самага ражна, дзе Люцыфер падсмажвае праклятыя душы, каб мая рука варочала і так і гэтак ката маіх дзяцей, праткнутага праз задні праход!

Але тут стары Андош, знаёмы мне лакей, папрасіў мяне не лямантаваць... Падштурхоўваючы мяне да дзвярэй, гэты паважа-ны чалавек спрабаваў мяне суцешыць.

— Хіба можна,— казаў ён,— так нервавацца з-за нейкіх дзеравячын! Што ты рабіў бы, калі б табе прыйшлося жыць, як нам, з гэтым шаленцам? Ці не лепш, каб ён здэкаваўся (гэта яго права) з дошак, за якія ён табе заплаціў, чым з добрых хрысціян, як мы з табою?

— Эх,— адказваў я,— няхай ён цябе лупцуе на здароўе! Ты думаеш, я не даў бы сябе выхвастаць за любую з гэтых дзеравячын, ажыўленых маімі пальцамі? Чалавек — нішто; святое яго тварэнне. Тройчы забойца той, хто забівае думку!..

Я яшчэ многае мог бы сказаць, і не менш красамоўна; але я ўбачыў, што мае слухачы нічога не зразумелі і што я для Андоша ці не такі вар'ят, як яго гаспадар. І калі я пры гэтым яшчэ раз павярнуўся на парозе, каб акінуць апошнім позіркам поле бітвы, раптам думка пра тое, як усё гэта смешна: і мае бедныя бязносыя багі, і іх Аціла, і Андош з яго спакойнымі вачамі, у якіх жаль да мяне, і я сам, стары дурань, хто дарэмна траціць сліну на стогны і на маналог, пачуты толькі столлю,— раптам думка пра тое, як усё гэта смешна, пранеслася ў мяне ў галаве... фрррт... як ракета; так што, адразу забыўшыся на гнеў і гора, я расмяяўся ў твар збянтэжанаму Андошу і выйшаў прэч.

Я быў зноў на дарозе. Я думаю:

«На гэты раз яны адабралі ў мяне ўсё. Мяне можна закопваць у зямлю. У мяне нічога не засталася, акрамя маёй скуры... Так, каб яе чорт узяў, але засталася і тое, што ў ёй. Як у таго асаджанага, які, на пагрозу забіць яго дзяцей, калі ён не здасца, адказваў: «Калі ласка! У мяне тут пры сабе прылада, каб нарабіць новых»,— мая прылада са мною, каб яе чорт узяў, яе ў мяне не адабралі, яе ў мяне не адабраць... Свет — бясплодная раўніна, дзе, месцамі, калосцяцца нівы, засеяныя намі, мастакамі. Звяры зямныя і нябесныя клююць іх, жуюць і топчуць. Бездапаможныя, каб ствараць, яны ўмеюць толькі забіваць. Грызіце і знішчайце, жывёлы, тапчыце нагамі маё жыта, я вырашчу новае. Колас спелы, колас мёртвы, што мне жніво? У чэраве зямлі бродзіць новае семя. Я тое, што будзе, а не тое, што было. І ў дзень, калі мая сіла згасне, калі ў мяне не будзе больш маіх вачэй, маіх мясістых ноздраў і глоткі

пад імі, куды спускаеш віно і дзе так добра падвешаны мой неўтаймоўны язык, калі ў мяне не будзе больш маіх рук, спрытнасці маіх пальцаў і маёй свежай моцы, калі я буду вельмі стары, беспрытульны і бесталковы... у гэты дзень, Бруньён, мяне ўжо не будзе. Ды ты не хвалойся! Хіба можна сабе ўявіць Бруньёна, які перастаў бы адчуваць, Бруньёна, які перастаў бы тварыць, Бруньёна, які перастаў бы смяяцца, у якога не ляцелі б іскры з-пад капытоў? Нельга: гэта будзе азначаць, што ад яго засталіся адны порткі. Можаце іх спаліць. Бярыце мае неданоскі...»

І з гэтымі словамі я рашуча пайшоў у Кламсі. Калі я ўзабраўся на перавал, гэтакім пеўнікам, забаўляючыся кійком (скажу, не патрабуючы пахвал, ужо я меней гараваў), я бачу раптам — бяжыць мне насустрач бялявы чалавечак, бяжыць і плача; гэта быў Рабінэ, ён жа Бінэ, мой вучанёк. Трынаццацігадовы хлопчык, які за работай звяртаў большую ўвагу на мух, чым на ўрок, і час бавіў не столькі ў хаце, колькі на двары, кідаючы каменьчыкі ў ваду ці заглядваючыся на дзявочыя лыткі. Я даваў яму па карку разоў з дваццаць на дзень. Але спрытны ён быў як малпа, хітры; пальцы ў яго былі шустрыя, як ён сам, выдатныя работнікі; і мне падабаліся, нягледзячы ні на што, яго заўсёды разяўлены рот, яго зубы, як у маленькага грызуна, яго худыя шчокі, яго вострыя вочы і кірпаты носік. І ён гэта ведаў, шэльма! Я мог колькі заўгодна падымаць кулак і красаць маланкі, ён адчуваў усмешку ў Юпітэравым воку. І калі я, было, дам яму па карку, ён страпянецца абьякава, як вослік, і зноў за сваё. Гэта быў сапраўдны гультай.

Таму я быў вельмі здзіўлены, калі ўбачыў яго падобным да фантаннага трытона, які заліваўся буйнымі слязамі, што, як спе-
ल्या грушы, падалі ў яго з вачэй і з носа. І раптам ён кідаецца да мяне і абхоплівае мяне папярок жывата, акрапляючы мне пахвіну слязамі і мармычучы. Я нічога не разумею, я кажу яму:

— Эй, як цябе? Што гэта з табою? Ды адпусці ты мяне! Трэба, хай чорт цябе возьме, спачатку высмаркацца, а потым ужо цалавацца.

Але ён, замест таго каб спыніцца, усё гэтак жа абхапіўшы мяне, спаўзае ўздоўж маіх ног, як з дрэва, на зямлю і раве яшчэ мацней. Я пачынаю хвалявацца:

— Паслухай, хлапчанё! Ды ўстань жа ты! Што з табою?

Я бяру яго пад пахі, падымаю... Гоп-ля!.. і бачу, што ў яго адна рука абкручана і праз анучы сочыцца кроў, вопратка падрана на шматкі і бровы абпаленыя. Я кажу (я ўжо і забыўся на сваё гора):

— Жэўжык, ты зноў дзесьці напракудзіў?

Ён стогне:

— Ах, гаспадар, мне так цяжка!

Я ўсаджаю яго побач з сабою, на адхон. Кажу:

— Расказвай жа!

Ён крычыць:

— Усё згарэла!

І зноў цурком паліліся слёзы. Тут я зразумеў, што ўсё гэтае вялікае гора — з-за мяне, з-за пажару; і не магу сказаць, як мне стала ўцешна.

— Бедны ты мой хлопчык,— кажу я.— Дык ты з-за гэтага плачаш?

Ён зноў (ён падумаў, што я не зразумеў):

— Майстэрня згарэла!

— Ну так, гэта ўжо старое; я ведаю тваю навіну! Вось ужо ў дзесяты раз, за якую-небудзь гадзіну, як мне трубяць аб гэтым у вушы. Што ж рабіць? Гэта няшчасце.

Ён глянуў на мяне спакайней. Але ўсё ж яму было цяжка.

— Дык ты любіў сваю клетку, дрозд ты гэтакі, які толькі і думаў, як з яе выскачыць? Ведаеш,— кажу,— я падазраю, што і ты, жулік, скакаў з усімі вакол кастра.

(Я гэтага і ў думках не дапускаў.)

Ён абурыўся.

— Гэта няпраўда,— усклікнуў ён,— няпраўда! Я біўся. Усё, што можна было зрабіць, каб спыніць агонь, гаспадар, мы ўсё зрабілі, але нас было толькі двое. І Канья, зусім хворы (гэта другі мой чаляднік), ускочыў з ложка, хоць яго і трэсла ліхаманка, і стаў перад дзвярыма ў хату. Але паспрабуйце ж спыніць араву свіней! Нас збілі, павалілі, змялі, затапталі. Мы змагаліся і брыкаліся як ашалелыя; але яны пракаціліся над намі, нібы рака, калі спускаець шлюзы. Канья ўстаў, пабег за імі ўслед; яны яго ледзь не забілі. А я, пакуль яны біліся, пракраўся ў майстэрню, якая ўжо гарэла... Божа ты мой, што за агонь! Усё занялося разам; гэта быў як бы факел з доўгім трапяткім языком, белым і чырвоным, які свістаў і пляваў у твар іскрамі і дымам. Я плакаў, кашляў, мяне пачало падпякаць, я гаварыў сабе: «Глядзі, Бінэ, сасмажышся, як каўбаса!» Што ж рабіць, паглядзім! Гоп-ля! Я разбягаюся, скачу, як у купальскую ноч, порткі на мне ўспыхваюць, і скура ў мяне падгарае. Я падаю ў кучу страляючых габлюшак. Я таксама стрэльнуў, ускочыў зноў, спатыкнуўся і расцягнуўся, выцяўшыся галавою аб варштат. Мяне аглушыла. Але ненадоўга. Я чуў, як вакол гудзе агонь і як гэтае звяр'ё за сцяной скача сабе і скача. Я спрабую ўстаць, падаю зноў; я, аказваецца, добра выцяўся; я станаўлюся на карачкі і бачу за дзесяць крокаў вашу маленькую святую Магдаліну і што яе голае цельца, ахінутае валасамі, пульхнае, міленькае, ужо ліжа агонь. Я крыкнуў: «Стоі!» Я падбег, схапіў яе, затушыў далонямі яе цудоўныя ногі, якія палалі, абняў яе; я ўжо і сам не ведаю, сам не ведаю, што я рабіў; я цалаваў яе, плакаў, я гаварыў: «Скарб мой, ты са мной, ты са мной, не бойся, ты мая, ты не згарыш, даю табе слова! І ты таксама мне дапамажы! Магдаліначка, мы выратуемся...» Часу нельга было губляць... бум!.. абвалілася столь! Вярнуцца тым жа шляхам немагчыма. Мы былі зусім блізка ад круглага акенца, што выходзіла на раку; я высаджваю шкло кулаком, мы выскакваем на

двор, быццам праз абруч, якраз хапіла месца для нас дваіх. Я лячу кулём, плёхаюся на самае дно Беўрона. Добра, што дно недалёка ад паверхні; і так як яно было тлустасе і гразкае, дык Магдаліна, падаючы, не набіла сабе гуза. Мне не так пашанцавала; я не выпускаў яе з рук і боўтаўся, заграшы рылам у гаршку; напіўся я і наеўся праз меру. Нарэшце я выбраўся; і вось, без лішніх слоў, мы тут. Гаспадар, даруйце мне, што я так мала зрабіў.

І, з глыбокай пашанай разматаўшы свой скрутак, ён выняў са згорнутай курткі Магдалінку, якая, усміхаючыся нявіннымі і какетлівымі вочкамі, паказвала свае абгарэлыя ножкі. І я быў так усхваляваны, што здарылася тое, да чаго мяне не давялі ні смерць маёй старой, ні хвароба маёй Гладзі, ні маё разарэнне і разгром маіх работ,— я заплакаў.

І цалуючы Магдаліну і Рабінэ, я ўспомніў пра другога і спытаў:

— А як Канья?

Рабінэ адказаў:

— Ён з гора памёр.

Я апусціўся на калені пасярод дарогі, пацалаваў зямлю і сказаў:

— Дзякую, хлопчык.

І, зірнуўшы на Рабінэ, які сціскаў статуэтку ў сваіх параненых руках, я сказаў нябёсам, паказваючы на яго:

— Вось лепшая з маіх работ: душы, створаныя мною. Іх у мяне не адымуць. Спаліце ўсё зграяй звар'яцелай! Душа застаецца цэлай.

ГЛАВА ДЗЕСЯТАЯ

Мяцеж

Канец жніўня

Калі хваляванне ўлеглася, я сказаў Рабінэ:

— Хопіць! Што зроблена, тое зроблена. Паглядзім, што застаецца зрабіць.

Я папрасіў яго расказаць мне ўсё, што адбылося ў горадзе за тры два-тры тыдні, калі мяне там не было, але коротка і выразна, без балбатні, бо гісторыя ўчарашняга дня ўжо старадаўняя гісторыя, а важна ведаць, што робіцца зараз. Я даведаўся, што ў Кламсі пануюць чума і страх, і больш страх, чым чума: бо яна нібыта ўжо накіравалася на далейшыя пошукі, саступаючы месца ўсялякім валацугам, якія, пачуўшы пах, збіраліся з усіх бакоў, каб вырваць у яе здабычу з рук. Яны якраз і валодалі полем. Плытнікі, згаладалыя і ашалелыя ад страху перад пошасцю, не перашкаджалі ім ці нават бралі з іх прыклад. Што да законаў, дык яны не дзейнічалі. Тыя, хто быў закліканы іх захоўваць, раз'ехаліся

пільнаваць свае палі. З чатырох нашых старшынаў адзін памёр, двое збеглі; а пракурор даў цягу. Капітан замка, храбры стары, але з падаграй, аднарукі, пухланогі і з цялячымі мазгамі, даў сябе пасекчы на кавалкі. Застаўся адзін старшына, Ракен, які, апынуўшыся адзін на адзін з гэтымі спушчанымі з ланцуга звярамі, з-за баязлівасці, з-за слабасці, з хітрасці, замест таго каб даць ім адпор, палічыў больш разважным змірыцца і ўступіць агню яго долю. Заадно, сам сабе не прызнаючыся ў гэтым (я яго ведаю, я здагадваюся), ён задавальняў сваю злапамятную душу, нацкоўваючы зграю падпальшчыкаў на тых, чые поспехі яго засмучалі ці каму ён хацеў адпомсціць. Цяпер мне зразумела, чаму выбралі маю хату!.. Але я сказаў:

— Ну, а іншыя, а гараджане, што яны робяць?

— Яны робяць: «бя-я!» — адказваў Бінэ.— Гэта бараны. Яны сядзяць па хатах і чакаюць, калі іх прыйдуць рэзаць. У іх больш няма ні пастуха, ні сабак.

— Прабач, Бінэ, а я! Мы яшчэ паглядзім, малы, ці цэлыя мае іклы. За справу, дружок!

— Гаспадар, адзін чалавек нічога не можа.

— Ён можа паспрабаваць!

— А калі гэтая свалата схопіць вас?

— У мяне нічога няма, мне на іх напляваць. Паспрабуй прычашы лысага чорта!

Ён пусціўся ў скокі:

— Во дык весела будзе! Фрульфіфан, шпін, шпун, шпан, трамплінплэрат, наперад, наперад.

І на абпаленай руцэ ваўчком закруціўся па дарозе, пры гэтым ледзь не расцягнуўся. Я зрабіў строгі выгляд.

— Гэй, мартышка! — сказаў я.— Так мы далёка не зойдзем, калі ты будзеш круціцца, трымаючыся за гольку хвостом! Уставай! Будзьма сур'ёзнымі! Цяпер трэба слухаць.— Ён стаў слухаць, і вочы яго гарэлі.

— Смяяцца тут няма чаго. Зробім вось як: я іду ў Кламсі, адзін, зараз жа.

— А я! А я!

— А цябе я выпраўляю пасланцом у Дарнесі, папярэдзіць пана Нікаля, нашага старшыну, чалавека асцярожнага, у якога душа добрая, але яшчэ лепшыя ногі і які сябе любіць больш, чым сваіх суграмадзян, а яшчэ больш, чым сябе, любіць сваё дабро, што заўтра раніцай вырашана распіць яго віно. Адтуль ты сходзіш у Сардзі і наведасяш у яго галубятні мэтра Гільёма Курціньёна, пракурора, і скажаш яму, што ягоны кламсійскі дом сёння ноччу, і не пазней, будзе спалены, разрабаваны і іншае, калі ён не вернецца. Ён вернецца. Гэтага з цябе дастаткова. Ты і сам знойдзеш, што сказаць. І не цябе вучыць хлусні.

Хлопчык, чухаючы за вухам, сказаў:

— Гэта няцяжка. Але я не хачу з вамі расставацца.

Я адказваю:

— А хто ў цябе пытаецца, хочаш ты ці не хочаш? Так хачу я. Так ты і зробіш.

Ён пачаў спрачацца. Я сказаў:

— Хопіць!

І паколькі гэтага хлопчыка хваляваў мой лёс:

— Табе,— кажу,— ніхто не забараняе бегма бегчы. Калі справішся, можаш вярнуцца да мяне. Лепшы спосаб мне дапамагчы — гэта прывесці мне падмацаванне.

— Яны,— кажа,— памчаць на ўсю сілу, у поце і ў мыле і ў хмары пылу, Курцінён і Нікаля, і, каб не замарудзілі шэльмы, прывяжу ім да пятак па патэльні...

Ён кінуўся стрымгалоў, потым раптам спыніўся:

— Гаспадар, скажыце мне на ўсялякі выпадак, што вы збіраецеся рабіць?

З выглядам важным і таямнічым я адказаў:

— Там пабачым.

(Шчыра кажучы, я і сам не ведаў.)

Каля васьмі гадзін вечара я дайшоў да горада. Пад залатымі аблокамі чырвонае сонца зайшло. Надыходзіла ноч. Якая цудоўная летняя ноч! І ні душы, каб ёю нацешыцца. Ля Рыначных варот ніводнага разявакі, ніводнага вартаўніка. Уваходзіш, як на млын. На вялікай вуліцы худы кот грыз краец хлеба; натапырыўся, згледзеўшы мяне, потым уцёк. Хаты, закрыўшы вочы, сустракалі мяне драўлянымі тварамі. Усюды цішыня. Я падумаў: «Усе яны вымерлі. Я спазніўся».

Але вось я заўважыў, што з-за аканіц прыслухоўваюцца да гулкага цокату маіх крокаў. Я грукнуў, крыкнуў:

— Адчыніце!

Ніхто не зварухнуўся. Я падышоў да другой хаты. Зноў прыняўся грукаць, нагой і палкай. Ніхто не адчыніў. Мне пачулася ўсярэдзіне мышынае шастанне. Тут я здагадаўся:

«Няшчасныя, яны схованку чуюць! Не, так не будзе, я ім пакажу, дзе ракі зімуюць!»

Кулакамі і нагамі я забарабаніў аб шыльдз гандляра кнігамі, выгукваючы:

— Гэй, шаноўны! Дэні Сасуа, чортава галава! Я табе ўсё разнясу. Ды адчыні ж ты! Адчыні, варона, і ўпусці Бруньёна.

Адразу, як зачараваныя (быццам фея палачкай дакранулася да вокнаў), усе аканіцы парасчыняліся, і на ўсю даўжыню Рыначнай вуліцы, выцягнуўшыся ў рад, як цыбуліны, паказаліся ў вокнах перапалоханыя твары і ўтаропіліся ў мяне. Ой, як яны на мяне глядзелі, глядзелі, глядзелі... Я не ведаў, што я такі прыгажун; я нават сябе памацаў. Потым іх напружаныя рысы раптам размяклі. У іх быў задаволены выгляд.

«Мілья людзі, як яны мяне любяць!» — падумаў я, не прызнаючыся сабе ў тым, што яны радыя, бо мая прысутнасць у гэтую пару і ў гэтых мясцінах злёгка развее іх страх.

І вось завязалася гутарка між мною і цыбульнаю сцяною. Усе гаварылі разам; і, адзін супраць усіх, я адказваў:

— Адкуль ты? Што ты рабіў? Што ты бачыў? Што табе трэба? Як ты ўвайшоў? Якім чынам ты прайшоў?

— Цішэй! Цішэй! Не хвалойцеся. Я з задавальненнем бачу, што язык у вас ацалеў, хоць ногі адняліся і сэрца памякчэла. Што вы там робіце, пад замком? Выходзьце, прыемна падыхаць вечаровай прахалодай. Ці ў вас адабралі порткі, што вы седзіце па пакоях?

Але, замест адказу, яны пачалі пытацца:

— Бруньён, калі ты ішоў, каго ты сустракаў на вуліцах?

— Дурні,— кажу,— каго вы хочаце, каб я сустрэў, калі вы пазамыкаліся?

— Разбойнікаў.

— Разбойнікаў?

— Яны рабуюць і паляць усё.

— Дзе гэта?

— У Беяне.

— Пойдзем, перахапаем іх! Чаго гэта вы тырчыце ў сваім куратніку?

— Мы пільнуем хату.

— Лепшы спосаб пільнаваць сваю хату — гэта абараняць чужую.

— Шчыра дзякуем! Кожны абараняе сваё.

— Я гэтую песеньку ведаю: «Мне дарагія суседзі, але я на іх плюю...» Няшчасныя! Вы самі працуеце на разбойнікаў. Перш іншых, потым вас. Кожнаму прыйдзе час.

— Пан Ракен сказаў, што ў гэтай бядзе самае лепшае сядзець ціха, уступіць агню яго долю і чакаць, пакуль не ўсталоецца парадак.

— А хто яго ўсталое?

— Пан дэ Невер.

— Да тых часоў многа вады сцячэ. У пана дэ Невера і сваіх клопатаў поўная мера. Пакуль ён пра вас падумае, вас усіх спяляць. Ну, хлопцы, хутчэй! Хто за сваю шкуру не хоча біцца, той можа з ёю і разлучыцца.

— Іх многа, яны ўзброеныя.

— Не такі страшны чорт, як яго малююць.

— У нас няма правадыроў.

— Будзьце імі самі.

Яны працягвалі стракатаць, з акна ў акно, нібы птушкі на жэрдачцы; спрачаліся адзін з адным, але ніхто з іх не рухаўся. Я пачаў траціць цяргенне:

— Што ж я, па-вашаму, усю ноч буду так тырчаць на вуліцы, задраўшы нос і выварочваючы сабе шыю? Я прыйшоў не серэнады спяваць перад вамі ды слухаць, як вы ляскаеце зубамі. Тое, што мне трэба вам сказаць, не пяюць і з дахаў пра гэта не равуць. Адчыніце! Адчыніце, каб вас чорт узяў, або я вас спялю! Ну, выходзьце, самцы (калі такія яшчэ засталіся); хопіць курэй пільнаваць на седале.

Нібыта смеючыся, нібыта сварачыся, прыядчыніліся дзверы, потым другія; высунуўся асцярожны нос; за ім паказалася і ўся жывёла; і як толькі адзін баран выйшаў з пастаўніка, павысыпаліся ўсе. Усе наперабой заглядвалі мне пад нос:

— Ты зусім ачуняў?

— Здаровы, як качан капусты.

— І ніхто да цябе не прыставаў?

— Ніхто, акрамя чарады гусей, якія на мяне пашыпелі.

Бачачы, што я выйшаў цэлы з усіх гэтых небяспек, яны з палёгкай уздыхнулі і палюбілі мяне яшчэ больш, чым да гэтага. Я сказаў:

— Глядзіце добранька. Бачыце, я цалюткі. Усё на месцы. Нічога не прапала. Хочаце мае акуляры? Ну, хопіць! Заўтра будзе бачна не тое. Цяпер не час, хопіць, кінем пустое. Дзе можна было б нам пагаварыць?

Ганьё сказаў:

— У мяне ў кузні.

У кузні ў Ганьё, дзе пахла рогам і зямля была стаптана конскімі капытамі, мы стоўпіліся ў поцемках, як статак. Зашчапілі дзверы. У святле агарка, пастаўленага на зямлю, на чорнай ад дыму столі скакалі нашы вялікія цені, сагнутыя ў шыі. Усе маўчалі. І раптам загаварылі разам. Ганьё ўзяў молат і ўдарыў па кавадле. Ударам прарвала гул галасоў; у прарыў хлынула цішыня. Я гэта скарыстаў і сказаў:

— Не будзем траціць слоў дарма. Я ўсё ўжо ведаю. У нас заселі разбойнікі. Добра! Выганім іх вон.

Тыя сказалі:

— Яны вельмі моцныя. Плытнікі за іх.

Я сказаў:

— Плытнікам хочацца піць. Калі яны бачаць, як іншыя п'юць, яны глядзець не любяць. Я іх добра разумею. Ніколі не трэба спакушаць Бога, а плытніка тым больш. Калі вы дапусціце грабеж, дык не здзіўляйцеся, калі іншы, нават калі ён і не злодзей, палічыць за лепшае, каб здабыча трапіла ў кішэню да яго, а не да суседа. А потым, усюды ёсць добрыя. Давайце, як настаўнік, «ab haedis scindere oves»*.

— Але калі пан Ракен, — адказвалі яны, — старшыня, загадаў нам не варушыцца! Пры адсутнасці астатніх, намесніка, пракурора, яго клопат сачыць за парадкам у горадзе.

— А ён гэта робіць?

— Ён кажа...

— Робіць ён гэта ці не?

— Гэта бачна і так.

— У такім разе возьмемся за гэта самі.

— Пан Ракен абяцаў, што калі мы будзем сядзець ціха, нас не зачэпяць. Мяцеж не выйдзе за межы прадмесцяў.

* Адлучаць авец ад коз (лац.).

— І адкуль ён гэта ведае?

— Ён, мабыць, заключыў з імі дагавор, вымушаны, міжвольны!

— Дык такі ж дагавор — злачынства!

— Гэта, ён кажа, каб іх усыпіць.

— Іх усыпіць ці вас?

Ганьё зноў ударыў па кавадле (гэта была яго звычка, як іншы, размаўляючы, паляпвае сабе па сцягне) і сказаў:

— Ён кажа праўду.

Выгляд ва ўсіх быў прысаромлены, запалоханы і зласлівы. Дэні Сасуа, павесіўшы нос, заўважыў:

— Каб сказаць усё тое, што думаеш, доўгі выйшаў бы расказ.

— Дык чаму ты не гаворыш? — сказаў я. — Чаму ж вы не гаворыце? Тут усе мы браты. Чаго вы баіцеся?

— У сцен бываюць вушы.

— Як! Вось да чаго вы дайшлі?.. Ганьё, вазьмі свой молат і стань перад дзвярыма, шаноўны! І першаму, хто захоча выйсці ці ўвайсці, убі чэрап у страўнік! Ёсць у сцен вушы, каб падслуховаць, ці няма, але толькі я ручаюся, што языка ў іх не будзе, каб даносіць. Таму што, калі мы адсюль выйдзем, мы выйдзем для таго, каб неадкладна выканаць тое, што будзе пастаноўлена. А цяпер гаворыце! Хто маўчыць, той здраднік.

Шум усчаўся шалёны. Уся затоеная нянавісьць і боязь пайшлі ўзрывацца ракетамі. Людзі крычалі, пагражаючы кулакамі:

— Гэты жулік Ракен трымае нас у руках! Юда нас прадаў, нас і нашу маёмасць. Але як быць? Нічога з ім не зробіш. За ім закон, у яго сіла, кіруе ён.

Я сказаў:

— А дзе ён засеў?

— У ратушы. Ён там сядзіць дзень і ноч, для большай бяспекі, акружаны вартай з мярзотнікаў, якія яго аберагаюць, а магчыма, не столькі аберагаюць, колькі пільнуюць.

— Так, значыць, ён у палоне! Выдатна, — кажу, — мы перш-наперш неадкладна яго вызвалім. Ганьё, адчыні дзверы!

Яны, здавалася, усё яшчэ не маглі асмеліцца.

— Што вас бянтэжыць?

Сасуа сказаў, чухаючы галаву:

— Гэта не жарт. Бойкі мы не баімся. Але толькі, Бруньён, як-ніяк, мы не маем права. Гэты чалавек — закон. Ісці супраць закону — гэта значыць браць на сябе цяжкую...

Я перабіў:

— Ад-каз-насць? Добра, я бяру яе на сябе. Можаш не хвалявацца. Калі я бачу, Сасуа, што жулік жульнічае, я перш за ўсё б'ю яго абухом па галаве; потым пытаюся ў яго, як яго завуць; і калі гэта аказваецца пракурор ці папа, добра, няхай так і будзе! Сябры, рабіце гэтак жа. Калі парадак становіцца беспарадкам, дык трэба, каб беспарадак навёў парадак і ўратаваў закон.

Ганьё сказаў:

— Я іду з табою.

З молатам на плячы, з вялізнымі рукамі (на левай — чатыры пальцы, расплюшчаны ўказальны адсутнічаў), косы на адно вока, чарнаскуры, постаццю прамы і мажны, як бочка, ён нагадваў вежу, якая крочыць. І ўсе ціснуліся ззаду, ідучы за заслонай яго спіны. Кожны пабег да сваёй хаты — прыхапіць аркебузу, разак ці малаток. І я, прызнацца, не паручуся, што кожны, прыйшоўшы дадому, выйшаў назад у тую ж ноч: відаць, той-сёй з бедалагаў не знайшоў сваіх даспехаў. Бо, праўду кажучы, калі мы выйшлі на пляц, нас было малавата. Але хто не адстаў, той заўсёды маладзец.

На шчасце, дзверы рагушы аказаліся незамкнёнымі: пастух быў так упэўнены, што яго бараны дадуць сябе абстрыгчы да апошняга, не забляўшы, што і яго сабакі і ён сам спалі салодкім сном нявіннасці, вельмі добра паабедаўшы. Такім чынам, у нашым наступе не было нічога, павінен прызнацца, гераічнага. Нам заставалася, як кажуць, выняць сароку з гнязда. Мы яе адтуль і дасталі, галышом і без штаноў, падобную на аблупленага труса. Ракен быў чалавек тлусты, з тварам круглым і румяным, з мяснымі падушачкамі на лбе над вачамі, выгляду саладжавага, нядобры і недурны. Ён нам гэта і паказаў. Ён адразу зразумеў, што здарылася. Сполах і злосць мільганулі ў яго шэрых вочках, схаваных у складках павек. Але ён зараз жа заспакоіўся і ўладарным голасам спытаў у нас, па якім праве мы праніклі ў дом закону.

Я яму сказаў:

— Каб ты ў ім больш не спаў.

Ён раз'юшыўся. Сасуа яму сказаў:

— Мэтр Ракен, цяпер не час пагражаць. Мы вас абвінавачваем. Мы прыйшлі патрабаваць у вас тлумачэнняў. Абараняйцеся.

Ён subito* змяніў тон.

— Але, дарагія суграмадзяне, — сказаў ён, — я не разумею, чаго вы ад мяне хочаце. Хто з вас скардзіцца? І на што? Хіба я не застаўся тут, рызкуючы жыццём, каб вас ахоўваць? Як толькі ўсе іншыя збеглі, мне аднаму выпала змагацца з мяцяжом і чумой. За што мяне папракаюць? Хіба я вінаваты ў язвах, якія я спрабую залячыць?

Я сказаў:

— Кажуць: «Вопытны ўрач дае ране загнуць». Так робіш і ты, Ракен, лекар горада. Ты ўзбудынеш мяцеж і корміш чуму, а потым доіш абедзве свае скацінкі. Ты змовіўся са зладзеямі. Ты падпальваеш нашы хаты. Ты здраджваеш тым, каго ты павінен абараняць. Ты кіруеш тымі, каго павінен караць. Скажы нам, здраднік, гэта ты праз баязлівасць ці праз сквапнасць заняўся гэтым гнюсным рамяством? Што ты хочаш, каб табе павесілі на шыю? Які надпіс? «Вось чалавек, які прадаў свой горад за трыццаць срэбранікаў». ...За трыццаць срэбранікаў. Не такія мы

* Адроз (лац.).

дурныя! Цэны ўзраслі з часоў Іскарыёта. Ці: «Вось старшыня, які, каб уратаваць сваю шкуру, прадаваў суграмадзян з малатка»? Ён раз'юшана сказаў:

— Я рабіў тое, што павінен быў рабіць, тое, на што я меў права. Зачумленыя хаты я палю. Такі закон.

— І ты называеш зачумленымі, ты значыш крыжам душы ўсіх тых, хто не за цябе! «Хто хоча ўтапіць свайго сабаку... абвінавачвае яго ў шаленстве»⁴². Гэта ты таксама, каб змагацца з чумой, дазваляеш рабаваць заражоныя хаты?

— Перашкодзіць гэтаму я не ў сілах. А вам якая ад таго бяда, калі потым гэтыя рабаўнікі самі мруць, як пацукі? Адразу два зайцы забітыя. Удвая лягчэй!

— Ён будзе нам расказваць, што знішчае чуму граміламі, а грамілаў — чумою! Такім чынам, з цягам часу, ён застанеца пераможцам у разбураным горадзе. Хіба я не казаў? Памрэ хворы, памрэ хвароба, і застанеца адзін урач. Дык вось, мэтр Ракен, пачынаючы з сённяшняга дня, мы на цябе траціцца не станем, мы самі сябе будзем лячыць; а паколькі за ўсялякую працу трэба плаціць, дык мы даць табе можам...

Ганьё сказаў:

— На могільках ложка.

Гэта было так, нібы сабакам кінулі косць. Яны рынуліся на здабычу, гыркаючы; хтосьці крыкнуў:

— Укладзем малютку спаць!

На шчасце, дзічына схавалася ў алькоў і, прыхіліўшыся да сцяны, разгублена глядзела на ашчэраныя морды. Я адагнаў сабак:

— Ту-бо! Дайце дзейнічаць мне!

Яны не спускалі з яго вачэй. Бедалага, голы, ружовы, як парасё, дрыжаў ад страху і холаду. Я злітаваўся. Я яму сказаў:

— Ну, нацягвай порткі! Надакучыла нам, мілы брат, любавання на твой зад.

Яны рассмяліся да слёз. Я скарыстаў зацішша, каб іх угаварыць. Тым часам гэтая скаціна ўпаўзала ў сваю шкуру, скрыгочучы зубамі і кідаючы нядобрыя позіркі, бо адчувала, што навальніца аддаляецца. Апрануўшыся і зразумеўшы, што зайца зловяць яшчэ не сёння, ён пасмялеў і стаў нам гаварыць дзёрзкасці: ён назваў нас мяцежнікамі і прыпалохаў судом за знявагу службовай асобы. Я яму сказаў:

— Ты больш не службовая асоба. Старшыня, я цябе здымаю.

Тады яго гнеў абярнуўся супраць мяне. Жаданне адпомсціць узяло верх над асцярожнасцю. Ён сказаў, што ведае мяне добра, што гэта я сваімі парадамі затлуміў дурныя галовы гэтым бунтарам, што ён абрыне на мяне цяжар іхняй віны, што я нягоднік. Апанаваны лютасцю, запінаючыся, з прысвітам, ён шчодро мне баяў, адборным матам мяне лаяў. Ганьё спытаўся:

— Забіць яго, ці што?

Я сказаў:

— Ты абачліва зрабіў, Ракен, што давёў мяне да галечы. Ты ведаеш, мярзотнік, што я не магу загадаць цябе павесіць, не наклікаючы на сябе падазрэння ў тым, што дзейнічаю з помсты за мой спалены дом. А пяньковы каўнер быў бы табе да твару. Але няхай іншыя цябе ім упрыгожаць. Цябе не паменее, калі ты і пачакаеш. Галоўнае тое, што ты папаўся. Ты цяпер нішто. Мы з цябе зрываем твай пышны старшынскі ўбор. Мы самі бяром у рукі стырно і вясло.

Ён пралепятаў:

— А ты ведаеш, Бруньён, чым ты рызыкуеш?

Я яму адказаў:

— Ведаю, мілы мой, рызыкую галавой. Што ж, я на яе гатоў згуляць хоць у паддаўкі. Згублю яе, выйграе горад.

Яго адвялі ў астрог. Там дасталося яму яшчэ цёплае месца, што саступіў яму стары сяржант, якога пасадзілі тры дні таму за адмову падпарадкавацца яго распараджэнням. Прыставы і брамнік рагушы, калі ўсё было зроблена, гаварылі ў адзін голас, што так і трэба было, і яны, маўляў, заўсёды думалі, што Ракен здраднік. Што толку думаць, склаўшы рукі!

Да гэтай пары ўсё ішло гладка, як па роўнай дошцы моцнай пароды, дзе рубанак слізгае, не маючы перашкоды. І гэта мяне здзіўляла. Я пытаўся:

— Куды ж падзеліся разбойнікі?

Як раптам чую крык:

— Пажар!

Зразумела: яны рабавалі не тут.

На вуліцы запыханы чалавек паведаміў нам, што ўся шайка руйнуе склады П'ера Пулара ў Віфліеме, ля варот вежы Лурдо, б'е, паліць, п'е з усіх сіл. Я сказаў прыяцелям:

— Калі ім для скокаў патрэбны музыкі, мы да іхніх паслуг!

Мы пабеглі на Мірандолу. З тэрасы адкрываўся від на ўвесь ніжні горад, адкуль далятаў праз цемру грукат разбою. На вежы святога Мартына перарывіста гуў звон.

— Таварышы,— сказаў я,— давядзецца нам спусціцца ў самае пекла. Будзе горача. Ці гатовы мы? Але перш за ўсё патрэбен камандзір. Хто ім будзе? Хочаш, Сасуа?

— Не, не, не, не,— адказваў ён, адступаючы на тры крокі назад.— Я не хачу. Хопіць і таго, што я тут разгульваю апоўначы са старым мушкетам. Што загадана будзе, што трэба будзе, я зраблю,— але толькі не камандаваць. Барані Божа! Я ніколі нічога не ўмеў вырашаць...

Я спытаўся:

— Дык хто ж хоча?

Але ніхто не зварухнуўся. Я гэтых галубочкаў ведаю! Гаварыць, хадзіць, гэта яшчэ куды ні ішло. Але калі трэба прыняць рашэнне,

нікога няма. Вечная звычайка хітра абыходзіцца з жыццём, памяшчанску, мямліць і мацаць разоў з пяцьдзсят сукно, якое хочаш купіць, таргаванца і марудзіць да той пары, пакуль не прапусціш ці момант, ці сукно. Момант надарыўся, я працягваю руку:

— Калі ніхто не хоча, тады я.

Яны сказалі:

— Згода!

— Але толькі ўмова: падпарадкоўванца мне без пярэчанняў усю гэтую ноч! Інакш мы загінулі. Да раніцы я адзін галава. Судзіць мяне будзеце заўтра. Згодны?

Усе сказалі:

— Згодны.

Мы спуścціліся з пагорка. Я ішоў паперадзе. Злева ад мяне крочыў Ганьё. Справа я паставіў Бардэ, гарадскога біруча⁴³ і барабаншчыка. Ужо ля прадмесця, на Застаўным пляцы, мы сустрэлі даволі вясёлы натоўп, які дабрадушна накіроўваўся цэлымі сем'ямі, малечу трымаючы за руку, проста да месца грабжу. Зусім як у свята. Некаторыя гаспадыні прыхапілі з сабою кошкы, як у базарны дзень. Людзі спыняліся, глядзелі на наш атрад; перад намі пачціва расступаліся; яны не разумелі, што здарылася, і, ідучы за намі, міжволі крочылі ў нагу. Адзін з іх, цырульнік Перуш, які ішоў з папяровым ліхтаром, паднёс яго мне пад самы нос, пазнаў мяне і сказаў:

— А, Бруньён, сябра! Дык ты вярнуўся! Што ж, вельмі своечасова. Разам вып'ем.

— Усё ў свой час, Перуш,— адказваю я.— Мы з табою будзем піць заўтра.

— Старэеш ты, Кала. Смага часу не ведае. Да заўтра віно павыпіваюць. Яны ўжо пачалі. Паспяшаемся! Ці ты, чаго добрага, страціў смак высакароднай вільгаці?

Я сказаў:

— Крадзенага віна, так.

— Яно не крадзенае, а выратаванае. Калі гарыць хата, лепш, па-твойму, так і даваць па-дурному гінуць дабру?

Я саштурхнуў яго з дарогі:

— Злодзей!

І прайшоў міма.

— Злодзей! — паўтарылі яму Ганьё, Бардэ, Сасуа, усе астатнія.

І прайшлі міма.

Перуш так і застыў на месцы; потым люта зароў; аглянуўшыся, я ўбачыў, што ён бязыць за намі, пагражаючы кулаком. Мы рабілі выгляд, што не бачым яго і не чуем. Нагнаўшы нас, ён раптам змоўк і закрочыў разам з намі.

Калі мы выйшлі на бераг Іоны, выявілася, што немагчыма праціснуцца да моста. Такі натоўп. Я загадаў біць у барабан. Першыя рады расступіліся, самі не ведаючы толкам навошта. Мы ўвайшлі клінам, але нас заціснула. Тут я ўбачыў двух

плытнікаў, якіх добра ведаў, бацьку Жаашэна, па мянушцы «Калабрыіскі кароль», і Галэна, ён жа Герлю*. Яны мне казалі:

— Што такое, мэтр Бруньён, з якой нагоды вы сюды заявіліся з вашай аслінай скурай і ўсімі гэтымі наўючанымі, важнымі, як лашакі? Гэта вы дзеля смеху ці на вайну сабраліся?

— Ты ўгадаў, Калабр,— кажу яму.— Бо я, хто стаіць перад табою, на сённяшнюю ноч капітан Кламсі і іду абараняць горад ад яго ворагаў.

— Ад яго ворагаў? — казалі яны.— Ці ў сваім ты розуме? Хто ж гэта такія?

— Тыя, хто падпальвае.

— А табе хіба не ўсё роўна,— казалі яны,— калі твая хата ўжо спалена? (Аб ёй шкадуюць; памыліліся, разумееш.) Але хата Пулара, гэтага шыбеніка, растлусцелага на нашым гарбе, гэтага фарысея, які фарсіць у шэрсі, знятай з нашых жа спінаў, і, абабраўшы да ніткі ўсіх навокал, глядзіць з пагардай на нас з вышыні сваіх заслуг! Хто яго абрабуе, можа быць упэўнены, што трапіць напразткі ў рай. Гэта святая справа. Так што ты нам не перашкаджай. Табе што? Не рабаваць самому, яшчэ як бы там ні было. Але перашкаджаць іншым!.. Ніякай страты, і непазбежны барыш.

Я сказаў (таму што мне было б цяжка аддубасіць гэтых бедных вялікаў, не паспрабаваўшы спачатку іх абразуміць):

— Страта вялікая, Калабр. Трэба ратаваць наш гонар.

— Наш гонар! Твой гонар! — сказаў Герлю.— Піць яго можна, ці што? Ці есці? Заўтра нас, чаго добрага, і жывых ужо не будзе. Што ад нас застанеца? Нічога не застанеца. Што пра нас будуць думаць? Нічога не будуць думаць. Гонар — гэта раскоша для багатых, для дурняў, якіх хаваюць з эпітафіямі. А мы будзем ляжаць усе разам, у агульнай яме, як скрылькі траскі. Паспрабуй разбярэся, якая з іх смярдзіць гонарам і якая гноем!

Нічога не адказаўшы Герлю, я сказаў Жаашэну:

— Паасобку, сам-насам, мы ўсе нішто, гэта праўда, Калабрыіскі ты мой кароль; але ўсе разам мы ўжо сіла. Сто малых — гэта адзін вялікі. Калі знікнуць сённяшня багацеі, калі будуць забытымі, разам з іхнімі эпітафіямі, мана іхніх усыпальняў і родавыя іх імёны, усе яшчэ будуць памятаць кламсійскіх плытнікаў; яны будуць у гісторыі горада яго знаць, з жорсткімі рукамі, з галавой, цвёрдай, як іх кулак; і я не хачу, каб іх празвалі шайкай валацугаў.

Герлю сказаў:

— Мне напляваць.

Але Калабрыіскі кароль, сплюнуўшы, усклікнуў:

— Калі табе напляваць, дык ты паршывец. Бруньён кажа праўду. Мне таксама было б прыкра, калі б так сталі гаварыць. І, во перахрышчуся, гэтага не скажуць. Гонар — не вотчына багаце-

* Gueurlu — гультай, шалапут. (Заўв. перакл.)

яў. Мы гэта ім пакажам. Няхай сабе ён «сір» ці «месір»⁴⁴, ніводзін з іх нас не варты!

Герлю сказаў:

— Чаго нам цырымоніцца. Яны хіба ж цырымоняцца? Хіба ёсць большыя абжоры, чым усе гэтыя прынцы ды герцагі, Кандэ, Суасон, і наш Невер, і тоўсты Эпернон, якія, напхаўшы сабе чэрава і шчокі, жыраюць, свінні, яшчэ столькі мільёнаў, што лопнуць можна, і, калі памрэ кароль, рабуюць яго казну? Вось які іх гонар! Дурнямі мы будзем, калі не станем браць з іх прыклад!

Калабрыйскі кароль вылаяўся:

— Усе яны свалата. Калі-небудзь наш Генрых яшчэ ўстане з труны, каб іх вырвала, ці мы самі іх засмажым, нашпігаваўшы іх уласным іх золатам. Калі знаць паводзіць сябе, як свінні, каб іх чорт узяў, іх зарэжуць, але свінства іхняе пераймаць не будуць. Прыклад падаём мы. У плытнікавай ляжцы больш гонару, чым у дваранскім сэрцы.

— Дык ты ідзеш, кароль?

— Іду; і гэты таксама, Герлю таксама пойдзе.

— Не, к чорту!

— Пойдзеш, кажу табе. Ці — бачыш раку: боўтнешся туды. Ну, хуценька, марш! А вы, ёлкі-палкі, дарогу, каўбассэ, я іду!

Ён ішоў, рассоўваючы натоўп ручышчамі. А мы, у гэтым віры, ішлі ўслед за ім, як малеча за буйной рыбінай. Тыя, хто цяпер трапляліся нам насустрач, былі залішне «на ўзводзе», каб варта было з імі спрачацца. Усяму свая чарга: спярша доказы языком, а потым кулаком. Толькі іх стараліся ўсаджваць на зямлю не вельмі пакамечанымі: выпівоха — рэч свяшчэнная!

Нарэшце дабраліся да дзвярэй склада мэтра П'ера Пулара. Хмара грамілаў кішэла ў доме, як клапы ў саломе. Адны цягнулі кufры, цюкі; другія паўбіраліся ў крадзеную старызну; іншыя весельчакі кідалі, дзеля жарту, посуд і гаршкі з вокнаў верхняга жытла. На двор выкачвалі бочкі. Я бачыў аднаго, які піў, прысмактаўшыся губамі да дзіркі, пакуль не зваліўся, задраўшы ногі, пад свісцячым цурком. Віно разлівалася лужынамі, і яго хлябталі дзеці. Каб было святлей, звалілі мэблю ў кучы на двары і падпалілі. З глыбіні скляпоў далятаў стук малаткоў, якімі высаджвалі днішчы бочак і бочачак; лямант, крыкі, хрыплы кашаль; дом пад зямлёю вішчаў, быццам у яго ў чэраве засеў статак парасят. І ўжо месцамі з душнікоў вырываўся языкі полымя і лізалі кроквы.

Мы праніклі на двор. На нас ніхто не глядзеў. Кожны быў заняты сваім. Я сказаў:

— Бі, Бардэ!

Бардэ забіў у барабан. Ён абвясціў паўнамоцтвы, ускладзеныя на мяне горадам; і я, у сваю чаргу, узвысіўшы голас, стаў пераконваць граміл, каб яны зніклі. Пачуўшы барабан, яны збіліся ў кучу, як чарада мух, калі біць па катле. Але калі мы змоўклі, яны зноў люта загулі і кінуліся на нас, са свістам і гіканнем, кідаючыся каменнем. Я паспрабаваў уварвацца ў дзве-

ры склепа; але з паддашковых вокнаў яны скідвалі чарапіцу і бэлькі. Мы ўсё ж такі ўвайшлі, адціснуўшы гэты зброд. Ганьё пры гэтым пазбавіўся яшчэ двух пальцаў на руцэ. Калабрыйскаму каралю выбілі левае вока. А мне, калі я наваліўся на дзверы, якія рэзка зачыніліся, зашчаміла палец, як лісу пасткай. Людцы мае! Я ледзь не самлеў, як баба, і не выванітаваў усяго, што ў мяне было ў страўніку. На маё шчасце, я заўважыў ускрытую бочачку (гэта была моцная гарэлка), апаласкаў чэрава і змачыў палец, пасля чаго, далібог, праўду кажу, у мяне прапала ахвота абміраць. Але затое і я раз'юшыўся. Гарчыца ўдарыла мне ў нос.

Цяпер мы змагаліся на прыступках лесвіцы. Пара было завяршацца. Таму што гэтыя чэрці рагатыя смалілі нам у твар са сваіх мушкетаў і на такой адлегласці, што ў Сасуа загарэліся вусы. Гэрлю загасіў іх сваімі мазолістымі рукамі. На наша шчасце, у гэтых п'яніц, калі яны цэліліся, дваілася ў вачах; інакш ніхто з нас жывым не выйшаў бы. Нам давялося падняцца па лесвіцы назад і адступіць. Але калі мы размясціліся ля ўвахода,— а я заўважыў, што пажар употай падкрадваецца ад бакавых крылаў дома да сярэдняга жытла, дзе месціўся склеп,— я скамандаваў загарадзіць уваход заслонай з камення і абломкаў, вышынёй у пояс; а над ім тырчалі, перагароджваючы доступ, нашы рагаціны і багры, што нагадвала шчачціністую спіну скручанага ў клубок дзікабраза. І я крыкнуў:

— А, разбойнікі! Вы любіце агонь! Дык наце, ешце!

Большасць зразумела небяспеку вельмі позна, паспіваўшыся ў глыбіні скляпоў. Але калі ад моцнага полымя затрашчалі сцены і ў яго сківіцах хруснулі бэлькі, з-пад зямлі ўзнялося пекла; хваля абадранцаў, з якіх той-сёй палаў, хлынула на паверхню, быццам пеністае віно, якое выбіла шпунт. Яны ўдарыліся аб нашу сцяну; а тыя, хто напіраў ззаду, утварылі затор, які загарадзіў выхад. За імі ў глыбіні ямы роў агонь і раўлі тыя, хто гарэў. Самі разумееце, што ад гэтай музыкі нам было не вельмі каб утульна! Нявесела слухаць, як падсмажанае мяса пакутуе і раве ад болю. І калі б я быў проста прыватная асоба, звычайны Бруньён, я сказаў бы:

— Выратуем іх.

Але калі ты камандзір, ты ўжо не павінен мець ні сэрца, ні вушэй. Вока і розум. Бачыць, і хацець, і рабіць, не слабеючы, тое, што трэба. Выратаваць гэтых бандытаў азначала б загубіць горад: таму што, калі б яны вырваліся на волку, яны пераважалі б колькасцю і былі б мацнейшымі за нас, тых, хто іх пільнаваў, і, саспеўшы для шыбеніцы, яны не далі б сябе ўзяць голымі рукамі. Восы — у гняздзе; няхай там і застаюцца!..

І я бачыў, як два вогненныя крылы зблізіліся і згарнуліся над сярэднім будынкам, пачаўшы трашчаць і рассыпаць навокал дымнае пер'е...

І раптам у гэтую самую хвіліну я бачу над пярэднімі радамі, якія згрудзіліся ў жарале лесвіцы, зліпшыся ў кучу і варушачы

толькі брывамі, вачамі, выночымі ратамі, майго старога сябра Элуа, ён жа Гамбі*, нядбайніка, слаўнага малойца, але п'яніцу (і як гэта ён трапіў, Божа міласцівы, у гэтае асінае гняздо?), які смяўся і плакаў, нічога не разумеючы, зусім ашалелы. Так яму і трэба, гультаю, дармаеду! Аднак нельга ж яму даць гэтак сасмажыцца... У дзяцінстве мы гулялі разам і разам зазналі, у царкве святога Мартына, цела Гасподняга: мы з ім браты па першай прычасці...

Я рассоўваю рагаціны, пераскокваю праз агароджу, ступаю па шалёных галовах (яны кусаліся!) і праз гэтую дымную людскую калатушу дабіраюся да майго Гамбі і хапаю яго за каўнер. «Тысяча багоў! Як цяпер вырваць яго з ціскоў? — падумаў я, у чапіўшыся ў яго. — Прыйдзецца яго рассекчы, каб дастаць хоць кавалак...» Але быць жа такому шчасцю (я сказаў бы, ёсць Бог для п'яніц, хоць і не да ўсіх ён быў такі ж лігасцівы), што якраз калі мой Гамбі апынуўся на рабры прыступкі і пахіснуўся назад, скіраваная ўверх плынь грамілаў прыпадняя яго на плячах, так што ён ужо не датыкаўся да зямлі і павіс пасярэдзіне, як пладовая костачка, заціснутая паміж пальцаў. Рассоўваючы пятамі, направа і налева, чалавечыя плечы, якія сціснулі яму бакі, я ўсё ж ухітрыўся выцягнуць, хоць і не без цяжкасці, з пашчы натоўпу гэтую костачку, якую так і выперла наверх. Пара было! Польмя смерчам падымалася, як у коміне, уздоўж жарала лесвіцы. Я чуў, як сквірчэлі целы ўнутры печы; і, сагнуўшыся, ступаючы вялікімі крокамі, не глядзячы, на што наступаюць мае падэшвы, я пайшоў назад, цягнучы Гамбі за тлустыя валасы. Мы выбраліся з прорвы і адышліся ад яе як мага далей, даўшы магчымасць агню давяршыць сваю справу. І, каб суняць у сабе хваляванне, мы давалі Гамбі пад бакі, гэтай жывёліне, якая, амаль ужо адубелая, трымала і не выпускала, прыціснуўшы да сэрца, дзве фініфцевыя талеркі і размаляваную міску, бог ведае дзе ўкрадзеныя! І Гамбі, працверазеўшы і плачучы, хадзіў, пакідаўшы свае міскі, спыняўся, дзе прыйдзецца, мочачыся, як фантан, і крычаў:

— Не трэба мне таго, што я ўкраў!

На досвітку з'явіўся пракурор, мэтр Гільём Курціньён, у суправаджэнні Рабінэ, які вёў яго з барабанным боем. Яго суправаджалі трыццаць чалавек ратнікаў і атрад сялян. За дзень падышлі яшчэ іншыя, прыведзеныя панам старшыной. На наступны дзень — яшчэ новыя, прысланыя нашым добрым герцагам. Яны памацалі гарачы попел, склалі вопіс страт, падвялі над імі рахунак, дадалі да іх свае дарожныя і харчовыя выдаткі, а потым вярнуліся туды, адкуль прыйшлі.

Хочаш ведаць, якая тут мараль, калі ласка:

«Памажы сабе сам, паможа кароль».

* Gambi — кульгавы. (Зайв. перакл.)

*Герцаг з носам**Канец верасня*

Вярнулася цішыня, астыў і попел, нібы ўжо і чума ў мінулае адышла. Але горад у першы час быў як раздаўлены. Мяшчане пераварвалі свой перапалох. Яны з асцярогай намашчалі глебу; ім яшчэ слаба верылася, што яны на ёй, а не пад ёй. Пераважна яны хаваліся, а не дык шыгалі па вуліцах, уздоўж сцен, унурыўшы галаву і падціснуўшы хвост. Так, выхваляцца не было чым, людзі стараліся не глядзець адзін аднаму ў вочы, ды і на самога сябе радасці было мала глядзець у люстэрка: вельмі ўжо добра ўсе сябе разгледзелі, уведалі сябе дасканала; прырода чалавечая паўстала распранутай: відовішча не з прыгожых! Панавалі сорам і недавер. Мне таксама было не па сабе: бойня і пах смажанага не давалі мне спакою; а галоўнае — успаміны аб подласці, аб жорсткасці, якія я прачытаў на знаёмых тварах. Тыя гэта ведалі і зласлівілі ўпотаікі. Я іх разумею; мне самому было яшчэ больш няёмка; я ахвотна сказаў бы ім, каб мог: «Сябры мае, даруйце. Я нічога не бачыў...» А над прыгнечаным горадам навісла цяжкае вераснёвае сонца. Спякота і млявасць лета на зыходзе.

Наш Ракен накіраваўся пад надзейнай аховай у Невер, дзе герцаг і кароль аспрэчвалі адзін у другога гонар судзіць яго, так што, карыстаючыся гэтым разладам, ён разлічваў выслізнуць у іх з рук. Што да мяне, дык нашы паны з акругі былі такія добрыя, што зрабілі ласку закрыць вочы на мае паводзіны. Аказваецца, я ўчыніў, ратуючы Кламсі, два ці тры цяжкія злачынствы, за якія мне пагражала сама меней катарга. Але так як па сутнасці яны не былі б учынены, калі б гэтыя паны не ўцяклі, а засталіся намі кіраваць, дык ні яны не дамагаліся суда, ні я. Я не аматар звязвацца з судамі. Можна колькі захочацца адчуваць сябе невінаватым; адкуль ведаць? Усунеш палец у гэтую праклятую машыну — бывай рука! Рэжце, рэжце, нядоўга думаючы, а не, дык зацягне цалкам... Такім чынам, нічога адзін аднаму не сказаўшы, мы з імі ўмовіліся, што я нічога не зрабіў, і што яны нічога не бачылі, і ўсё, што здарылася ў тую ноч пад маім капітанствам, зроблена імі. Але, колькі ні жадай, таго, што было, адразу не сатрэш. Людзі памятаюць, а гэта цяжка. Я гэта бачыў па вачах усіх: мяне баяліся; і я сам сябе баяўся, сваіх подзвігаў, гэтага незнаёмага бязглуздага Кала Бруньёна, якім я быў учора. Ну яго к чорту, гэтага Цэзара, гэтага Ацілу, гэтага героя! Герой бутэлькі, гэта я разумею. Але ваеннае геройства, не ўжо, даруйце!.. Словам, мы пачувалі сябе прысаромленымі, разбітымі і знясіленымі; у нас ныла на сэрцы і ў жываце.

Усе мы з апантанасцю прыняліся за работу. Работа ўбірае і сорам і боль, як губка. Работа абнаўляе і скуру і кроў душы.

Клопатаў было нямала: столькі руін навокал! Але хто нам больш за ўсіх дапамог, дык гэта зямля. Ніколі не было раней такога ўраджаю пладоў і збажыны; а вянцом усяго стаў напаследак збор вінаграду. Папраўдзе здавалася, быццам гэтая добрая маші хацела выпітую кроў вярнуць нам віном. А чаму б і не, нарэшце? Нішто не прападае, не павінна прападаць. Калі б кроў прападала, куды яна дзелася б? Вада сцякае з неба і туды ж вяртаецца. Чаму б і віну гэтак жа не рабіць кругаварот паміж зямлёю і нашай крывёю? Гэта той жа сок. Я — вінаградны куст, або быў ім, або буду. Мне хацелася б у гэта верыць; і я хачу ім быць, і ўсякую іншую бессмяротнасць я аддам за тое, каб стаць вінаграднікам ці пладовым садам, і адчуваць, як мая плоць набухае і наліваецца прыгожымі ягадамі, круглымі, поўнымі, чорнымі і аксамітнымі гронкамі, і напружваць іхнюю скурку так, каб яна была гатова лопнуць пад летнім сонцам, і (найлепш) быць з'едзеным. Як бы там ні было, а толькі ў гэтым годзе вінаградны сок так і хлынуў, і зямля праз усе свае сітавіны сплівала крывёй. Дайшло да таго, што не хапала бочак; і, з-за адсутнасці посуду, вінаград заставаўся ў чанах, а не, дык і проста ў начоўках для бялізны, і яго нават не душылі! Мала таго, здарыўся такі нечуваны выпадак, што нейкі стары андрыйскі жыхар, бацька Кульмар, не могучы справіцца, стаў прадаваць усяго за трыццаць су бочку вінаграду, дзеля таго толькі, каб яго здымалі самі. Можаче ўявіць, як мы ўспудзіліся, мы гэта, якія не маглі глядзець спакойна, як гіне божая кроў! Каб яе дарма не аддаваць, прыйшлося яе распіваць. Думаць мелі ласку нядоўга, усе мы людзі абавязку. Але гэта была Геркулесава работа; і часцяком не Антэй, а Геркулес кранаўся зямлі. Ва ўсякім разе добрым у гэтым было тое, што думкі нашы крыху змяніліся; чало іх праяснілася, і твары пасвятлелі.

І ўсё ж такі нешта заставалася яшчэ на дне шклянкі, быццам асадак, прысмак нейкі; людзі ўсё яшчэ пазбятгалі адзін аднаго, сачылі адзін за адным. Крыху, праўда, падбадзёрыліся (пахістваючыся); але з суседам не сыходзіліся; пілі ў адзіноце, смяяліся ў адзіноце, што вельмі шкодна. Так магло б доўжыцца шмат часу, і не ведалі, як з гэтага выблытацца. Але выпадак хітры. Ён заўсёды знойдзе правільны спосаб, адзіны, які лучыць людзей: аб'яднаць іх супраць каго-небудзь. Любоў таксама збліжае; але што ўсіх злівае ў адно, дык гэта вораг. А вораг — гэта наш гаспадар.

І вось сталася так, што гэтай самай восенню герцаг Карл вырашыў забараніць нам вадзіць карагоды. Гэта ўжо занадта! О не! Не было падагрыка, ці кульгавага, ці бязногага, у якога адразу ж не засвярбелі б пяткі. Як заўсёды, зачэпай да разладу паслужыў Графскі луг. Справа з ім цёмная, ніколі не разблытаць. У гэты прыгожы луг, размешчаны ля падножжа гары Крок-Пенсон, ля гарадскіх варот, і акаймаваны, нібы нядбайна кінутым сярпом, лукаватым Беўронам, ужо трыста гадоў як учапіліся і

цягнуць кожная да сябе — шырокая пашча пана дэ Невера і наша, якая не такая шырокая, але, што ў яе трапіла, таго не выпускаць. Ні з таго, ні з другога боку ніякай злосці; усміхаюцца, далікатныя, гавораць: «Мой дружа, мае верналюбья, ваша светласць...» Але кожны стаіць на сваім і не думае саступаць ні пядзі. Кажучы па праўдзе, колькі мы ні судзіліся, кожны раз праўда была не наша. Суды, палаты, Мармуровы стол⁴⁵ выносілі пастанову за пастановай, з якіх вынікала, што наш луг не наш. Як вядома даўно, правасуддзе для таго і стваралася, каб за грошы называць белым тое, што чорным заставалася. Мы не вельмі і хваляваліся. Прысудзіць — гэта лухта, важна мець. Чорная твая карова ці белая, беражы сваю карову, мілы чалавек. Мы яе і бераглі, і лугу нашага не саступалі. Бо як зручна! Вы падумайце толькі! Гэта адзіны луг у Кламсі, які ні аднаму з нас не належыць. Належачы герцагу, ён належыць усім. Таму мы з чыстым сумленнем можам яго псаваць. І бачыць Бог, чаго толькі з ім не вырабляюць! Усё, чаго нельга зрабіць дома, робяць на ім: працуюць, чысцяць, напіхваюць цюфякі, выбіваюць старыя дываны, кідаюць смецце, бавяцца, гуляюць, пасуць коз, скачучь пад рылі, практыкуюцца з аркебузы і на барабане; а начамі аддаюцца каханню, у траве, расквечанай паперкамі, ля шапаткіх струменяў Беўрона, якога нічым не здзівіш (і не такое бачыў!).

Пакуль жывы быў герцаг Людовік, усё ішло чым чынам, таму што ён рабіў выгляд, быццам нічога не заўважае. Гэта быў чалавек, які ведаў, што коньмі лягчэй кіраваць, калі не вельмі нацягваць лейцы. Якая для яго была страта ад гэтага, што нам здавалася, быццам мы людзі вольныя і ўмеем за сябе пастаяць, калі на самой справе гаспадаром быў ён? Але сын яго — чалавек фанабэрысты, яму важна не тое, што ён ёсць, а тое, якім ён успрымаецца (яно і зразумела: сам жа ён нішто), і ён задзірае мазгаўно, ледзь заспяваеш кукарэку. А між тым трэба, каб француз спяваў і з гаспадароў сваіх пацвельваўся. Калі ён не пацвельваецца, ён паўстае; ён не ахвотнік падпарадкоўвацца тым, хто хоча, каб іх заўсёды прымалі ўсур'ез. Мы любім ад душы толькі тое, з чаго мы можам ад душы пасмяяцца. Таму што смех робіць роўнымі ўсіх. А гэтаму гусяняці ўздумалася забараніць нам гуляць, скакаць, мяць і псаваць траву на Графскім лузе. Знайшоў таксама час! Пасля ўсіх нашых няшчасцяў, калі яму варта было б хутчэй вызваліць нас ад падаткаў!.. Так, але затое мы яму і паказалі, што кламсійцы не з такога дрэва, якое ідзе на распалку, а з моцнага дубу, куды сякера ўваходзіць з цяжкасцю, а калі і ўвайшла, дык выцягнуць яе яшчэ цяжэй. Не прыйшлося і змаўляцца. Аднадушнасць была поўная. Адабраць у нас наш луг! Адабраць дарунак, які нам паднеслі ці які мы самі сабе прысвоілі (гэта ўсё роўна: дабро, якое ўкраў і захоўваў трыста гадоў, становіцца ўласнасцю, тройчы свяшчэннай), дабро тым больш каштоўнае, што яно было не нашым, і мы яго зрабілі нашым, пядзя за пядзяю, дзень за днём, павольным захопам і доўгай

упартасцю, адзінае дабро, якое нам нічога не каштавала, акрамя клопату яго забраць! Гэта паддавала ахвоты як бы там ні было не саступаць! Навошта тады і жыць? Ды калі б мы саступілі, нашы нябожчыкі ўсталі б з магіл! Гонар горада згуртаваў усіх.

У той жа дзень, калі гарадскі барабаншчык тужлівым голасам (бышчам ён суправаджаў на Самбер прыгаворанага да шыбеніцы) пракрычаў нам ракавы ўказ, вечарам усе вядомыя людзі, кіраўнікі брацтваў і цэхаў⁴⁶ і сцяганосцы, сабраліся пад сцяпеннямі Рынка. Быў там і я і прадстаўляў, як і павінна быць, маю апякунку, Іаакімаву жонку, бабулю, святую Ганну. Пра тое, як менавіта дзейнічаць, думкі разыходзіліся, але што дзейнічаць трэба, з гэтым усе былі згодны. Ганьё за святога Элігія, а за святога Міколу Калабр заявілі сябе прыхільнікамі дзеянняў рашучых і хацелі неадкладна падпаліць вароты, разбіць заставы, а варце галовы і скасіць луг нагола, начыста. Але, за святога Ганорыя, пекар Фларымон і Маклу-садоўнік, за святога Фіякра, людзі рахманья, як і іхнія святыя, былі дабрадушнейшымі і лічылі за лепшае абмежавацца пергаменнай вайною: платанічнымі пажаданнямі і чалабітнымі герцагіні (яны суправаджаліся, трэба думаць, небясплатнымі пачастункамі з печы і саду). На шчасце, трое нас — я, Жан Бабэн за святога Крыспіна і Эмон Пуафу за святога Вікенція — не збіраліся, для таго каб правучыць герцага, ні цалаваць, ні лупцаваць яго зад. Дабрадзейнасць *in medio stat**. Сапраўдны гал, калі хоча пажартаваць з людзей, умее рабіць гэта спакойна, пад самым іхнім носам, але яго не закранаючы, а галоўнае, не наклікаючы на сябе непрыемнасці. Мала адпомсціць: трэба яшчэ і павесяліцца. Дык вось што мы вынайшлі... Але не расказваць жа мне, які я прыдумаў чудоўны жарт, калі п'еса яшчэ не сыграная? Не, не, прагаварыцца нельга. Даволі сказаць, да гонару ўсіх нас, што нашу вялікую тайну цэлыя два тыдні ведаў і захоўваў увесь горад. І хоць першая думка была мая (я гэтым ганаруся), але кожны яе чым-небудзь аздобіў: адзін падправіў вуха, другі дабавіў сюды пасмачку, туды стужачку, так што дзіця ў выніку было шчодро надзелена; бацькоў было ўдосталь. Старшыны, галава, асцярожна і цішком, штодня даведваліся, як расце дзіця; а мэтр Дэлаво, начамі, захінуўшы нос плашчом, з'яўляўся пагутарыць з намі пра гэтую справу, павучыць нас, якім чынам парушаць закон, адначасова яго прытрымліваючыся, і ўрачыста вымаў з кішэняў які-небудзь хітрамудры лацінскі надпіс, што славіў герцага і нашу пакорнасць, але мог азначаць якраз і супрацьлеглае.

Нарэшце надышоў вялікі дзень. На пляцы святога Мартына мы чакалі старшынаў, майстры і чаляднікі, гладка паголеныя, расфуфыраныя, смірна выстраіўшыся пад нашымі сцягамі. Роў-

* Пасярэдзіне стаіць (лац.).

на ў дзесяць зазванілі званы. Адразу ж, з двух бакоў пляца, двое дзвярэй, і ратушы і святога Мартына, расчыніліся насцеж, і на прыступках, тут і там (нібы шэсце гадзіннікавых фігурак), паказаліся з аднаго боку белыя стыхары святароў, а з другога — жоўтыя і зялёныя, як айвы, старшыны. Убачыўшы адзін аднаго, яны абмяняліся, паверх нашых галоў, глыбокімі паклонамі. Потым спусціліся на пляц, адны — паперадзе ярка-пурпуровых служак, у чырвоным адзенні, з чырвонымі насамі, а другія — паперадзе гарадскіх прыставаў, якія, у шчыльных мундзірах, звякалі шыйнымі ланцугамі і бразгалі аб маставую доўгімі палашамі. Мы, выстраеныя вакол пляца, уздоўж дамоў, стваралі круг, а начальства, размешчанае ў самай сярэдзіне, стварала пуп. Кожны быў на сваім месцы. Ніхто не спазніўся. Страпчыя, пісары і натарыус, пад харугвай святога Іва, паверанага Госпада Бога, і аптэкары, лекары і ўрачы, тонкія знаўцы мачы (кожнаму па густу сваё вінцо) і клістарных спраў майстры, пад заступніцтвам святога Кузьмы, асвятляльніка райскіх вантроб, утварылі вакол галавы і старога настаўцеля свяшчэнную гвардыю пяра і клізмы. З паважаных грамадзян адсутнічаў хіба толькі адзін, а іменна пракурор, прадстаўнік герцага, але жанаты на дачцэ пана старшыны, добры кламсіец і мясцовы ўладальнік, які, даведаўшыся аб задуманым і больш за ўсё баючыся стаць на чый-небудзь бок, прадбачліва ўхітрыўся адлучыцца напярэдадні.

Пэўны час віравалі на месцы. Нібыта чан з бродзячым суслам. Што за вясёлы гоман! Гаворка, смех, настройка скрыпак і сабачы брэх. Чакалі... Чаго? Пацярпіце! Сюрпрыз... Дык вось і ён! Ён яшчэ не паказаўся, а ўжо хваля галасоў яго апярэджае, абвясчаючы; і ўсе шыі разам паварочваюцца, як флюгеры на ветры. На пляц выплывае з Рыначнай вуліцы на плячах васьмярых дужых малайцоў, пакалыхваючыся над натоўпам, драўлянае збудаванне ў выглядзе піраміды, тры сталы розных памераў, пастаўленыя адзін на адзін, прыбраныя светлымі шаўкамі, ножкі абвітыя стужкамі, абшытыя пазументамі, а на вяршыні, пад балдахінам з плюмажамі і трапяткім каскадам стракатых стужак, завешаная статуя. Ніхто нават не здзівіўся: усе былі пасвячоныя ў тайну. Кожны даволі пачціва зняў перад статуяй капялюш; але мы, старыя жартаўнікі, пасмейваліся ў каўпакі.

Як толькі гэтую штуку вынеслі на пляц, у самую сярэдзіну, паміж галавой і кюрэ, цэхі рушылі з музыкай, апісаўшы спачатку вакол нерухомай восі поўны круг, а потым увайшлі ў завулак, які, міма царкоўнага ўвахода, вядзе ўніз, да Беўронскіх варот.

Першым, як і павінна быць, ішоў святы Мікола. Калабрыскі кароль, адзеты ў царкоўную мантыю, з выштытым на спіне залатым сонцам, падобны на жука, трымаў у сваіх чорных і вузлаватых руках сцяг рачнога свяціцеля ў выглядзе загнутай з абодвух канцоў лодкі, на якой Мікола благаслаўляе посахам трох малютак, што сядзяць у кадцы. Яго суправаджалі чатыры старыя

суднавадзіцелі, яны неслі чатыры жоўтыя свечкі, тоўстыя, як кумпякі, і цвёрдыя, як дубіны, якія яны былі гатовы пры першай патрэбе пусціць у ход. І Калабр, хмурачы бровы і ўзіраючыся на свяціцеля сваім адзіным вокам, ішоў, расставіўшы ногі і выпінаючы тое, што служыла яму жыватом.

Далей ішлі сябры алавянага кубка, сыны святога Элігія, нажоўшчыкі, слесары, калеснікі і кавалі; на чале Ганьё са скалечанай рукой, які высока трымаў у сваёй двухпальцай клюшні крыж з выразаным на дрэўку молатам і кавадлам. А габоі ігралі «Штаны караля Дагабера».

Потым ішлі вінаградары, бондары, якія спявалі гімн віну і яго святому, Вікенцію, што, умасціўшыся на дрэўка, у адной руцэ трымаў збан, а ў другой вінаградную гронку. Мы, сталяры і цесляры, святы Іосіф і святая Ганна, зяць і цешча, добрыя выпівохі, ішлі следам за карчомным угоднікам, прышмокваючы языкамі і касавурачыся на вінцо. А святыя Ганорыі, сытыя і белыя ад мукі, неслі на бусаку, нібы рымскі трафей, круглы хлеб у светла-русым вянку. За белымі — чорныя, шавецкаю смалою павымазваныя шаўцы, якія скакалі вакол святога Крыспіна, ляскаючы шпандырамі. І, нарэшце, на салодкае, святы Фіякр, увесь у кветках. Садоўнікі і садоўніцы, упрыгожыўшы гірляндамі ружаў шляпы, рыдлёўкі і граблі, неслі на насілках кучу гваздзікоў і ляўконій. Іхняя чырвоная шаўковая харугва з выявай галаногога Фіякра, які, падаткнуўшыся пад самы зад, націскаў ступнёй на лапату, паласкалася на асеннім ветры.

А напаследак рушыла завешанае збудаванне. Дзяўчынкі ў белым, дробненька перабіраючы нагамі паперадзе, мяўкалі песнапенні. Гарадскі галава і трое старшынаў ішлі з абодвух бакоў, трымаючы тоўстыя кутасы стужак, што спадалі з балдахіна. Вакол іх рухаліся ланцугом святы Іў і святы Кузьма. Ззаду, выпнуўшы валляк, пеўнем ступаў швейцар; і кюрэ, з двума абатамі па баках, адзін з іх быў доўгі, як дзень без хлеба, а другі — круглы і плоскі, як хлеб без дражджэй, зацягваў, праз кожныя дзесяць крокаў, нізкім басам абрыўкі літаніі⁴⁷, але сябе не надрываючы, паспяваць і іншым дазваляючы, варушачы губамі, склаўшы рукі на жываце і засынаючы на хаду. А далей валіў астатні народ, цэлай лавай, шчыльнай, пругкай мешанкай, як густая плынь. Мы служылі як бы гащю.

Мы выйшлі з горада. Мы накіраваліся проста да лугу. Вецер зрываў з платанаў лістоту. Яе лёгкі ўзвод скакаў па сонечнай дарозе. І павольная рака зносіла ўдалачынь яе залатыя кальчугі. Ля заставы тры сяржанты і новы капітан замка зрабілі выгляд, што не хочучь нас прапусціць. Але, не лічачы капітана, толькі што назначанага навічка ў нашым горадзе, які прымаў усё за чыстую манету (небарака прыбег з усіх ног, засопся і люта круціў вачамі), усе мы, як зладзеі на базары, былі ў змове. Тым не менш пасварыліся, пачартыхаліся, увязаліся ў бойку; гэта належала па ролі, ігралі сумленна; але вялікіх намаганняў каштавала, каб не

пырснуць смехам. Аднак нельга было асабліва разыгрываць камедыю, таму што Калабр з таварышамі пачалі іграць ужо залішне добра; святы Мікола на сваім дрэўку становіўся грозным, а свечкі калыхаліся ў кулаках, звабленыя сяржанцкімі спінамі. Тады выступіў гарадскі галава, зняў капялюш і крыкнуў:

— Шапкі далоў!

У той жа момант упала заслона, што пакрывала статую пад балдахінам, і гарадскія прыставы выгукнулі:

— Дарогу герцагу!

Шум імгненна сціх. Святы Мікола, святы Элігій, святы Вікенцій, святы Іосіф са святой Ганнай, святы Ганорый, святы Фіякр, выстраіўшыся па баках, узялі на каравул; сяржанты і тоўсты капітан, зусім збянтэжаны, агаліўшы галовы, расступіліся; і вось, гарцуючы на плячах у насільшчыкаў, увенчаны лаўрамі, у тоцы набакір і са шпагай на поясе, паўстаў зроблены герцаг. Ва ўсякім разе так абвяшчаў *urbi et orbi** надпіс мэтра Дэлаво; але, кажучы па праўдзе, — і гэта асабліва пацешна, — так як у нас не было ні часу, ні магчымасці зрабіць падобную выяву, мы проста дасталі з гарышча ратушы нейкую старую статую (ніхто не ведаў толкам, ні каго яна ўяўляе, ні чыёй яна работы; адзінае — на падножжы можна было разабраць паўсцёртае імя «Балтазар», пазней ёй далі мянушку «Балдзюк»). Але ці не ўсё роўна? Ратуе вера. Хіба партрэты святога Элігія, святога Міколы ці Ісуса больш падобныя? Калі верыш, усюды ўбачыш, каго хочаш. Патрэбен Бог? Дык мне дастаткова, калі хочаце, палена, каб умясціць і яго і маю веру. На гэты раз быў патрэбен герцаг. Яго і знайшлі.

Герцаг праплыў міма схіленых сцягоў. Так як луг быў яго, дык ён на яго і ступіў. А мы, каб аказаць яму гонар, яго суправаджалі, усе да аднаго, ваенным строем, з барабанным боем, з трубамі і рагамі і са святымі дарамі. Хто б змог убачыць у гэтым што-небудзь дрэннае? Хіба толькі дрэнны вернападданы, чалавек пануры. Воляй-няволяй давялося гэта ўхваліць і капітану. Яму заставалася адно з двух: ці арыштаваць герцага, ці далучыцца да шэсця. Ён і пакрочыў у нагу.

Усё адбывалася як нельга лепш, і раптам ля самай прыстані ледзь не здарылася крушэнне. Ля ўвахода святы Элігій зачাপіўся за святога Міколу, а святы Іосіф счাপіўся з цешчай. Кожны намагаўся пралезці першым, не лічачыся ні з узростам, ні з прыстойнасцю, ні з павагай да дам. А так як у гэты дзень усе былі гатовымі да бою і з настроем ваяўнічым, дык ва ўсіх свярбелі кулакі. На шчасце, я, які заадно і з Міколам па імені, і з Іосіфам і Ганнай па рамяству, не кажучы ўжо пра майго малочнага братка, святога Вікенція, выкармленага на вінаградзе, я, які за ўсіх святых, толькі б яны былі за мяне, я заўважыў каляску, якая праязджала міма з вінаградніку, і Гамбі, майго сябра, які чыкільгаў побач, і крыкнуў:

* Усяму свету (лац.).

— Сябры! Сярод нас няма першых. Абдымемся! Вось хто ўсіх нас памірыць, наш валадар, адзіны (пасля герцага, зразуме-ла). Ён з'явіўся. Прывітанне яму! Няхай жыве Бахус!

І, падхапіўшы Гамбі пад ляжкі, я ўсаджаю яго на карафаш-цы, дзе ён слізгае і пляскаецца ў чан з ціснутым вінаградом. Потым халаю лейцы, і мы першымі ўязджаем на Графскі луг; Бахус, халошчучы свой п'едэстал у пурпуровым соку, увенчаны вінаградным лісцем, дрыгаў нагамі і рагатаў. Узяўшыся пад ручкі, усе святыя ўгоднікі і ўгодніцы ішлі, скачучы ззаду пера-можнага Бахуса. Слаўна было на траўцы! Танцавалі, елі, гулялі, прахалоджваліся цэлы дзень вакол добрага герцага... А пад раніцу луг нагадваў сабою свінушнік. Ні травінкі. Нашы падэш-вы, адбітыя ў пяшчотнай зямлі, сведчылі пра тую руплівасць, з якой горад ушаноўваў герцага. Я думаю, ён застаўся задаволены. А пра нас і гаворкі няма!.. Трэба, дарэчы, сказаць, што на наступны дзень пракурор, вярнуўшыся, палічыў неабходным абу-рыцца, пратэставаць, пагражаць. Але ён нічога не распачаў, асця-рогся. Праўда, ён пачаў следства, але так яго і не закончыў: канец не заўсёды справы вянец. Нікому не было ахвоты дашуквацца.

Вось як мы паказалі, што кламсійцы ўмеюць быць паслухмя-нымі падданымі свайго герцага і караля і ў той жа час рабіць заўсёды так, як ім узбрыве ў галаву: яна ў іх драўляная. І гэты ўдалы вопыт вярнуў весялосць спакутаванаму гораду. Людзі акрыялі. Сустракаліся падміргваючы, абдымаліся смеючыся і думалі самі сабе:

«Ёсць яшчэ крошачкі ў нашым кошычку. Самага лепшага ў нас не адабралі. Усё ў парадку».

І памяць пра нашы бядоты знікла.

ГЛАВА ДВАНАЦАТАЯ

Чужая хата

Кастрычнік

Мне трэба было ўсё ж нарэшце вызначыцца, дзе мне жыць. Пакуль магчыма было, я адкладваў. Каб лепш скочыць, бярэш разгон. З той пары як маё жытло ператварылася ў пажарышча, я гасцяваў дзень тут, дзень там, то ў аднаго сябра, то ў другога; народу было даволі, каб прытуліць мяне на ноч-другую, да часу. Пакуль успамін пра агульную бяду яшчэ вісеў над усімі, усе былі як статак і кожны пачуваў сябе ў чужых быццам дома. Але так доўжыцца не магло. Небяспека аддалялася. Кожны пакрысе ўцягваў цела ў ракавіну. Акрамя тых, у каго цела ўжо не было,

ды мяне, у якога не было больш ракавіны. А пасяліцца ў гатэлі я не мог. Двое маіх сыноў і дачка — кламсійскія грамадзяне, яны б мне не дазволілі. Не тое каб маладых людзей гэта вельмі абразіла ў іхніх сыноўскіх пачуццях. Але што сталі б гаварыць!.. Аднак яны не вельмі спышаліся мяне залучыць. Сам я таксама не спышаўся. Вельмі ж ужо мае вольныя размовы дрэнна стасуюцца з іхнім ханжаствам. Каму з іх прынесці сябе ў ахвяру бацьку? Небаракі! Яны былі не ў менш цяжкім становішчы, чым я. На іх шчасце, Марціна, слаўная мая дачка, нібыта на самай справе мяне любіць. Яна клікала мяне да сябе, як бы яно там ні было... Так, але ёсць мой зяць. Я ведаю сам, у гэтага чалавека няма падстаў жадаць мяне бачыць у сябе. І вось усе яны ўзяліся сачыць адзін за адным, сачыць за мною злоснымі вачамі. А я ад іх збягаў; мне здавалася, быццам маё старое цела прадаюць з малатка.

Часова я ўладкаваўся ў маім кутá, на Бамонскім схіле. Гэта там я, у ліпені месяцы, стары свавольнік, пераспаў з чумой. Забаўней жа за ўсё тое, што гэтыя боўдзілы, якія, дзеля аздараўлення, спалілі маю чыстую хату, не кранулі халупы, дзе пабыла смерць. Я, які ўжо не баюся пані бязносай, быў вельмі рады зноў апынуцца ў хаціне з земляной падлогай, дзе валяўся посуд перадсмяротнай вячэры. Кажучы шчыра, я ведаў, што перазімаваць у гэтым глухім закутку я не змагу. Дзверы расцеліся, акно выбіта, а дах капае з усіх дзірак, быццам над вамі падвесілі сыр. Але цяпер дажджу не было, а заўтра паспеюцца падумаць пра заўтрашняе. Я не аматар вярэдзіцца невядомай будучыняй. А потым, калі мне не ўдаецца разблытаць, з карысцю для сябе, якую-небудзь цяжкасць, я дапамагаю сабе тым, што перастаю думаць пра гэтую справу да наступнага тыдня. Мне кажуць: «Многа ты выйграў? Усё роўна давядзецца праглынуць пілюлю». «Гэта гледзячы як,— адказваю я.— Адкуль ведаць, магчыма, праз тыдзень і свету ўжо не будзе. Як жа я буду засмучаны, што паспяшаўся, калі пілюлю я праглыну, а тут затрубяць Божыя трубы! Мой дружа, шчасце не адкладвай ні на гадзіну! Шчасце трэба піць свежим. А непрыемнасць можа і пачакаць. Калі бутэлька і вытхнецца, дык гэта толькі лепш».

Дык вось, я чакаў ці, дакладней, прымушаў сябе чакаць таго непрыемнага рашэння, якое рана ці позна мне трэба было прымаць. А каб тым часам нішто мне не перашкаджала, я запёр дзверы на засаўку і забарыкадзіраваўся. Думкі мае мяне не абцяжарвалі. Я корпаўся ў сваім садзе, расчышчаў дарожкі, абкопваў саджанцы пад апалым лісцем, падрэзваў артышокі, лячыў болькі і раны старых дрэў, словам, прыбіраў спадарыню-зямлю, якая збіралася заснуць пад зімовым пухавіком. Потым, каб сябе заахоціць, я накіроўваўся памацаць бакі якой-небудзь прыгожанькай дулі, рыжай ці жоўта-мармуровай, забытай на галінцы... Божа, як прыемна, калі напхаеш рот і ў цябе, растаючы, ходзіць у горле ўверх і ўніз, на ўсю яго даўжыню, духмяны сок! У горад я

наведваўся толькі калі трэба было аднавіць запасы (я маю на ўвазе не толькі харчы і пітво, але і навіны). Я баяўся сустрэцца са сваімі нашчадкамі. Я ім паведаміў, што я ў ад'ездзе. Не паручуся, што яны ў гэта паверылі; але, як пачцівыя сыны, абвяргаць гэта яны не хацелі. Такім чынам, мы нібы гулялі ў хованкі, як падлеткі, якія крычаць: «Воўк, ты тут?»; і мы маглі б яшчэ пэўны час, каб працягваць гульнію, адказваць: «Воўка няма...» — калі б не Марціна. Жанчына, калі жартуе, заўсёды махлюе. Марціна не верыла. Марціна мяне ведае; Марціна хутка разгадала мае хітрыкі. Яна жартаваць не любіць, калі справа датычыць узаемных абавязкаў бацькоў і дзяцей, братоў, сясцёр і іншых.

Аднойчы вечарам, выйшаўшы з куты, я ўбачыў, што яна ўзбіраецца па схіле пагорка. Я вярнуўся і закрыў уваход. Потым прысеў пад агароджай і стаіўся. Яна падышла да веснічак, грукат, крык, свят. Я быў нерухома, як мёртвы ліст. Я затаіў дыханне (як на злосць, мяне душыў кашаль). Яна не перастаючы крычала:

— Адчыні! Я ведаю, што ты тут.

І кулакамі і нагамі калаціла веснічкі. Я думаў: «Ну і кабеціна! Калі дзверы не вытрымаюць, мне каюк». Я ўжо гатоў быў адчыніць, каб расцалаваць яе. Але так не гуляюць. А я, калі гуляю, заўсёды хачу перамагчы. Я заўпарціўся. Марціна пакрычала, потым перастала. Я чуў, як яна аддаляецца няўпэўненым крокам. Я пакінуў сваю схованку і давай рагатаць... рагатаць і кашляць... Я душыўся ад смеху. Нарагатаўшыся ўволю і выціраючы вочы, раптам я чую за сабою, з агароджы, голас:

— І табе не сорамна?

Я ледзь не грывнуўся. Уздрыгваю, паварочваюся і бачу Марціну, якая, учапіўшыся ў агароджу, глядзіць на мяне. Са строгім позіркам яна гаворыць:

— Папаўся, стары фокуснік!

Я адказваю збянтэжана:

— Папаўся.

Тут мы абое пырснулі смехам. Я пакорліва пайшоў адчыняць. Яна ўвайшла, як Цэзар, стала перада мною і, узяўшы мяне за бараду, сказала:

— Прасі даравання.

Я сказаў:

— Mea culpa*.

(Але гэта як на споведзі: сам сабе ведаеш, што заўтра пачнеш зноў.)

Яна не выпускала маёй бародачкі, патузвала яе і пабурквала:

— Сорам! Сорам! Стары дзядок, адгадаваў сівы касмок, а ў галаве мазгоў, як у малых хлапцоў!

Раз, другі, трэці тузанула яна яе, як звон, управа, улева, уверх, уніз, потым паляпала мяне па шчоках і пацалавала.

* Мая віна (лац.).

— Чаму ты не ішоў, нягоднік? — сказала яна. — Брыда, ты ж ведаў, што я цябе чакаю!

— Дачушка мая, — кажу, — я ўсё табе растлумачу...

— Растлумачыш у мяне. Ну, варушыся, ідзём!

— Пачакай! Ды я ж не гатовы! Дай мне сабраць мае манаткі!

— Твае манаткі! Госпадзі Божа! Я іх табе збяру.

Яна накінула мне на плечы мой стары плашч, насунула мне на галаву мой пацёрты паяркавы капялюш, зашпіліла мяне, атрэсла і сказала:

— Готова! Цяпер у дарогу!

— Адну хвілінку, — кажу.

І прысеў на прыступку.

— Як? — абурылася яна. — Ты супраціўляешся? Ты не хочаш ісці да мяне?

— Я не супраціўляюся, — кажу, — давядзецца да цябе ісці, раз ужо нельга інакш.

— Ты вельмі ветлівы! — сказала яна. — Дык гэткая твая любоў!

— Я цябе вельмі люблю, дарагая ты мая дачка, — адказваю я ёй, — я цябе вельмі люблю. Але мне было б прыемней бачыць цябе ў сябе, чым жыць у чужога чалавека.

— Дык я чужы чалавек! — сказала яна.

— Ты яго палавіна.

— Ну, не! — усклікнула яна. — Не палавіна і не чвэрць. Я — я, цалкам я, ад галавы да пят. Я яго жонка: гэта магчыма. Але ён мой муж. І я хачу таго ж, што і ён, калі ён хоча таго ж, што і я. Ты можаш быць спакойным: ён будзе ў захапленні, што ты паселішся ў мяне. Ха-ха! Хацела б я паглядзець, як бы гэта ён не быў у захапленні!

Я сказаў:

— Ахвотна веру! Гэтак, як пан дэ Невер ставіць да нас пастой. У мяне іх многа стаяла. Але я не прывык жыць на пастой.

— Прывыкнеш! — сказала яна. — Ніякіх больш пярэчанняў! Пайшлі.

— Добра. Толькі з адной умовай.

— Адразу ўжо і ўмовы! Ты хутка прывык.

— Што мяне ўладкуюць так, як я захачу.

— Ты, я бачу, маеш намер прыкідвацца тыранам? Ну добра, няхай будзе па-твойму.

— Даш слова?

— Даю слова.

— І потым...

— Хопіць, балбатун. Ідзеш ты, нарэшце?

Яна схавала мяне за локаць, ой-ой-ой, ну і клюшня! Давялося рушыць у дарогу.

Калі мы прыйшлі да яе ў хату, яна паказала мне пакой, які адвяла для мяне: побач з крамай; вельмі цёплы, і ў яе пад крыльцам. Мая добрая дачка абыходзілася са мною, нібы я быў дзіця грудное.

Чыста прыбраны ложка: мяккія пярэны, соладка спаць. А побач, на стала, пучок верасу ў крышталі. Я ўсміхаўся сам сабе, мяне гэта і забаўляла і кранала; каб аддзякаваць ёй, я вырашыў:

«Мілая Марціна, я цябе пазлую».

І заявіў без далёкіх слоў:

— Гэта мне не падыходзіць.

Яна паказала мне, з пакрыўджаным выглядам, усе астатнія пакоі ніжняга жытла. Я ні аднаго з іх не захацеў і спыніў свой выбар на маленькай каморачцы пад дахам. Яна падняла крык, але я ёй сказаў:

— Мілая мая, гэта ўжо як ты сабе хочаш. Адно з двух. Ці я ўладкоўваюся тут, ці я вяртаюся ў кутá.

Ёй давялося саступіць. Але з той пары, што ні дзень, і кожную Божую гадзіну, яна бралася за сваё:

— Табе нельга там заставацца, табе лепш будзе ўнізе; скажы мне, чым ты незадаволены; чаму ж ты не хочаш, дубовая твая галава?

Я адказваў, усміхаючыся:

— А таму што не хачу.

— Ты мяне злуеш,— крычала яна гнеўна.— Але я ведаю чаму... Ганарлівец! Ганарлівец, які не хоча быць чым-небудзь абавязаны сваім дзецям, мне! Мне! Я цябе адлупцаваць гатова!

— Гэтым спосабам,— кажу,— ты мяне заставіла б прыняць ад цябе хоць кухталі.

— Ты бессардэчны чалавек,— сказала яна.

— Дачушка ты мая!

— Бач, які салодкі. Прэч лапы, брыда!

— Мілая ты мая, вялікая ты мая, добрая ты мая прыгажуня!

— Ты яшчэ заляцацца, прыліпала гэтка? Ліслівец, пустамеля, махляр! Ці перастанеш ты смяяцца мне ў вочы крывым сваім рацішчам?

— Паглядзі на мяне. Ты таксама смяешся.

— Не.

— Смяешся.

— Не! Не! Не!

— А я бачу... вось.

І я ткнуў пальцам у яе ўзбухлую ад смеху шчаку, якая так і пырснула.

— Гэта проста недарэчна,— сказала яна.— Я на цябе злая, я цябе ненавіджу, і я нават не маю права сердаваць! Я павінна, хачу ці не хачу, смяяцца з крыўлянняў гэтай старой малпы!.. Але толькі так і ведай, я цяпець цябе не магу. Злосны, убогі, даведзены да галечы, а строіць з сябе Артабана, прыкідваецца ганарліўцам перад роднымі дзецьмі! Ты не маеш права.

— Гэта адзінае права, якое ў мяне засталася.

Яна нагаварыла мне яшчэ многа рэзкіх слоў. Я ёй адказваў не менш колкімі. У нас з ёю, у абайх, языкі тачыльшчыкаў, мы вострым

словы на крэмневым коле. На шчасце, калі мы раззлемуся ўшчэнт, мы кожны раз адпусцім, яна ці я, які-небудзь пацешны жарт і рагочам, няма сіл стрымацца. І ўсё пачынай спачатку.

Калі яна ўволю намянціла языком (я ўжо даўно і слухаць перастаў), я ёй сказаў:

— На сёння хопіць. Прадоўжым заўтра.

Яна мне кажа:

— Дабранач. Дык ты не хочаш?..

Маўчанне.

— Ганарлівец! Ганарлівец! — паўтарае яна.

— Паслухай, мілая мая. Я ганарлівец, Артабан, паўлін, усё, што хочаш. Але скажы мне шчыра: калі б ты была на маім месцы, як бы ты павяла сябе?

Яна падумала і сказала:

— Я павяла б сябе гэтак жа.

— Ну, вось бачыш! А цяпер пацалуй мяне, і дабранач.

Яна панура пацалавала мяне і пайшла буркліва:

— І пашле Бог у падарунак гэткаія дзве галоўкі!

— Вось, вось,— кажу,— правучы яго, душа мая, яго, але не мяне.

— І правучу,— адказвала яна.— Але толькі ты гэтым не адкруцішся.

Я і не адкруціўся. Наступным ранкам яна зноў пачала спачатку. І ўжо не ведаю, колькі перапала на долю Бога, але мне дасталося многа.

Я як сыр у масле купаўся першыя дні. Кожны мяне песціў і мілаваў; сам Фларымон мне дагаджаў і быў да мяне больш уважлівым, чым нават патрабавалася. Марціна за ім сачыла, турбуючыся пра мяне больш, чым я сам. Гладзі мяне частавала сваёй мілай балбатнёй. Садзілі мяне ў самае лепшае крэсла. За сталом падавалі першаму. Калі я гаварыў, слухалі. Мне было вельмі добра, вельмі добра... Уф! Проста сіл не было! Я не мог вытрываць; мне не сядзелася на месцы; кожныя тры хвіліны я шпацыраваў то ўніз, то ўверх па лесвіцы, якая вяла на маё гарышча. Гэта даймала ўсіх. Марціна, не з цярыплівых, кожны раз уздрыгвала і моўчкі сціналася, пачуўшы скрып маіх крокаў. Каб гэта было яшчэ хоць летам, я пускаўся б падарожнічаць. Я і падарожнічаў, але толькі дома. Восень была сцюдзёная; густы туман засцілаў палі; а дождж ліў ды ліў, дзень і ноч. Я быў прыкаваны да месца. А месца было не маё, каб на яго! У гэтага бедалагі Фларымона быў дрэнны густ, з прэтэнзіямі; Марціна на гэта не глядзела; і ўсё ў хаце — мэбля, рэчы — мяне трэсла; я пакутаваў; мне хацелася ўсё перамяніць і пераставіць, так рукі і свярбелі. Але гаспадар сачыў пільна: варта было мне да чаго-небудзь дакрануцца, пачыналася цэлая гісторыя. Быў там у

сталовай у пашаноце адзін збан, упрыгожаны парай улюбёных галубкоў і саладжавай дзеўчынай з манерным паклоннікам. Мяне ад яго нудзіла; я ўпрошваў Фларымона хоць бы прымаць яго са стала, калі я ем; у мяне кавалкі ў горле перасядалі, я давіўся. Але гэты абармот (гэта было яго права) не жадаў. Ён ганарыўся гэтым смачным кавалачкам: як рэч была зборная, ён бачыў у ёй вяршыню мастацтва. І мае крыўлянні ўсіх толькі весялілі.

Што тут рабіць? Смяяцца з самога сябе; відавочна, я быў дурань. Але начамі я варочаўся ў ложку, як катлета, у той час як на патэльні, дакладней, на даху ў мяне над галавой, бесперапынна патрэскаваў дождж. А шпацыраваць на гарышчы ў сябе я не адважваўся, таму што ад майго цяжкага поступу яно дрэжала. І вось аднойчы, седзячы ў роздуме на ложку ў звесіўшы голыя ногі, я сказаў сабе: «Кала Бруньён, не ведаю, калі і як, але я адбудую свой дом». З гэтай хвіліны я павесялеў: у мяне была тайная задума. Я, зразумела, не стаў гаварыць пра яе дзецям: яны мне адказалі б, што ў сэнсе жылля мне найлепш падыходзіць вар'яцкі дом. Але дзе здабыць грошай? Прайшлі Арфеевы вякі, не Амфіёны пастухі народаў, і камяні не водзяць карагодаў, адзін другога ўзяўшы пад бакі, і не ўзводзяць сцен і купалоў, іначай як пад песні кашалькоў. А кашалёк мой і зусім знямеў, хоць, праўда, і раней ён дрэнна пеў.

Я, не вагаючыся, звярнуўся да кашалька майго сябра Паяра. Шчыра кажучы, гэты паважаны чалавек мне яго не прапаноўваў. Але так як мне бывае проста прыемна звярнуцца да друга за паслугай, дык я думаю, што і яму павінна быць не менш прыемна мне яе аказаць. Я скарыстаў зацішша на небясі, каб схадзіць у Дарнесі. Віселі нізкія шэрыя хмары. Вільготны і стомлены вецер наляцеў, як вялікая мокрая птушка. Зямля прыліпала да ног; а на палі асыпалася, лётаючы, жоўтае лісце арэшніку. Не паспеў я раскрыць рот, як Паяр занепакоена мяне перапыніў і пачаў скардзіцца на застой у справах, на мізэрныя паступленні, на безграшоўе, на сваіх кліентаў, так што я яму сказаў:

— Паяр, мая душа, хочаш у доўг паўграша?

Я быў пакрыўджаны. Ён яшчэ больш за мяне. І мы працягвалі панура гутарыць, з халоднымі тварамі, пра тое пра сёе, я — раззлаваны, ён — сканфужаны. Ён раскайваўся ў сваёй сквапнасці. Бедны стары — чалавек нядрэнны; ён мяне любіць: я гэта ведаю, яшчэ б; ён з задавальненнем аддаў бы мне свае грошы, калі б гэта яму нічога не каштавала; і нават, калі б я праявіў настойлівасць, я дамогся б ад яго таго, чаго я хацеў; але не яго віна, калі ў ім сядзяць тры стагоддзі ліхвяроў. Можна быць абывацелем і адначасова шчодрым, вядома; гэта здараецца іншы раз ці здаралася, кажучы, але кожны добры абывацель, калі дакрануцца да яго кашалька, найперш міжволі скажа «не». Мой сябра дорага даў бы цяпер, каб сказаць «так»; але для гэтага трэба было, каб я вярнуўся да ранейшага; а я не хацеў. Я чалавек горды; калі я

звяртаюся да сябра з просьбай, я лічу, што яму гэта вельмі прыемна; і калі ён вагаецца, я больш не хачу, яму ж горш! Дык вось, мы гутарылі аб рэчах пабочных, сярдзітым голасам і з цяжарам на душы. Я адмовіўся ад сьнеданьня (гэта яго канчаткова засмуціла). Я ўстаў. Панурьўшы галаву, ён правёў мяне да парога. Але беручыся ўжо за ручку дзвярэй, я не вытрымаў, абняў рукою яго старую шыю і моўчкі пацалаваў яго. Ён ад душы адказаў мне тым жа. Потым нясмела спытаў:

— Кала, Кала, хочаш?..

Я сказаў:

— Пра гэта не будзем больш гаварыць.

(Я ўпарты.)

— Кала,— працягваў ён з вінаватым выглядам,— застанься хоць паснедаць.

— Гэта,— кажу,— іншая размова. Паснедаем, дружа Паяр.

Мы паелі за чацвярых; але я застаўся цвёрдакаменным і ад свайго рашэння не адступіў. Вядома, я сам сябе караў. Але і яго таксама.

Я вярнуўся ў Кламсі. Трэба было адбудаваць нанова маё жыллё, без рабочых і без грошай. Спыніць мяне гэта не магло. Што я сабе ўкруціў у галаву, укручана, каб яго чорт узяў, не ў абцас. Я пачаў з таго, што ўважліва агледзеў пажарышча, адбіраючы ўсё, што магло спатрэбіцца: абгарэлыя бэлькі, пачарнелыя цагліны, старое жалеза, чатыры хісткія сцяны, чорныя, як шапка камінара. Потым я панадзіўся хадзіць употай у Шаўрош, у каменяломні, калупаць, скрэбці, грызці зямныя косці, добрае каменне, прыгожае і крывавае, у якога ў пражылках нібы запечаная кроў. І вельмі магчыма таксама, што, ідучы лесам, я іншы раз дапамог якому-небудзь састарэламу дубу, які дажываў свой век, знайсці спакой. Відаць, гэта забаронена; магчыма і такое. Але калі рабіць толькі тое, што дазволена, вельмі ўжо цяжка было б жыць. Лясы належаць гораду і для таго, каб імі карысталіся. Імі і карыстаюцца, не падымаючы шуму, зразумела. І карыстаюцца ў меру, таму што памятаюць: «Трэба пакінуць і іншым». Але ўзяць — гэта яшчэ дробязь. Трэба было панесці. Дзякуючы суседзям я справіўся і з гэтым: хто пазычыў павозку, хто валоў ці інструменту, а хто і проста дапамог, балазе гэта нічога не каштуе. У блізкага свайго можна папрасіць усё, што пажадаеш, нават яго жонку, але толькі не грошай. Я яго разумею: грошы — гэта тое, што можа яшчэ быць, тое, што будзе, тое, што магло б быць за грошы, усё, пра што марыш; а астатняе ўжо ёсць: гэта ўсё роўна, як калі б яго і не было.

Пад той час, калі мы з Рабінэ, ён жа Бінэ, змаглі нарэшце падступіцца да ўстаноўкі першых рыштаванняў, надышлі халоды. Мяне называлі вар'ятам. Дзеці мае кожны дзень ладзілі мне сцэны; а найбольш спагадлівыя раілі мне пачакаць хоць бы да вясны. Але я і слухаць не хацеў; я нічога так не люблю, як

злаваць мужыкоў ці іхніх кіраўнікоў. Няма пра што казаць, я выдатна ведаў, што не змагу сваімі сіламі, ды яшчэ зімою, пабудаваць хату! Але для мяне даволі было б шалаша, даху, трусінай будкі. Я чалавек таварыскі, гэта так, але я жадаю быць ім, калі захачу, а калі мне не трэба, дык і не быць. Я гаваркі, я люблю пагутарыць з людзьмі, гэта так, але я хачу мець магчымасць гутарыць і з сабою, сам-насам, калі мне ўздумаецца; з усіх маіх суразмоўцаў гэта найлепшы, і я ім даражу; каб з ім пабачыцца, я гатоў прайсціся басанож па марозе, без порткаў. І вось менавіта для таго, каб без усялякай перашкоды весці размовы з самім сабою, я і будаваў з такой упартасцю, нягледзячы ні на якія абгаворы, сваю хату і пасмейваўся з павучанняў маіх дзяцей.

На жаль! Апошнім пасмяяўся не я... Аднойчы раніцай, у канцы кастрычніка, калі горад увесь захутаўся ў іней, а на маставой паблісквала срэбраная сліна галалёдзіцы, я, узбіраючыся на рыштаванні, паслізнуўся на перакладзіне і — трах! — апынуўся ўнізе хутчэй, чым знізу ўзбраўся наверх. Бінэ крычаў:

— Ён забіўся!

Збегліся людзі, паднялі мяне. Мне было прыкра. Я сказаў:

— Ды гэта я знарок...

Я хацеў устаць сам. Ай, шчыкалатка, шчыкалатачка мая! Я ўпаў зноў... Шчыкалатачка аказалася зламанай. Мяне паклалі на насілкі. Марціна, ідучы побач, уздымала рукі, а суседкі ішлі ўслед, галосячы і абмяркоўваючы здарэнне; мы нагадвалі карціну, як клалі ў труну Ісуса Хрыста. Мае Марыі ўволю крычалі, махалі рукамі і тупалі. Нябожчык прачнуўся б. Я дык не быў мёртвым, але прыкідваўся гэтакім: інакш увесь гэты дождж абрынуўся б на мяне. І нерухомы, з клінком барады, прыхарошана ўшанаваны, я злаваўся ў душы, хоць меў выгляд рахманы...

ГЛАВА ТРЫНАЦАТАЯ

Чытанне Плутарха

Канец кастрычніка

Вось я і злоўлены за лапку... За лапку! Божа, ну зламаў бы ты мне, калі гэта табе так падабаецца, рабро ці руку і пакінуў бы мне мае падпоркі! Я, вядома, таксама стагнаў бы, але не стагнаў бы звалены. Ах, нядобры, пракляты! (Благаславёна яго святое імя!) Ён нібы толькі і думае, чым гэта вас змучыць. Ён ведае, што для мяне даражэйшая за ўсе зямныя даброты, даражэйшая за працу, гулянку, любоў і дружбу тая, каго я заваяваў, дачка не багоў, а людзей, — мая воля. Вось менавіта таму (яму нябось смешна, шэльме) ён і прывязаў мяне за нагу ў маім заканурку. І вось я сузіраю, лежачы на спіне, як жук, павуцінне, паддашка-

выя бэлькі. Вось мая воля!.. А ўсё ж я яшчэ не папаўся, мілы ты мой. Вяжы мой касцяк, прывязвай, абмотвай, зацягвай, ну давай, яшчэ разок, як вяжуць куранят, калі нанізваюць іх на ражон!.. Ну што, паймаў нібыта? А дух! Што з ім ты зробіш? Глядзіш, ён і паляцеў, і з ім мая фантазія. Паспрабуй тады іх злавіць! Для гэтага патрэбны здаровыя ногі. У маёй кумы-фантазіі яны не зламаны. Ну давай, даганяй, дружа!

Павінен сказаць, што напачатку я быў не ў настроі. Язык у мяне застаўся, і я карыстаўся ім, для таго каб лаяцца. Усе гэтыя дні да мяне лепш было не падыходзіць. Між тым я ведаў, што ў маім падзенні мне няма каго вінаваціць, акрамя самога сябе. Ведаў я гэта выдатна. Усе, хто мяне наведваў, трубілі мне ў вушы:

— Гаварылі ж табе! Выдумаў сабе лазіць, як кошка! Стары барадач! Цябе перасцерагалі. Але ты ніколі не хочаш слухаць! Вечна табе трэба бегачь. Ну вось і бегай зараз! Сам вінаваты...

Добрае суцяшэнне! Калі ты няшчасны, даказваць табе ўсяляк, каб цябе падбэдзёрыць, што ты да таго ж яшчэ і дурань! Марціна, мой зяць, сябры, чужыя людзі — усе, хто мяне наведваў, бышчам змовіліся. А я павінен быў цяпець іхнія разномы, не варушачыся, з нагою ў пастцы, шалеючы ад злосці. Нават шэльма Гладзі і тая сказала, ці бачыце:

— Ты дрэнна сябе паводзіў, здядуля, так табе і трэба!

Я шпурнуў у яе каўпаком і крыкнуў:

— Каб вам усім праваліцца!

І вось я застаўся адзін, і ўсялей ад гэтага не стала. Марціна, слаўная дачка, дамагалася таго, каб мой ложак перанесці ўніз, у пакой побач з крамай. Але я (кажучы шчыра, я быў бы гэтаму вельмі рады), але я калі раз сказаў «не», дык дзе там, гэта ўжо «не»! А потым непрыемна, калі ты калека, паказвацца на людзі. Марціна нястомна вярталася ўсё да таго ж: надакучлівая, як бываюць толькі мухі і жанчыны. Калі б яна менш гаварыла, мне здаецца, я саступіў бы. Але яна празмерна ўжо ўпарцілася: каб я згадзіўся, яна з ранку да ночы трубіла б перамогу. І я паслаў яе прагуляцца як мага далей. Натуральна, усе і прагульваліся, акрамя мяне, зразумела; мяне пакінулі качацца на гарышчы. Скардзіцца табе няма на што, Кала, ты сам гэтага хацеў!..

Але сапраўднай прычыны, чаму я ўпарціўся, я не адкрываў нікому. Калі ты не дома, калі ты ў чужых, дык баішся патурбавачь, не хочаш ім быць абавязаны. Гэта разлік памылковы, калі хочаш, каб цябе любілі. Найгоршае з глупстваў — гэта даць пра сябе забыцца. Забывалі мяне лёгка. Я нікуды не паказваўся. Не паказваліся і да мяне. Нават Гладзі мяне забывала. Мне чуваць было, як яна смяецца ўнізе; і, чуючы яе, я і сам у душы смяяўся, але пры гэтым уздыхаў: таму што мне вельмі хацелася б ведаць, з чаго яна смяецца... «Няўдзячная!» Я абвінавачваў яе, але разумеў, што на яе месцы я рабіў бы гэтак жа сама... «Весяліся, мая красуня!..» Але толькі, калі не можаш паварухнуцца, трэба,

каб сябе чым-небудзь заняць, крышачку разыгрываць Іова, які вывяргае ганьбу на сваім сметніку.

Аднойчы, калі я панура ляжаў на гэтым самым сметніку, прыйшоў Паяр. Прызнацца, сустрэў я яго не вельмі каб ласкава. Ён сядзеў перада мною, у нагах ложка. У руках ён беражліва трымаў загорнутую кнігу. Ён спрабаваў весці гутарку і беспаспяхова закранаў то адну тэму, то іншую. Усім ім я зварочваў шыю, з першага ж слова, з выглядам лютым. Ён не ведаў, што і сказаць, пакашліваў, паляпваў рукою па краі ложка. Я папрасіў яго перастаць. Тады ён зусім сціхнуў і баяўся зварухнуцца. Я ў душы пасміхаўся і думаў:

«Мілы мой, цяпер цябе грызе сумленне. Калі б ты мне даў пазыку, як я цябе прасіў, мне не давялося б ствараць з сябе муляра. Я зламаў сабе нагу: вось табе! Сам вінаваты! Гэта з-за тваёй сквапнасці я цяпер у такім выглядзе».

Дык вось, ён не асмельваўся са мною загаварыць; я таксама сіліўся стрымаць язык, але мне да смерці хацелася ім паварушыць, і я не вытрываў.

— Ды гавары ж ты! — сказаў я яму.— Ці ты ў галавах паміраючага? Што гэта такое: прыйсці і маўчаць! Ну, гавары ці ідзі прэч! Ды не круці вачамі. Не скубі кнігу. Што гэта ў цябе такое?

Небарака ўстаў:

— Я бачу, што я цябе раздражняю, Кала. І я пайду. Я прынёс быў гэтую кнігу... Гэта, ці бачыш, Плутарх, «Жыццяпіс слаўтых людзей», перакладзены на французскую мову месірам Жакам Амю, епіскапам Аксерскім. Я думаў...

(Ён усё яшчэ не мог надумацца канчаткова.)

— ...што, магчыма, ты будзеш мець...

(Божа, чаго гэта яму каштавала!)

— ...задавальненне, дакладней, суцяшэнне, яе прысутнасць...

Ведаючы, як гэты стары скнара, што любіць кнігі яшчэ больш, чым грошы, не любіць іх нікому даваць (калі, было, дакранешся да адной з іх у шафе, ён крывіў морду пакутніка-палобойніка, які бачыць, як грубы нахабнік ціскае грудзі яго каханкі), я быў крануты веліччу ахвяры. Я сказаў:

— Стары дружа, ты лепшы за мяне, я жывёліна; я абышоўся з табою нядобра. Падыдзі, пацалуй мяне.

Мы пацалаваліся. Я ўзяў кнігу. Ён быў бы рады яе ў мяне адабраць.

— Ты будзеш яе вельмі берагчы?

— Не хвалойся,— адказаў я,— гэта будзе мая падушка.

Ён пайшоў неахвотна, відаць, не вельмі заспакоены.

І я застаўся ўдвух з Плутархам Херанейскім, маленькім пузатым томікам, папярок сябе таўсцейшым у тысячу трыста старонак, спорных і шчыльных, напічканых словамі, як дробным зернем. Я падумаў:

«Тут хопіць харчу на тры гады, без перадышкі, для трох аслоў».

Спяраша я ўзяўся разглядаць, у пачатку кожнай главы, у круглых медальёнах, галовы ўсіх гэтых славурых, адрэзаныя і загорнутыя ў лаўровае лісце. Ім не хапала толькі пучка пятрушкі ў носе. Я думаў:

«Што мне да гэтых грэкаў і рымлянаў? Яны памерлі і мёртвыя, а мы жывыя. Што яны могуць мне расказаць, чаго я не ведаў бы не горш за іх? Што чалавек вельмі паганы, хоць і цікавы, жывёліна, што віно з цягам часу мацнее, а жанчына брыдзее, што ва ўсіх краінах, дзе ты ні будзь, вялікія малых грызуць, а калі бяда дабіраецца і да іх, малыя смяюцца з такіх? Усе гэтыя рымскія лгунны красамоўнічаюць шматслоўна. Я красамоўства люблю, але я іх папярэджваю загадзя: гаварыць будуць не толькі яны; я ім пазатыкаю дзюбы...»

Потым я паблажліва пачаў перагортваць кнігу, няўважліва закідваючы ў яе маркотны позірк, быццам вудачку ў рэчку. І так і замёр, сябры мае... Сябры мае, ну і ўлоў!.. Не паспяваў паплавок патрымацца на вадзе, як ён ныраў, і я выпягваў — такіх карпаў, такіх шчупакоў! Невядомых рыб, залатых, сярэбраных, пералівістых, усеяных самацветнымі камянямі, якія рассыпалі вакол цэлы дождж іскраў... І яны жылі, скакалі, вывіваліся, танцавалі, варушылі жабрамі і білі хвастом! А я ж лічыў іх мёртвымі!.. Калі б цяпер рухнуў свет, я, здаецца, не заўважыў бы; я сачыў за вудачкай: во ўжо клявала, ну і клявала! Ну-ну, што за пачвара вылезе з вады на гэты раз?.. І трах — цудоўная рыбіна ўзлятае на лёсцы, з белым пузам і ў кальчуге, зялёнай, як колас, ці сінняй, як сліва, зіхоткай на сонцы!.. Дні, якія я пры гэтым бавіў (дні ці тыдні?), — перлы майго жыцця. Благаслаўлёная мая вочы, праз якія пранікаюць у мяне цудоўныя прывіды, замкнутыя ў кнігах! Мае чарадзейныя вочы, якія з-пад узору тлустых і вузкіх значкоў, што плятуцца чорным статкам па старонцы, між двух равоў яе палёў, уваскрашаюць зніклыя воінствы, заняпалыя гарады, рымскіх красамоўцаў і суровых ваякаў, герояў і прыгажунь, што вадзілі іх за нос, шырокі вецер раўнін, прамяністае мора, і сіль усходніх нябёсаў, і свет, які знік!..

І блугаслаўлёныя мае вочы, праз якія пранікаюць у мяне цудоўныя прывіды, замкнутыя ў кнігах! Мае чарадзейныя вочы, якія з-пад узору тлустых і вузкіх значкоў, што плятуцца чорным статкам па старонцы, між двух равоў яе палёў, уваскрашаюць зніклыя воінствы, заняпалыя гарады, рымскіх красамоўцаў і суровых ваякаў, герояў і прыгажунь, што вадзілі іх за нос, шырокі вецер раўнін, прамяністае мора, і сіль усходніх нябёсаў, і свет, які знік!..

Перада мною праходзіць Цэзар, бледны, кволы і маленькі, ляжачы на насілках, пасярод рубакаў, якія ідуць за ім і бурчаць, і гэты абжора Антоній, які падарожнічае са сваімі куфэркамі, посудам і распусніцамі, аб'ядаецца на ўскрайку зялёнага гаю, п'е, ванітуе і зноў п'е, з'ядае за абедам восем смажаных вепрукоў і вудзіць салёную рыбу, і ўраўнаважаны Пампей, якога Флора кусае ад любові, і Паліяркет, у шырокім капелюшы і залатой манты, на якой адлюстраваны зямля і нябесныя кругі, і вялікі Артаксерк, што валадарыць, як бык, над чорна-белым статкам сваіх чатырохсот жонак, і апрануты Вакхам прыгажун Аляксандр, які вяртаецца з Індыі на калясніцы, запрэжанай васмярыма коньмі, убранай свежымі галінкамі і пурпуровымі дыванамі, пад гукі скрыпак, жалеек і

габояў, які п'е і балюе са сваімі палкаводцамі, ва упрыгожаных кветкамі капелюшах, а яго войска крочыць за ім з чашамі ў руках, і жанчыны скачуць, як козы... Ну, хіба гэта не чудоўна? Царыцу Клеопатру, флейыстку Ламію і Стаціру, настолькі прыгожую, што балюча вачам, тут жа пад носам у Антонія, Алякса ці Артаксеркса, я бяру, калі захачу, я імі цешуся, я імі валодаю. Я ўступаю ў Экбатану, я п'ю з Фаідой, я сплю з Раксанай, я нясу на спіне, у клунку, увязаную Клеопатру; разам з Антыёхам, які барвавее і палымнее гарачым пачуццём да Стратонікі, я нуджуся па сваёй мачысе (забаўная справа!), спусташаю Галію, прыходжу, бачу, перамагаю, і (што вельмі прыемна) усё гэта не каштуе мне ні кроплі крыві.

Я багаты. Кожная аповесць — каравэла, якая прывозіць з Індыі ці Берберыі каштоўныя металы, старыя віны ў мяхах, дзіўных звяроў, палонных рабоў... што за малайцы! Якія грудзі! Якія клубы! Усё гэта маё. Царствы жылі, раслі і паміралі на забаву мне...

Што гэта за карнавал такі? Я быццам станаўлюся па чарзе кожнай з гэтых масак. Я залажу ў іхнюю скуру; увасабляюся ў іхняе цела, у іхнія захапленні; і скачу. Пры гэтым я і балетмайстар, я дырыжырую музыкай, я стары Плутарх; гэта я, і не інакш, гэта я напісаў (якая ж мне шчаслівая думка прыйшла!) усе гэтыя байкі... Якая асалода адчуваць, як музыка слоў і рытміка фраз, кружачы і смеючыся, нясуць цябе на прастор, вольнага ад цялесных кайданоў, ад пакут, ад старасці!.. Дух — гэта ж Гасподзь Бог! Хвала Святому Духу!

Іншы раз, спыніўшыся пасярод апавядання, я прысачыняю канец; потым параўноўваю народжанае маёй фантазіяй з тым, што створана жыццём ці мастацтвам. Калі яго стварала мастацтва, я нярэдка разгадваю загадку: дык я ж стары ліс, ведаю ўсялякія хітрасці і пасміхаюся ў бараду, што іх пранюхаў. Але калі стварала жыццё, я часам памыляюся. Яно хітрэйшае за нас, і яго выдумкі мудрэйшыя за нашы. Во ўжо буяная асоба!.. І толькі ў адным яно ніколі не разнастаіць сваё апавяданне: гэта калі трэба паставіць кропку. Войны, любоўныя захапленні, вясёлыя жарты — усё заканчваецца вядомым вам скачком туды, у яму. Тут яно паўтараецца кожны раз. Быццам капрызнае дзіця, якое, нагуляўшыся, ломіць свае цацкі. Я тут, я крычу яму: «Грубое стварэнне, ды пакінь жа мне яе!» Адбіраю... Позна! Цацка зламана... І мне прыемна бывае люляць, як робіць Гладзі, абломкі маёй лялькі. І гэтая смерць, што ўзнікае, як бой гадзінніка, пры кожным абарачэнні стрэлкі, набывае прыгажосць прыпеву. Званіце, званы, гудзі, перазвон: дзіль-дзіль-дон!

«Я — Кір, які заваяваў Азію, валадар персаў, і я прашу цябе, дружа, не зайздросць гэтай жмені зямлі, што прыкрывае маё беднае цела...»

Я перачытваю гэтую эпітафію, стоячы побач з Аляксандрам, які калоціцца ў плоці сваёй, гатавай яго пакінуць, бо яму чуцен

ужо ўласны яго голас, што падымаецца з-пад зямлі. О Кір, Аляксандр, наколькі вы мне бліжэйшыя, калі я бачу вас мёртвымі!

Бачу я іх ці гэта мне сніцца?.. Я шчыпаю сябе, кажу: «Эй, Кала, ты не спіш?» Тады я бяру са століка, каля ложка, абодва медалі (я іх адкапаў у сябе на вінаградніку ў мінулым годзе), валасатага Камода, апранутага Геркулесам, і Крыспіну Аўгусту, з тлустым падбародам, з драпежным носам. Я кажу: «Я не сплю, вочы мае адкрытыя, я трымаю Рым на далоні...»

Як прыемна бывае ачунацца ў развагі маральнага парадку, спрачацца з самім сабою, пераглядаць нанова сусветныя пытанні, вырашаныя сілаю, пераходзіць цераз Рубікон... не, заставацца на беразе... пераходзіць нам ці не? Змагацца з Брутам ці з Цэзарам, згаджацца з ім, потым не згаджацца, ды яшчэ так красамоўна, і да таго заблытвацца, што пад канец забываешся цалкам, на чым ты баку! Гэта цікавей за ўсё: ты ўвесь перапоўнены тэмай, выбухаеш прамовамі, даказваеш, вось-вось дакажаш, адказваеш, пярэчыш; грудзі да грудзей, выпад, узмах, ну давай, адбівай!.. А ў рэшце рэшт ты і праткнуты... Быць пабітым самім сабою! Гэта ўжо крыўдна... Вінаваты Плутарх. У яго такія залаты стыль, і ён так лагодна гаворыць вам: «Мілы мой дружа», што заўсёды бываеш адной з ім думкі; а ў яго іх столькі, колькі саміх апавяданняў. Словам, з усіх ягоных герояў я кожны раз аддаю перавагу таму, пра якога толькі што прачытаў. Ды і самі яны, як і мы, усе падначалены адной гераіні, запрэжаныя ў яе калясніцу... Трыумфы Пампея, што вы ў параўнанні з гэтым? Яна кіруе гісторыяй. Я разумею Фартуну, чыё кола круціцца, круціцца і ніколі не знаходзіцца «ў адным становішчы, нібы месяц», як кажа ў Сафокла рагач Менелай. І гэта вельмі суцязальна, раз яна такая свавольніца,— асабліва для тых, хто не выйшаў з-пад маладзіка.

Іншы раз я кажу сабе: «Паслухай, Брунён, мой дружа, і дзеля якога чорта ты ўсім гэтым цікавіся? Што табе да яе, скажы ты мне, калі ласка, да рымскай славы? Ці да дзівацтваў усіх гэтых вялікіх разбойнікаў? З цябе хопіць і тваіх, яны табе па росту. Відаць, пусты ты чалавек, калі займаешся заганамі і нягодамі людзей, якія памерлі тысячу васемсот гадоў таму! Бо ўжо, мілы ты мой (гэта прапаведуе пан Брунён, прыстойны, паважны кламсійскі мешчанін), згадзіся сам: твой Цэзар, твой Антоній і шлюха іх Клеа⁴⁸, твае персідскія цары, якія рэжуць родных сыноў і жэняцца з роднымі дочкамі,— сапраўдныя прахвосты. Яны памерлі; гэта лепшае з усяго, што яны зрабілі за ўсё сваё жыццё. Пакінь іхні прах у спакоі. Як гэта можа дарослы чалавек мець асалоду ад такіх вар'яцтваў? Паглядзі на свайго Аляксандра, хіба цябе не абурае, калі на пахаванне Гефестыёна, свайго прыгожанькага любімчыка, ён траціць скарбы цэлага народа? Добра б яшчэ забіваць! Чалавечыя племя — дробнае семя. Але раскідацца грашамі! Адразу відаць, што гэтыя пачвары не самі іх здабывалі. І ты лічыш гэта цікавым? Ты вылупляеш вочы, ты трыумфуеш, быццам гэтыя манеты ты

раздаў сам! Калі б ты іх раздаў, ты быў бы дурань. І ты вялікі дурань, раз цябе радуюць дурасці, якія ўчынілі іншыя, а не ты сам».

Я адказваю: «Бруньён, залатыя твае словы, ты заўсёды маеш рацыю. А я ўсё ж даў бы сябе адлупцаваць дзеля ўсіх гэтых дурнотаў, і ўсё ж у гэтых ценях, бесцялесных ужо дзве тысячы гадоў, больш крыві, чым у жывых. Я іх ведаю, і я іх люблю. Калі б Аляксандр праслязіўся нада мною, як над Клітам, я з радасцю даў бы яму забіць і сябе. У мяне горла сціскаецца, калі я бачу, як Цэзар у сенаце кідаецца сярод кінжалаў, нібы звер, зацкаваны сабакамі і лоўчымі. Я стаю, разявіўшы рот, калі міма плыве Клеопатра ў сваёй залатой ладзі, пасярод нерэід, прыхіленых да снасцяў, і прыгожых маленькіх пажаў, голых, як амурцы; і я надзімаю свой доўгі нос, удыхаючы духмяны вецер. Я плачу, як цялё, калі пад канец Антонія, скрываўленага, паміраючага, звязанага, падымае на канаце ягоная прыгажуня, нахіліўшыся з вежавага акна, і цягне да сябе з усіх сіл (толькі б... ён такі цяжкі... толькі б яна яго не выпусціла!) няшчаснага, які распасцірае да яе рукі...»

Што гэтак хвалюе мяне, што гэтак яднае мяне з імі, як з роднымі? А тое, што яны мне родныя, яны — я, яны — Чалавек.

Як мне шкада абяздоленых бедлагаў, якім незнаёма асалога ад кніг! Ёсць жа такія, што пагардліва ставяцца да мінулага і задавальваюцца толькі сучаснасцю. Дурнейшыя за дурных качанят далей ад уласнага носа бачыць хочучь наўрад! Так, сучаснасць — гэта добра. Але ўсё добрае, каб яго чорт узяў, я заграбаю абедзвюма рукамі і не моршчуся перад накрытым сталом. Вы на яго не паклёпнічалі б, калі б пакаштавалі самі. Ці, сябры мае, у вас дрэнны страўнік. Зразумела, тое, што абняў, трымаеш у абдымках. Але вы і абдымаць не ўмеете, і каханка ваша худая. Смачна і мала, у гэтым смаку мала. Я люблю многа і смачна... Задавальняцца сучаснасцю можна было, сябры мае, у часы старога Адама, які хадзіў галышом, не маючы вопраткі, і, ніколі нічога не бачыўшы, толькі і мог любіць сваё рабро. Але мы, хто меў шчасце з'явіцца пасля яго ў поўнай хаце, у якую нашы бацькі, дзяды і прадзеды паскідвалі і награвасцілі ўсё тое, што яны назапасілі, мы былі б дурныя вельмі, калі б спалілі свае засекаі, пад маркай таго, што наша зямля родзіць сама, без усялякай апекі!.. Стары Адам быў дзіця! Гэта я — стары Адам: таму што я той жа чалавек і за гэты час вырас. Мы адно з ім дрэва, але толькі я вышэйшы. Кожны ўзмах сякеры, які адцінае адну з галін, аддаецца ў маёй лістоце. Гора і радасць свету — мае. Калі хто пакутуе — мне баліць; калі хто шчаслівы — я смяюся. І яшчэ выразней, чым у жыцці, я адчуваю ў кнігах гэтае братэрства, якое нас лучыць, усіх нас, і тарбаносцаў і венцаносцаў; бо і ад тых і ад другіх нічога не застаецца, апрача попелу ды полымя, якое, увабраўшы ў сябе лепшае, што ёсць у нашых душах, уздымаецца ў неба, адзінае і разнастайнае, апяваючы незлічонымі языкамі сваіх крываваых вуснаў славу ўсемагутнага...

Так я мару ў сябе на гарышчы. Вецер сціхае. Гасне святло. Снег шамаціць крылом па акне. Крадзецца цень. У вачах у мяне мутнее. Я нахіляюся да кнігі і сачу за апавяданнем, якое знікае ў цемры. Я ваджу носам па паперы: як сабака па следзе, я ўдыхаю чалавечы пах. Ноч насоўваецца. Надышла ноч. Мая дзічына выслізгвае і мчыцца прэч. Тады я спыняюся пасярод лесу і з сэрцам, гатовым выскачыць з грудзей ад пагоні, прыслухоўваюся да слабеючага гуку. Каб лепш бачыць упоцёмку, я закрываю вочы. Я мару, лежачы на ложку, і не варушуся. Я не сплю, я перабіраю свае думкі; часам гляджу на неба, у акно. Калі я працягваю руку, я дакранаюся да шыбы; я бачу эбенавы купал, перакрэслены крывавай кропляй зічкі... Яшчэ і яшчэ... Вогненны дождж азарае лістападаўскую ноч... І мне прыгадваецца камета Цэзара. Магчыма, гэта яго кроў бруіцца ў небе...

Зноў светла. Я ўсё яшчэ мару. Нядзеля. Спяваюць званы. Мая фантазія сп'янула ад іх гулу. Яна запаўняе ўсю хату, ад склепа да гарышча. Яна ўсыпае кнігу (ах, бедны Паяр!) маімі надпісамі. Мой пакой напоўнены грукатам калясніц, звонам труб, конскім іржаннем і шумам войскаў. Шыбы дрыжаць, у вушах у мяне звініць, сэрца калоціцца, я зараз крыкну:

— Ave, Caesar, imperator!*

А мой зяць Фларымон, які зайшоў мяне праведаць, глядзіць у акенца, шумна пазяхае і кажа:

— Сёння на вуліцы хоць бы кот!

ГЛАВА ЧАТЫРНАЦАТАЯ

Кароль п'е

Мартынаў дзень (11 лістапада)

Сёння з ранку паўсюль была нейкая дзіўная пяшчота. Яна праносілася ў паветры, цёплая, як ласка атласнай скуры. Яна лашчылася да вас, як пушыстая кошка. Яна сцякала па акне, як залаты мускат. Неба прыўзняло сваё воблачнае павека і блакітным, спакойным вокам глядзела на мяне; а на даху ў мяне смяяўся светла-русы сонечны прамень.

Я адчуваў сябе млявым, стары дурань, і летуценным, як юнак. (Я перастаў старэць, я маладзёу; калі так будзе і далей, я хутка ператваруся ў хлапчука.) Дык вось, сэрца маё было перапоўнена хімерычнымі чаканнямі, быццам у добрага Ражэ, які пазірае на Альсіну. Я на ўсё глядзеў расчуденым позірам. Я ў гэты дзень не пакрыўдзіў бы мухі. Я спустошыў запас маіх былых свавольстваў.

* Прывітанне табе, Цэзар, імператар! (лац.)

І вось калі мне здавалася, што я адзін: я раптам убачыў Марціну, якая сядзела ў кутку. Я не заўважыў, як яна ўвайшла. Насуперак сваёй завяздёнцы, яна нічога мне не сказала; яна ўселася з рукадзеллем у руках і на мяне не глядзела. У мяне была патрэба падыліцца з іншымі маім шчаслівым настроем. І я сказаў наўздагад (каб завязаць размову, усё падыходзіць):

— Чаму гэта сёння званілі ў вялікі звон?

Яна паціснула плячамі і адказала:

— Мартынаў жа дзень.

Я ўпаў з аблокаў. У сваіх марах — хіба магчыма! — я забыўся пра бога майго горада!

Я сказаў:

— Сёння Мартынаў дзень?

І перад маімі вачамі адразу ўзнік, у натоўпе Плутархавых васпанаў і васпаннаў, сярод маіх новых сяброў, стары друг (ён ім да пары), узнік коннік, які рассякае мячом свой плашч.

— Ах, Мартыначка, мой стары кумочак, як жа гэта я забыўся, што сёння твой дзянёчак!

— Ты з гэтага дзівішся? — сказала Марціна. — Даўно пара! Ты пра ўсё на свеце забыўся, пра Госпада Бога, пра сям'ю, і пра чарцей, і пра святых, пра Мартыначку і пра Марціну, для цябе нічога не існуе, апроч тваіх праклятых кніжак.

Я смяюся: я даўно заўважыў яе нядобры позірк, калі яна прыходзіла кожную раніцу і бачыла, як я сплю з Плутархам. Жанчына ніколі не любіць кніг бескарыслівай любоўю: яна бачыць у іх альбо саперніц, альбо палюбоўнікаў. Калі дзяўчына ці жанчына чытае, яна ўпадае ў каханне і падманвае мужчыну. Таму, застаючы нас за чытаннем, яна лямантуе пра здраду.

— Гэта Мартын сам вінаваты, — кажу я, — ён нешта не паказваецца больш. А ў яго ж засталася палова плашча. Ён яе шануе, гэта нядобра. Што зробіш, дачушка? Нельга даваць забыцца пра сябе. Калі даць сябе забыць, цябе забудуць. Запомні гэты ўрок.

— Я ў ім не маю патрэбы, — сказала яна. — Дзе б я ні была, усе пра мяне памятаюць.

— Гэта так, цябе заўсёды відаць, а яшчэ больш чуваць. Апрач сённяшняй раніцы, калі я чакаў звычайнага наганяю. Чаму ты мяне яго пазбавіла? Мне яго не хапае. Задай мне яго.

Але яна, не паварочваючы галавы, сказала:

— Цябе нічым не проймеш. І я маўчу.

Я глядзеў на яе ўпарты твар, на тое, як яна закусіла губу, зарубваючы шывто. Выгляд у яе быў сумны і прыгнечаны, і мая перамога была для мяне цяжарам. Я сказаў:

— Падыдзі хоць пацалаваць мяне. Калі Мартына я і забыў, дык Марціну не. Сёння тваё свята, і ў мяне падрыхтаваны для цябе падарунак. Падыдзі па яго.

Яна насупілася і сказала:

— Злы жартаўнік!

— Я не жартую,— сказаў я.— Падыдзі, падыдзі, вось пабачыш.

— Мне няма калі.

— Во бесчалавечная дачка, як, табе няма калі падысці мяне пацалаваць?

Яна неахвотна ўстала; яна недаверліва падышла:

— Якое яшчэ глупства, якую выхадку ты для мяне прызапасіў?

Я працягнуў да яе рукі.

— Ну,— кажу,— пацалуй мяне.

— А падарунак? — кажа.

— Дык вось ён, вось ён,— гэта я.

— Няма чаго і сказаць! Добры падарунак!

— Добры ці дрэнны, усё, што ў мяне ёсць, я табе дару, я здаюся, без усялякіх умоў, на тваю літасць. Рабі са мною, што хочаш.

— Ты згодзен перабрацца ўніз?

— Я аддаю сябе звязаным па руках і нагах.

— І ты згодзен мяне слухацца, згодзен, каб цябе любілі, павучалі, лаялі, песцілі, бераглі, зневажалі?

— Я адрокся ад уласнай волі.

— Ну, і адпомшчу ж я! Ах ты, мой мілы дзядок! Злы падшы-ванец! Які ты харошы! Упарты стары! І злаваў жа ты мяне!

Яна цалавала мяне, трэсла, як мех, і туліла да сябе, як дзіцянё.

Яна не стала чакаць ні хвіліны. Мяне ўпакавалі. І Фларымон з пекарамі, упрыгожаныя белымі каўпакамі, упяклі мяне па вузкай лесвіцы, пяткамі наперад, патыліцай назад, уніз, у шырокі ложак, у светлы пакой, дзе Марціна і Гладзі мяне апекавалі, распякалі, дапякалі бясконца:

— Цяпер папаўся, папаўся, не ўцячэш, валацуга!

І гэта вялікае шчасце!

І вось я ў палоне, я выкінуў мой гонар на памыйніцу; стары хрэн з гэтага часу падначалены Марціне... І ў хаце, непрыкметна, усім кірую я.

Цяпер Марціна нярэдка ўладкоўваецца каля мяне. І мы гутарым. Мы прыгадваем, як аднойчы, ужо даўно, мы вось гэтак жа сядзелі адно каля аднаго. Але толькі тады за лапку была прывязана яна, таму што пашкодзіла сабе нагу, скачучы ноччу з акенца (закаханая кошка!), каб бегчы на спатканне са сваім сардэчным другам. Нягледзячы на калецтва, я даў ёй добрага працуханца. Цяпер ёй гэта смешна, і яна кажа, што я яшчэ мала яе адлупцаваў. Але ў той час, колькі я ні лупцаваў і колькі ні пільнаваў,— а я ж чалавек хітры,— яна аказвалася ў дзесьць разоў хітрэйшая за мяне, круцелька, і выслізгвала ў мяне з рук. Зрэшты, яна была не такая дурная, як мне здавалася. Галаву яна не згубіла, не ведаю, як астатняе; а згубіў яе, трэба думаць, сардэчны дружок, таму што цяпер ён яе мужычок.

Мы з ёю смяёмся з гэтых свавольстваў, і яна, цяжка ўздыхнуўшы, кажа, што закончаны смех, што лаўры зрэзаны і ў лес

мы больш не пойдзем. І мы гутарым пра яе мужа. Як жанчына разумная, яна лічыць яго сумленным хлопцам, увогуле неблагім, хоць і не ўдалым. Шлюб створаны не для забавы.

— Кожны гэта ведае,— кажа яна,— і ты лепш за ўсіх. Так ужо яно ёсць. Даводзіцца мірыцца. Шукаць кахання ў мужы — чэрпаць вяду ў лужы. Я не дурная, дарэмна слёз не трачу, па тым, чаго няма, я і не плачу. Я задавольваюся тым, што ў мяне ёсць; і тое, што ёсць, добрае і так. Шкадаваць няма чаго... А ўсё ж такі я цяпер бачу, як мала падобна тое, чаго хочаш, да таго, што можаш, тое, пра што марыш у юнацтве, на тое, чаму бываеш рады, калі састарэш ці гатоў састарэць. І гэта міла, а магчыма, і смешна; не ведаю, што з двух. Усе гэтыя спадзяванні, усе гэтыя хваляванні, гэтыя імкненні, гэтыя мучэнні, гэтыя жаданні і гэтыя паланні,— каб потым падаграваць на іх каструлю і знаходзіць поліўку смачнай!.. І яна смачная, далібог жа, смачная; акурат для нас; большага мы не заслугоўваем. Калі б мне гэта некалі казалі!.. І потым, на благі канец, каб было смачней, у нас ёсць смех; а гэта даволі добрая прыправа, з ёю з'ясі і камень. Вялікая падмога,— мы з табою добра гэта ведаем,— умець смяцца з самога сябе, калі зрабіў глупства і бачыш гэта.

Мы сабе ў гэтым і не адмаўляем,— а ў тым, каб смяцца з іншых, і пагатоў. Іншы раз мы маўчым, марым, думаем, я — уткнуўшыся ў кнігу, яна — у шыво; але языкі цішком працягваюць сваю работу, быццам два ручайкі, якія цякуць пад зямлёй і раптам выбягаюць на сонца подскакам. Марціна, пасярод цішыні, выбухае рогатам; і пайшлі мянціць языкі!

Я спрабаваў быў увесці ў нашу суполку Плутарха. Мне хацелася далучыць Марціну да яго цудоўных апавяданняў і да мае патэтычнай манеры чытаць. Але мы не мелі ніякага поспеху. Ёй былі гэтак жа патрэбны Грэцыя і Рым, як у хаце дым. Нават калі яна, з ветлівасці, старалася слухаць, праз хвіліну яна была ўжо далёка, і думка яе лунала невядома дзе ці, дакладней, абходзіла дазорам, зверху да нізу, хату. На самым актуальным месцы, калі я мудра прыберагаў хваляванне і падрыхтоўваў, з дрыжаннем у голасе, заключны эффект, яна раптам перабівала мяне і крычала што-небудзь Гладзі ці Фларымону, на другім канцы хаты. Я быў пакрыўджаны. Я перастаў. Нельга патрабаваць ад жанчын, каб яны падзялялі разам з намі нашы летуценні. Жанчына — наша палавіна. Так, але толькі якая? Верхняя? Ці іншая? Ва ўсякім разе агульны ў нас — не мозг; у кожнага свой, свая скарбонка дурнот. Як два парасткі аднаго ствала, мы размаўляем сэрцам...

Размаўляю я выдатна. Хоць і стары чорт, калека, жабрак пацёрты, я ўсё ж ухітраюся напаследак акружаць сябе амаль ці не кожны дзень лейб-гвардыяй прыгожанькіх суседак, якія, размясціўшыся вакол маёй пасцелі, заводзяць вясёлыя трэлі. Яны прыходзяць нібы для таго, каб паведаміць якую-небудзь важную вестку: ці папрасіць аб якой-небудзь паслуге, ці пазы-

чыць што-небудзь з рэчаў. Для іх добрая любая зачэпка, пра якую можна забыцца, пераступіўшы парог. Сабраўшыся ўсе разам, як на рынку, яны рассаджваюцца, Гільяміна з вясёлымі вачамі, Югета з прыгожанькім носікам, шустрая Жакота, Маргерон, Алізон, і Жылета, і Масета, вакол цяляці на ложку ў хаце; і шу-шу-шу, пайшлі шчабятца, кумкі мае, кумкі, на губах ва ўсіх траскатня і смех, з усіх бакоў гудзе гамонка! А вялікі звон — гэта я. У кайстры ў мяне заўсёды знаходзіцца якая-небудзь з'едлівая казачка, якая казыча, дзе трэба: любя глядзець, як яны млеюць! Іхні смех на вуліцы чуваць. І Фларымон, закрунуты маім поспехам, просіць мяне, пакепліваючы, адкрыць яму мой сакрэт. Я адказваю:

— Мой сакрэт? Я малады, старычына!

— І потым, — кажа ён пакрыўджана, — твая дурная слава. За старымі бабнікамі бабы заўсёды бегаюць.

— Зразумела, — кажу. — Хіба не выклікае павагі стары ваяка? Усім хочацца на яго зірнуць, усе думаюць: «Ён вярнуўся з краіны славы». А гэтыя думаюць: «Кала пабываў у падарожжах, у краіне каханьня. Ён яе ведае, і нас ён ведае... А потым, хто паручыцца? Магчыма, ён яшчэ і павае».

— Стары свавольнік! — усклікае Марціна. — Як гэта вам падабаецца? Ён яшчэ ўздумае закахацца!

— А чаму б і не? Гэта ж думка! Раз ужо на тое і пайшло, дык, каб вас пазлаваць, я вазьму і ажанюся.

— Ну што ж, жаніся, мілы, табе якраз да твару прыгажуня жонка, а мо дзве. Навошта ў сэрцах нашых маладосць жыве?

Міколаў дзень (6 снежня)

На Міколаў дзень мяне паднялі з ложка і падкацілі ў крэсле да акна, каля стала. Пад нагамі ў мяне грэлка. А спераду — драўляны пюпітр з дзіркай для свечкі.

У дзесяць гадзін брацтва суднавадзіцеляў, «плаціншчыкі» і рабочыя, «рачныя падручныя», на чале са скрыпкамі, прайшло перад нашай хатай, узяўшыся пад рукі і прытанцоўваючы ўслед за сваім сцягам. Па дарозе ў царкву яны абходзілі шынкі. Ubачыўшы мяне, яны прывіталі мяне воклічамі. Я ўстаў, пакланіўся майму свяціцелю, які адказаў мне тым жа. Я паціскаў, праз акно, іхнія пачарнелыя лапы і ліў, як у лейку, у іхнія разяўленыя раты па шклянначы гарэлкі (з такой жа карысцю разлі віно сярод палёў!).

Апоўдні да мяне з'явіліся з віншаваннямі мае чатыры сыны. Як дрэнна ні ладзіш, раз у год даводзіцца ладзіць; імяніны бацькі — справа святая; гэта стрыжань, вакол якога ўсім роем трымаецца сям'я; святкуючы гэты дзень, яна з'ядноўваецца, яна вымушае сябе да гэтага. І я лічу гэта патрэбным.

Дык вось, у гэты дзень мае чатыры малайцы сустрэліся ў мяне. Радасць гэта для іх была невялікая. Яны адзін аднаго недалюбліваюць, і, мне здаецца, адзіная сувязь між імі — гэта я. У наш час

распадаецца ўсё, што калісьці аб'ядноўвала людзей: хага, сям'я, вера; кожны лічыць, што мае рацыю ён адзін, і кожны жыве сам па сабе. Я не збіраюся прыкідвацца старым, які абураецца, і бурчыць, і лічыць, што з ім скончыцца і свет. Свет дык здолее выблытацца; і, па-мойму, моладзь лепш за старых ведае, што ёй трэба. Старасць — рэч цяжкая. Свет вакол цябе мяняецца; і калі ты сам не мяняешся таксама, дык месца табе няма! Але мяне гэта не палохае. Я сяджу сабе ў крэсла. Мне ў ім добра. І калі для таго, каб цябе не прагналі, патрабуецца памяняць думкі, што ж, я і памяняю, я здолеею памяняць іх так, што застануся (гэта само сабой) ранейшым. А пакуль што я сачу з майго крэсла, як свет мяняецца і моладзь спрачаецца; я з іх дзіўлюся і чакаю ціхенька, потым момант падбяру і павяду іх, куды хачу...

Мае малайцы расселіся перада мною, вакол стала: направа — Жан-Франсуа, царкоўнік; злева — Антуан, гугенот, той, што жыве ў Ліёне. Абодва сядзелі, не гледзячы адзін на аднаго, сутулячыся, не паварочваючы галавы і прыросшы да крэсла. Жан-Франсуа, квітнечы, таўсташчокі, з жосткім позіркам і ўсмешкай на губах, гаварыў, не змаўкаючы, пра свае справы, фанабэрыўся, выхваляўся сваімі грашамі, сваімі поспехамі, хваліў сваё сукно і Госпада Бога, які памагае яму яго збываць. Антуан, паголены, з вострай бародкай, пануры, прамы і халодны, гаварыў, быццам сам з сабою, пра свой кніжны гандаль, пра свае падарожжы ў Жэневу, пра свае дзелавыя і веравызнаўчыя сувязі і таксама хваліў Бога; але ўжо другога. Гаварылі яны па чарзе, не слухаючы, што спявае іншы, і працягваючы кожны цягнуць сваё. Але пад канец і той і другі, кранутыя за жывое, павялі гаворку пра такія рэчы, якія маглі суразмоўцу вывесці з сябе, адзін — аб росквіце сапраўднай веры, другі — аб вялікіх поспехах веры сапраўднай. Пры гэтым яны па-ранейшаму не звярталі адзін на аднаго ўвагі; і, не варушаючыся, быццам у іх звяло шыі, з лютым выглядам, рэзкім голасам, кудохталі аб сваёй пагардзе да Бога праціўніка.

Пасярод іх стаяў і глядзеў на іх, пацэпваючы плячом і пырскаючы смехам, мой сын Эмон-Мішэль, галаварэз, сяржант Сасерморскага палка (гэты хлопец нядрэнны). Яму не стаялася на месцы, ён круціўся, як воўк у клетцы, барабаніў па акне ці напяваў: «ну-ну, ну-ну», спыняўся, гледзячы на абодвух старэйшых, занятых спрэчкай, рагатаў ім у твар ці рэзка перапыняў іх, заяўляючы, што два бараны, значаныя яны ці не значаныя чырвоным або сінім крыжам, калі толькі яны тлустыя, заўсёды прыгодныя і што гэта ім яшчэ пакажуць... «Мы елі і не гэтакіх!..»

Аніс, мой малодшы сын, глядзеў на іх з жахам. Аніс, удала названы, які пораху не прыдумае. Спрэчкі яго турбуюць. Да ўсяго на свеце ён абыякавы. Ён шчаслівы, калі можа мірна пазыхаць і сумаваць ад самай раніцы да самага вечара. Ён лічыць д'ябальскім

насланнём усялякую палітыку і рэлігію, якія прыдуманы для таго, каб бянтэжыць салодкі сон разумных людзей ці розум людзей сонных... «Дрэннае ці добрае тое, што ў мяне ёсць, раз яно ў мяне ёсць, навошта мяняць? Пасцель, якую мы абляжалі, абляжалі мы, абляжалі для сябе. Мне новых прасцінаў не трэба...» Але ў яго не пыталіся і ператрасалі яго матрац. І, каб забяспечыць сабе спакой, гэты пакорлівы чалавек, у сваім гневе, рад быў бы выдаць усіх бунтаўшчыкоў кату. Цяпер ён збянтэжана слухаў чужыя размовы; і як толькі яны становіліся гучнейшымі, уцягваў галаву ў плечы.

Я, ператварыўшыся ў слых і зрок, забяўляўся тым, што стараўся разабрацца, у чым гэтыя чацвёрта — мае, што ў іх майго. Як ніяк, гэта мае сыны; у гэтым я ручаюся. А калі яны нарадзіліся ад мяне, дык, значыць, яны з мяне выйшлі; але якім жа, халерачка, шляхам яны ў мяне ўвайшлі? Я абмацваю сябе: як жа гэта я вынасіў у сваім чэраве гэтага прапаведніка, гэтага пустасвята і гэтае шалёнае ягнятка? (Авантурыст — яшчэ нічога...) О, вераломная прырода! Дык яны былі ўва мне? Так, я таіў у сабе іх насенне; я пазнаю некаторыя жэсты, некаторыя моўныя звароты і нават думкі; я пазнаю сябе ў іх пад маскай; маска здзіўляе, але пад ёю — той жа чалавек. Той жа, адзіны і разнастайны. У кожным з нас сядзяць дваццаць розных людзей: і рагатун, і плакса, і такі, як пень, якому ўсё роўна, што ноч, што дзень, і воўк, і авечка, і сабака, і ціхоня, і забіяка; але адзін з дваццаці мацнейшы за ўсіх і, прысвойваючы сабе аднаму права гаварыць, астатнім дзевятнаццаці затыкае рот. Таму яны стараюцца ўцякчы, як толькі бачаць — што дзверы адчынены. Мае чатыры сыны так і ўцяклі. Бедалагі! Меа culpa. Такія далёкія, яны мне гэтакія блізкія. Што ні гавары, яны ўсё ж мае дзіцяняты. Калі яны гавораць дурноты, мне хочацца папрасіць у іх прабачэння за тое, што я стварыў іх дурнымі. Добра яшчэ, што самі яны задаволены і лічаць сябе прыгажунамі!.. Што яны сабою любуюцца, гэтаму я вельмі рады; але чаго я не выношу, дык гэта таго, што яны не выносяць, каб у блізкага было рыла, хоць яму яно і міла.

Надзьмуўшыся, пагражаючы вачамі і дзюбай, усе чацвёрта мелі выгляд злосных пеўняў, гатовых кінуцца адзін на аднаго. Я спакойна сузіраў, потым сказаў:

— Брава! Брава, мае авечкі, я бачу, вы не далі б сябе абстрыгчы. Кроў добрая (а як інакш, гэта ж мая!), а голас яшчэ лепшы. Вас мы паслухалі, цяпер мая чарга! У мяне свярбіць язык. А вы перадыхніце.

Але яны не вельмі ўжо спышаліся слухацца. Чыёсьці слова абудзіла навальніцу. Жан-Франсуа, ускочыўшы, схапіў крэсла. Эмон-Мішэль агаліў сваю доўгую шпагу, Антуан — свой нож; а Аніс (горла ў яго, каб рыкаць, цялячае) лямантаваў: «Пажар! Тонем!» Я бачыў, вось-вось гэтыя звяры перарэжуцца. Я схапіў першы, які трапіў пад руку, прадмет (гэта якраз аказаўся збан з галубкамі, прадмет маёй распачы і Фларымонавага гонару) і, сам таго не хочучы, разбіў на друзачкі яго аб стол. А Марціна,

прыбегшы, размахвала катлом, які дыміўся, і пагражала абліць іх. Яны галасілі, як статак аслянят; але калі крычу я, дык няма даўгавухага, які не спуціў бы сцяг. Я сказаў:

— Тут я гаспадар, і я загадваю. Замоўкніце. Што гэта вы, падурнелі? Ці мы сабраліся, каб спрачацца з-за нікейскага сімвала веры?⁴⁹ Я спрэчкі люблю; але зрабіце ласку, сябры мае, выберыце больш новы прадмет. Ад гэтых я стаміўся, яны мне не пад сілу. Спрачайцеся, халера на вас, калі гэта вам прапісана для здароўя, з-за гэтага бургундскага ці з-за гэтай каўбасы, з-за чаго-небудзь такога, што можна бачыць, выпіць, крануць, з’есці: мы паядзім, пап’ём, каб праверыць. Але спрачацца з-за Бога — Божа літасцівы! — з-за Святога Духа, гэта значыць паказваць, сябры мае, што дух у вас памутнеў!.. Я нічога не кажу дрэннага пра тых, хто верыць: я веру, мы верым, вы верыце... чаму вам хочацца. Але пагаворым пра што-небудзь іншае: няўжо нічога такога не знойдзецца на свеце? Кожны з вас упэўнены, што створаны для райскіх варот. Што ж, і выдатна, я вельмі рады. Вас там чакаюць, кожнаму абранніку прыгатавана месца, астатнія — будзьце ласкавы, назад, смела: само сабою зразумела... Дайце ж вы магчымасць Госпаду Богу самому размяшчаць сваіх пастаральцаў; гэта яго абавязак, і вы ў яго распараджэнні не ўмешвайцеся. Кожнаму сваё царства. Богу — неба, нам — зямля. Наш клопат уладкаваць яе, калі магчыма, як мага ўтульней. Для такой работы ніхто не лішні. Ці, па-вашаму, можна абысціся і без вас? Вы ўсе чацвёрта маеце карысць для краіны. Ёй гэтак жа патрэбна твая вера, Жан-Франсуа, у тое, што было, як і твая, Антуан, у тое, чаму належала б быць, гэтак жа патрэбна твая непаседлівасць, Эмон-Мішэль, як і твая, Аніс, марудлівасць. Вы — чатыры стаўпы. Варта пахіліцца аднаму, і рухне хата. Вы засталіся б тырчаць бескарыснай руінай. Ці вы гэтага дабіваецеся? Някепска, няма чаго сказаць! Што вы казалі б пра чатырох маракоў, якія на хвалях, у непагадзь, замест таго каб кіраваць караблём, думалі б толькі пра спрэчкі?.. Мне прыгадваецца размова, якую мне некалі перадавалі, караля Генрыха з герцагам Неверскім. Яны скардзіліся на сваіх французаў, што ў тых прага знішчаць адзін аднаго. Кароль гаварыў: «Каб яго чорт узяў!»⁵⁰ Мне хацелася б, каб іх супакоіць, узяць гэтых шалёных манахаў і лютых евангельскіх прапаведнікаў, зашыць у мяхі па пары і ўтапіць у Луары, як вывадак кацянят». А Невер гаварыў, смеючыся: «Што да мяне, дык я задаволіўся б тым, што адправіў бы гэтыя мяхі на тую астраўкі, куды, як кажуць, паны бернцы высаджваюць сварлівых мужоў і жонак, якіх праз месяц, калі па іх вяртаецца лодка, знаходзяць буркуючымі пшчотна і лагодна, як галубчкі». Вам таксама не шкодзіла б прапісаць такія лекі. Вы агрызаецеся, вылюдкі вы гэтакія? Паварочваецеся адзін да аднаго спінаю?.. Досыць, паглядзіце лепш на сябе, дзеці! Дарэмна вы задаяецеся, што зроблены кожны з асаблівага цеста і намнога лепшыя, чым вашыя

браты; вы чатыры памолы *ejusdem farinae**, Бруньёнава семья, бур-гундскага племя. Паглядзіце на гэты нахабны нос, які размясціўся ўпоперак твару, на гэты роцік, шырока высечаны ў кары, лейку, каб ліць пойла, на гэтыя кустамі зарослыя вочы, якія хацелі б здавацца злоснымі і смяюцца! Ды ўсе вы значаныя! Хіба вы не бачыце, што, шкодзячы адзін аднаму, вы самі сябе разбураеце? І хіба не лепш было б, каб вы падалі адзін аднаму руку? Вы думаеце па-рознаму? Ну і дык што? Тым лепш! Ці ўсім вам хацелася б урабляць адно і тое ж поле? Чым больш у сям'і будзе палёў і думак, тым мы будзем шчаслівейшыя і дужэйшыя. Распаўсюджвайцеся, размнажайцеся, ахоплівайце як мага больш зямлі і думак. Кожны сваю і ўсе заадно (ну, сыны мае, абдымемся!), каб доўгі бруньёнаўскі нос расцілаў па палях свой цень і ўдыхаў чароўны зямны дзень!

Яны маўчалі, з панурымі тварамі, падціснуўшы губы; але відаць было, што яны з цяжкасцю стрымліваюцца ад смеху. І раптам Эмон-Мішэль, выбухнуўшы гучным рогатам, падаў руку Жану-Франсуа, кажучы: «Ну старэйшы нос, што сярод нас, пытанне вырашана ўраз. Вывадак васаў, памірымся!» Яны пацалаваліся.

— Гэй, Марціна! За наша здароўе!

Тут я заўважыў, што, калі, разлаваўшыся, я стукнуў збанам, я парэзаў сабе руку. На стала была кроў. Антуан, урачысты, як заўсёды, прыпадняў маю руку, падставіў пад яе шклянку, сабраў у яе пурпуровы сок з маёй жылы і рытарычна заявіў:

— Каб змацаваць наш саюз, вып'ем усе чацвёрта з гэтай шклянкі!

— Што ты, што ты,— кажу,— Антуан, псаваць гасподняе віно! Фу, агідна нават! Выплюхні гэтую мікстуру. Хто хоча піць маю кроў без прымесі, няхай вып'е досуха і без прымесі сваё віно!

Потым мы пілі і гутарылі і аб смаку віна не спрачаліся. Калі яны пайшлі, Марціна, перавязваючы мне руку, сказала:

— Стары ліхадзей, ты, нарэшце, дасягнуў сваёй мэты, на гэты раз?

— Пра якую гэта мэту ты кажаш? Памірыць іх?

— Я кажу пра іншае.

— Пра што ж тады?

Яна паказала на разбіты збан.

— Ты мяне цудоўна разумееш. Не прыкідвайся невінаватым... Прызнайся... Усё роўна прызнаешся... Ну, скажы мне на вуха! Ён не даведаецца.

Я разыгрываў здзіўленне, абурэнне, неразуменне, адмаўляў; але я душыўся смехам... пфф... і падавіўся.

Яна паўтарыла мне:

— Ліхадзей! Ліхадзей!

* Той жа мукі (лац.).

Я сказаў:

— Вельмі ж ён быў пачварны. Ведаеш, дачка: адзін з нас, ён ці я, павінен быў знікнуць.

Марціна сказала:

— Той, што застаўся, нічоў не прыгажэйшы.

— Ну, гэтая птушка можа быць пачварная, колькі ёй трэба! Мне ўсё роўна. Я яе не бачу.

Калядная куцця

На змазаных завесах круціцца год. Дзверы зачыняюцца і адчыняюцца зноў. Як згорнутая тканіна, падаюць дні ў аksamітны куфэрак начэй. Яны ўваходзяць з аднаго боку, выходзяць з другога і, з дня святой Люцыі ўжо не такія куртатгя, вырастаюць на блышыны скок. На мяне ўжо пазірае ў шчылінку Новы год.

Сядзячы пад навесам вялікага каміна ў калядную ноч, я бачу, нібы са дна калодзежа, зорнае неба над сабою, яго павекі мігатлівыя, яго сардэчкі дрыгатлівыя; і я чую, як налятаюць званы і ў роўным паветры махаюць, махаюць, звонячы да паўночнай абедні. Я рады, што ён нарадзіўся, дзіцянё, у гэты начны час, у гэты самы цёмны час, калі свет бышцам заканчваецца. Яго галасок спявае: «О дзень, ты вернешся! Ужо ты надыходзіш. Ты блізкі, Новы год!» І Надзея сваімі цёплымі крыламі накрывае ледзяную зімовую ноч і робіць яе пшчотнай.

Ва ўсёй хаце я адзін; дзеці мае ў царкве; гэта першы раз, што я не пайшоў туды. Я застаўся дома з маім сабакам Сітронам і шэрым кацяняткам Патапонам. Мы з імі марым і глядзім, як агонь ліжа камін. Я ўспамінаю сённяшні вечар. Толькі што вакол мяне сядзеў увесь мой вывадак; я расказваў Гладзі, якая лыпала вочкамі, старыя казкі, і пра Фей, і пра Качанятка, і пра Абшчыпанае куранятка, і пра хлопчыка, як ён стаў багачеем, прадаўшы пеўня возчыкам, якія ехалі на калясках грузіць дзень. Нам было вельмі весела. Астатнія слухалі і смяяліся, і кожны што-небудзь дадаваў. Часам усе змаўкалі і слухалі, як кіпіць вада, як патрэскаваюць дровы, як белыя камячкі б'юць у шкло, як точыць цвыркун сваё дупло. Ах, слаўныя зімовыя ночы, цішыня, цяпло згуртаванай чародкі, мрой позніх гадзін, калі дух блукае то тут, то там, але ведае гэта сам, і калі блытае вехі, дык толькі для пацехі...

І вось я падводжу рахунак за цэлы год і бачу, што за паўгода я страціў усё: жонку, хату, грошы і ногі. Але што больш за ўсё забавнае, дык гэта тое, што ў выніку я аказаўся такі ж багаты, як і раней! Вы кажаце, у мяне нічога больш няма? Так, несці мне няма чаго. Што ж, я разгрузіўся! І ніколі яшчэ я не пачуваў сябе такім свежым, такім вольным, ніколі мне так лёгка не плавалася на хвалях маёй фантазіі... А калі б мне казалі ў мінулым годзе, што я так весела сустрэну бяду! Ці не я кляўся і бажыўся, што хачу да канца сваіх дзён заставацца гаспадаром у сябе, гаспадаром самога

сябе, незалежным, не быць у даўгу ні перад кім за тое, што вып'ю ці з'ем, і нікому не рабіць справаздачу за тое, што я выкінуў тое і тое! Чалавек — плануе... А паглядзіш — усё ідзе зусім не так, як таго ён чакае; і гэта найлепшы ход. І потым па сутнасці чалавек — слаўная жывёліна. Усё яму пад сілу. Ён аднолькава хораша жываецца і з радасцю, і з горам, і з абжорствам, і з голадам. Дайце яму чатыры нагі ці адыміце абедзве, зрабіце яго глухім, сляпым, нямым, ён ухітрыцца прыстасавацца і нейкім чынам, сам сабе, бачыць, чуць і гаварыць. Ён нібы воск, які можна расцягваць і сціскаць; душа плавіць яго на сваім агні. І радасна адчуваць, што валодаеш гэтай гнуткасцю духу і цягліц, што можаш, калі трэба, быць рыбай у вадзе, птушкай у паветры, у агні саламандрай, а на зямлі чалавекам, які весела змагаецца з чатырма стыхіямі. Вось таму, чым больш ты згубіў, тым ты багацейшы: бо дух стварае, чаго яму не хапае; густое дрэва, калі абрэзаць лішнія галіны, толькі вышэй расце. Чым менш у мяне, тым сам я большы...

Поўнач. Б'е гадзіннік...

Нарадзілася дзіўнае дзіця...

Я спяваю калядную песню...

Іграй, жалейка, звiні, валынка,
Які ён цудоўны, які ён мілы...

Мяне хіліць дрымота, я засынаю, добра ўсеўшыся, каб не зваліцца ў агонь...

Нарадзіўся...
Іграй, жалейка, звiці, вясёлая валынка...
Месiя маленькi нарадзіўся.

Чым хто бяднейшы, тым большы ён...

Вадохрышча

А ўсё ж я спрытнюга! Чым я бяднейшы, тым больш у мяне дабра. І я гэта вельмі добра ведаю. Я знайшоў спосаб быць багатым, нічога не маючы, чужым дабром. У мяне ёсць улада і ніякіх абавязкаў. Што гэта распавядаюць пра старых бацькоў, быццам, усё раздаўшы, усё раздарыўшы няўдзячным дзецям, кашулю і порткі, яны застаюцца пакінутымі, закінутымі і толькі і бачаць, як усе вачамі штурхаюць іх у магілу? Гэта проста байкі. Ніколі, далібог, мяне так не любілі, так не песцілі, як у маёй беднасці. Гэта таму, што я не такі дурань, каб усё раздаць, нічога сабе не пакінуўшы. Хіба дорыцца толькі кашалёк? Я, усё раздарыўшы, захоўваю лепшае, захоўваю маю весялосць, усю тую жыццярадаснасць і хітрасць, усю тую шалапутную мудрасць і мудрае шалапутства, што я назапасіў за паўвеку бадзянняў уздоўж і ўпоперак жыцця. А запас яшчэ далёка не вычарпаны. І ён

адкрыты для ўсіх; няхай усе з яго чэрпаюць! Хіба гэта нічога не варта? Калі я бяру ў сваіх дзяцей, дык і ім я даю; і мы ў разліку. А калі здараецца, што адзін дае крыху менш, чым другі, дык любоў дапаўняе, што патрэбна; і заўсёды ўсё абыходзіцца нядрэнна.

Хто хоча паглядзець на караля без каралеўства, на Іаана беззямельнага, на шчасліўчыка, хто хоча паглядзець на Бруньёна Гальскага, няхай палобуецца, як я сёння сяджу на троне, узначальваючы шумны баль! Сёння Вадохрышча. Удзень па нашай вуліцы прайшлі цары-вешчуны і іхняя світа: усё як трэба, белы стагак, шэсць пастушкоў і шэсць пастушак, якія спявалі на ўвесь рот; а сабакі брахалі з-пад варот. І вось вечарам мы сядзім за сталом, усе мае дзеці і дзеці маіх дзяцей. Гэта будзе трыццаць чалавек, усёй раднёю, лічачы са мною. І ўсе трыццаць крычаць разам:

— Кароль п'е!

Кароль — гэта я. На галаве ў мяне карона, пірожная форма. А каралева мая — Марціна; як у Святым Пісанні, я ўзяў за жонку ўласную дачку. Кожны раз, калі я падношу да вуснаў шклянку, мяне вітаюць, я смяюся, даўлюся; але, хоць і давячыся, глытаю ўсё да кроплі. Мая каралева таксама п'е і, раскрыўшы грудзі, поіць з чырвонага саска свайго чырвонага сысунка, апошняга з маіх унукаў, які раве, ссе, слініць і паказвае голы зад. Сабака пад сталом цяўкае і хлебча з міскі замест кіскі. А кіска, муркаючы, спіна дугою, уцякае з косткай, кінутай мною.

І я думаю (услых: я не люблю думаць моўчкі):

— Жыццё цудоўнае! Сябры мае! Адно толькі дрэнна: кароткае. Ах, як хацелася б, каб чым больш! Вы скажаце: «Чаго бурчаць! Хіба твая доля была дрэнная!» Вядома, так. Але лепш дзве. І адкуль ведаць? Мабыць, калі я папрашу пад шумок, мне і дадуць яшчэ разок... Але сумна ад таго, што я вось тут, а дзе добрыя хлопцы, якіх я знаў калісьці? Божа, які мімалётны час, і людзі таксама! Дзе кароль Генрых і добры герцаг Людовік?..

І я пускаюся, па дарогах былых часоў, збіраць завялыя кветкі ўспамінаў; і я расказваю, я расказваю, не стамляючыся і паўтараючыся. Дзеці мне не перашкаджаюць; і калі я не магу падбраць слова ці блытаюся, яны мне падказваюць канец аповесці; і я абуджаюся ад мрояў пад іхнімі хітрымі позіркамі.

— Што, дзед? — кажуць яны мне. — Добра было жыць у дваццаць гадоў. У жанчын, у тых часы, грудзі былі прыгажэйшыя і паўнейшыя; а ў мужчын сэрца было там, дзе трэба, і іншае таксама. Трэба было бачыць караля Генрыха і яго сябра, герцага Людовіка! Цяпер з такога дрэва людзей ужо не вырабляюць...

Я адказваю:

— Вам смешна, гарэзам? Гэта добра, пасмяяцца карысна. Што вы думаеце, я не такі дурань, каб лічыць, што ў нас неўраджай на вінаград і на дужых людзей, каб яго сабраць. Я ведаю вельмі добра, што на змену аднаму з тых, хто пайшоў ад нас, прыходзяць трое і што лес, з якога вычэсваюць гальскіх малойчыкаў, расце ўсё

такі ж часты, прамы і пышны. Але вырабляюць з яго ўжо не ранейшых. Тысячы і тысячы локцяў насячы, ніколі, ніколі не атрымаеш Генрыха, майго караля, ці майго Людовіка. А іх жа я і любіў... Хопіць, хопіць, Кала, няма чаго размякаць! Слёзы на вачах? Ты што, стары дурань, уздумаў шкадаваць, што не можаш да канца сваіх дзён перажоўваць усё той жа кавалак? Віно, кажаш, не ранейшае? Яно ад гэтага не горшае. Вып'ем! Няхай жыве кароль, ён п'е штогод! Няхай жыве яго піток-народ!..

І потым, кажучы шчыра, дзеці мае, прызнаюся вам: добры кароль, вядома, добры; але лепшы кароль — я сам. Дык будзем жа свабоднымі, французскі народ высакародны, а нашых паноў няхай чорт возьме! Мая зямля ды я — адно з адным у любові ўзаемныя, адно аднаму патрэбныя і прыемныя. А навошта мне цар нябесны ці зямны? Мне не трэба трона ні тут, ні там. Кожнаму сваё месца пад сонцам, кожнаму свой цень! Кожнаму свой кавалак зямлі ды рукі, каб яго ўскопваць! Нічога іншага мы не патрабуем. І калі б да мяне прыйшоў кароль, я б яму сказаў:

«Ты мой госць. За тваё здароўе! Сядай сюды. Сваячок, усе каралі аднолькавыя. Кожны француз нарадзіўся каралём. Тут я гаспадар, і тут мой дом».

«Як,— сказаў брат Жан,— вы таксама рыфмуеце? Бачыць Бог, я зарыфмую, як і ўсе іншыя, я гэта адчуваю; пачакайце, і прашу мне дараваць, калі рыфмаваць я буду не красамоўна...»

Пантагруэль, V, 46

ЗАЎВАГІ БРУНЬЕНАВА ЁНУКА*

Я задумаў гэтую гальскую паэму ў красавіку — маі 1913 года. Называлася яна тады «Кароль п'е», ці «Жывы курылка». Магу сказаць, што я быў ёю проста апантаны; і мой зварот «Да чытача» ў маі 1914 года не проста жарт: дзед Кала казаў, я сам сабе не належаў.

Я пасяліўся сярод палёў, зусім адзін, каля вінаградніку. Чорная лаза распускалася. Цвіў бэз. Дух мой таксама. Я быў увесь напоўнены жыццём зямлі і ўсяго жывога. Ува мне бруліся крыніцы, падобныя да тых мутных і бурных водаў, свежых, цяжкіх ад перагною, якія бурлілі вакол мяне ў лугах. Я смяяўся, калі пісаў. Дзень пралятаў вельмі хутка. Кожную раніцу я сустракаў, як Кала, пад птушным дрэвам; я шалеў ад песень абуджанага жыцця.

Але я паплаціўся, за ўсё даводзіцца плаціць,— і гэта справядліва: Я не таргуюся з-за сваіх даўгоў. Тыдні, месяцы амаль суцэльнай бяссонніцы. Перапынак на паўдарозе, на «Смерці старой». Потым раптам хвароба здалася, запруды прарваліся. У разгары лета кніга была закончана.

Потым, у пачатку 1914 года, я звярнуўся з прапановай надрукаваць «Кала» да «Рэвю дэ Пары», якая была часткова і маім домам, з'яўляючыся домам маіх сяброў Гандэракса і Лавіса; гэты апошні выступаў як галоўны мой прыхільнік у Французскай акадэміі, калі разыгрываліся баі з-за літаратурнай прэміі, якая была потым прысуджана «Жан-Крыстофу», якраз у тыя вясеннія месяцы 1913 года, калі я быў заняты «Кала». Але, на маё здзіўленне, мой стары настаўнік аказаўся вельмі збянтэжаны ад вольнасці гэтага твора. Ён не адважваўся прадставіць непачцівага Кала сваёй важнай аўдыторыі. Асабліва палохалі гэтага вальнадумца эпізоды з кюрэ. Я нібы з аблокаў зваліўся. У нашых краях кюрэ не хварэлі на сціпласць: яны смела гаварылі, не запінаючыся, на той сакавітай мове, на якой мае дзяды Кала і Паяр вялі гутаркі са сваім Шамаем. Калі мой прадзед, брэўскі натарыус, накіраваўся аднойчы ў невялікае падарожжа па Францыі, каб праверыць у Тулузе адно слова ў «Цэнтурыях» Настрадамуса (я калі-небудзь паведаю гэтую камічную эпапею), дык гэты стары якабінец, што браў некалі Бастылію і атрымаў ад Фушэ, у Кламсі, тытул «Апостала Свабоды», гэты папалот пасадзіў з сабою ў павозку свайго кюрэ, не для таго, каб яго з'есці, а для таго, каб есці разам з ім, і смяяцца, і спрачацца. Яны не маглі абмысціся адзін без аднаго за сталом і без таго, каб не счпіцца. Для мяне было даволі павучальнай навіною, што «прыстойная» парыжская публіка і вольныя мысліцелі з універсітэта ў 1914 годзе куды старанней патрабуюць уважлівых адносін да творцы, у якога яны не вераць. Зразумела было, што набліжаецца вялікімі крокамі час вялікай Заходняй Рэакцыі.

Наспела вайна, якая не магла не наспець. Яшчэ за некалькі галоў да таго «Жан-Крыстоф» яе прадказваў. У Швейцарыі, дзе я жыў у ліпені 1914 года і дзе я і застаўся, каб мець (ці прысоіць сабе) права гаварыць, я правіў карэктуры «Кала» амаль адначасова з карэктурамі «Над схваткай» (першыя месяцы 1915 года). Мой дарагі выдавец і друг Эмбло, загадчык выдавецтва Алендорф, спяшаўся з друкаваннем, хоць і не збіраўся выпускаць гэтую кнігу да канца вайны. Ён быў улюбёны ў

* «Заўвагі Бруньэнава ўнука» былі напісаны Рамэнам Раланам для Збору яго твораў на рускай мове (выд. «Время», Л., 1932). (Заўв. перакл.)

«Кала» і таксама ганарыўся ім, нібы яго нарадзіў. Я мяркую, што гэты мілы чалавек так прыспешваў мяне з чытаннем карэктур, бо быў не вельмі ўпэўнены, што назаўтра я буду жывы... На жаль, ён пайшоў першым, — хоць я і паспеў, вярнуўшыся ў 1919 годзе ў Парыж, яшчэ пабачыцца з ім. І тут мне хочацца яшчэ раз выказаць усю сваю ўдзячнасць сардэчнаму сябру, які застаўся мне верны, калі столькі іншых, у кім я не сумняваўся, разважліва ад мяне збеглі з усіх ног. Без цвёрдай і цярплівай падтрымкі Эмбло, я не ведаю, ці ўдалося б мне быць пачутым у Парыжы. На гэта і разлічвалі мае мужныя ворагі!

І калі Горкі піша, што «Кала Бруньён», які яму падабаецца больш за ўсе мае кнігі, ёсць гальскі выклік вайне, дык ён не вельмі памыляецца. Таму што хоць гэты смех і раздаўся раней за бітву, але ён гучаў над ёю і наперакор усяму... «Je maintiendrai...»* «Жывы курылка...»

Што да пабудовы кнігі, дык яе лёгка ўбачыць і без акулараў. Яна грунтуецца на рытме Календара прыроды, па якім я жыў сярод палёў, паміж двух белых студзеняў. Кніга гэтая сілкавалася кламсійскімі летапісамі, неверскімі паданнямі, французскім фальклорам і зборнікам гальскіх прыказак, якія ёсць мае Евангелле і мае «Пастычнае майстэрства»**. Я сцвярджаю і да гэтага часу, што ў любым іх мезенцы больш мудрасці, дасціпнасці і фантазіі, чым ва ўсім Аруэ, Мантэні і Лафантэне. (А я іх люблю, гэтых трох братоў!)

Ці трэба дадаваць, што, калі я быў дзіцем, у клетцы маёй не змаўкаў стары голас, кплівы і вясёлы, Цёткі-Качкі, — старой Разалі з Беўронскага прадмесця, — якая часта мне расказвала, як Кала сваёй Гладзі, казку пра Качанятка і пра Абшчыпанае куранятка. Яе востры язык, голы, без фігавага ліста, з бургундскай соллю, не многім адрозніваўся, у сваім свежым архаізме, ад мовы майго Кала. І я часткова ў яе гонар выбраў для маёй аповесці якраз мяжу двух стагоддзяў, шаснаццатага і семнаццатага***, дзе навізна і даўніна дзеляць ложа; бо ад гэтага салодкага шлюбу нарадзілася маўленне, моцнае задзірыстае маўленне маёй старой апавядальніцы.

Імя Brugnon (ці Breugnon), — а гэта, як усім вядома, назва мясістага і моцнага плода, помесі персіка і абрыкоса, — да гэтага часу жыве ў наваколлі Кламсі; і я зусім выпадкова ледзь не купіў хацінку аднаго з унукаў Кала. Геаграфію маёй аповесці няцяжка пазнаць яшчэ і сёння. Усе гэтыя ласы, гэтыя рэкі, гэтыя паселішчы — сябры майго дзяцінства. І хоць мой зялёны канал, які акружаў старыя гарадскія сцены і сцены майго бацькоўскага дома, цяпер асушаны, — хоць слаўная горка Самбер, пузагая і лысая, аперылася яловым парыком, — хоць, на жаль, доўгія шні заводаў размазваюць сваю дымную сліну па маім шэра-блакітным небе, — горад і край не змяніліся. І калі б іх убачыў зноў залаты Катон, які дзяліў ложа хваробы з зачумленым Кала, ён, напэўна, пусціў бы слезу па знішчаных вінаградніках, але хутка ўтапіў бы яе ў палкім віне, знойдзеным зноў на дне скляпоў, у кампаніі добрых сабутэльнікаў!

О слаўны гарадок Кламсі, чыё імя для ўсіх чароўна,
Ты і ракі размешчаны цудоўна.
Тут — віны добрыя, там — нівы мірнай квецень,
А навакольнія сады мілейшыя за ўсе на свеце.****

* «Не саступлю» — дэвіз Нідэрландаў.

** Цудоўнае філалагічнае даследаванне пра мову «Кала» з прыцягненнем багатых матэрыялаў, прадстаўленае для атрымання доктарскай ступені Марбургскаму ўніверсітэту, надрукавана Жаржэтай Шулер у «Romanische Forschungen», 1927, Erlangen, пад загаловам «Studien zu Romain Rollands Colas Breugnon» (127 с.). — Р. Р.

*** Дакладны час узказаны самім Кала ў пачатку і ў аповяданні пра «Чуму» (с. 3 і 75): ён нарадзіўся ў 1566 годзе, і яму «паўвеку стукнула». Падзеі адбываюцца ў 1616 годзе, пад нічэзным ярмом Канчыні, які будзе забіты на год пазней. Кала прадстаўляе пакаленне караля Генрыха, які старэйшы за яго на дванаццаць гадоў. — Р. Р.

**** П. Гранэ. «Залатыя словы Катона». — Р. Р.

ЗАЎВАГІ І КАМЕНТАРЫІ

¹ Кала мае на ўвазе легенду пра цара Мідаса, які хаваў ад усіх свае асліныя вушы — знак кары ад бога Апалона. Адкрыў тайну Мідаса цырульнік, але баючыся паведаміць аб ёй людзям, ён выкапаў ямку ў зямлі, з якою падзяліўся сваім сакрэтам.

² Colas — скарочанае Nicolas — Мікола; Brugnion, па-бургундску Breugnion — гладкі персік. Breugnion — назва вёскі ў ваколіцах Кламсі. У тэксе арыгінала герой скрозь называецца Brugnion, але на тытульным лісце гэтае імя, выпадкова, зменена аўтарам на Breugnion.

³ Гюг Самбен — архітэктар і гравёр XVI стагоддзя.

⁴ Кюрэ — парафіяльны святар.

⁵ Медонскі кюрэ — Рабле, славыты французскі пісьменнік XVI стагоддзя, аўтар рамана «Гарганшоа і Пантагруэль».

⁶ Ахат — верны спадарожнік Энея, героя «Энеіды» Вергілія.

⁷ Артабан — ганарлівы герой рамана Ла-Кальпрэнеда (1614—1663) «Клеапатра». Яго імя ўвайшло ў прымаўку.

⁸ Уліс — герой «Адысеі» Гамера.

⁹ Ліга — каталіцкая ліга, была заснавана ў 1576 г. герцагам Гюізам для барацьбы з пратэстантамі (гугенотамі) і супрацьстаяла каралеўскай уладзе.

¹⁰ Гінекей — жаночыя пакоі.

¹¹ Эмпірэй — па старажытнаму павер'ю, найвышэйшая, напоўненая святлом частка неба.

¹² Аўгуры — рымскія жрацы, якія прадказвалі будучыню па палёту і спеву птушак. Імя аўгура стала абазначаць крывадушніка і ашуканца.

¹³ Бамбарда — старажытная гармата, якая страляла каменнымі ядрамі.

¹⁴ Аякс і Гектар — героі «Іліяды» Гамера.

¹⁵ Аркебуза — старажытная стрэльба, самапал.

¹⁶ Настрадамус (1503—1566) — астролог, аўтар «Прароцтваў» і «Цэнтурый», зборніка прадказанняў, выкладзеных у выглядзе чатырохрадкоўяў.

¹⁷ Ком — у грэчаскай міфалогіі — бог баляванняў; Мом — бог зласлоўя.

¹⁸ Гі Какіль (1523—1603) — французскі заканазнавец, складальнік каментарыя да звычайнага права Неверскага краю, прыхільнік грамадзянскіх свабод.

¹⁹ Піронікі — паслядоўнікі Пірона, старажытнагрэчаскага філосафа-ідэаліста, які прапаведаваў непазнавальнасць рэчаў.

²⁰ Бернцы — жыхары Берна, сталіцы Швейцарыі. Швейцарыя складаецца з асобных кантонаў.

- ²¹ Канчыні — міністр Людовіка XIII.
- ²² Генрых IV — кароль Францыі з 1589-га па 1610 г. Пры ім быў выдадзены Нантскі эдыкт, які забараняў ганенне на гугенотаў. Пасля смерці Генрыха, з-за малалецтва Людовіка XIII, была рэгенткай яго маці Марыя Медычы.
- ²³ Сюлі — міністр Генрыха IV.
- ²⁴ Варфаламееўская ноч — ноч на 24 жніўня 1572 г., калі па загаду караля Карла IX у Парыжы было забіта мноства гугенотаў.
- ²⁵ Ціт Флавій Веспасіян — рымскі імператар (з 79-га па 81 г.).
- ²⁶ Антыопа — у грэчаскіх паданнях — фіванская царэўна, якою, падчас яе сну, авалодаў Зеўс, пераўвасобіўшыся ў сатыра.
- ²⁷ Арэст і Пілад — легендарныя старажытнагрэчаскія героі, вядомыя сваёй дружбаю.
- ²⁸ Геракліт і Дэмакрыт — старажытнагрэчаскія філосафы.
- ²⁹ Амадзіс і Галаор — героі іспанскіх рыцарскіх раманаў XV ст.— прыклады любоўнай вернасці.
- ³⁰ Карбункул — каштоўны камень.
- ³¹ Мюі — старажытная мера ёмістасці, неаднолькавая ў розных мясцовасцях, але заўсёды буйная.
- ³² Апафтэзмы — кароткія павучальныя выразы.
- ³³ «Залатыя словы Катона» — твор П'ера Гранэ, французскага паэта XVI ст., пераймальніка рымскага паэта III ст. Дыянісія Катона, які быў аўтарам павучальных двухрадкоўяў.
- ³⁴ Гільём Бушэ — французскі паэт XVI ст.
- ³⁵ Жыль Каразэ — французскі гісторык і паэт XVI ст.
- ³⁶ Рэгул — рымскі консул (III ст. да н. э.).
- ³⁷ Фацціі — жартаўлівыя грубаватыя апавяданні, якія ўзніклі ў эпоху Адраджэння (XIV—XVI стст.).
- ³⁸ Табеліён — пісьмавод у натарыуса.
- ³⁹ Эпіталамы — вясельныя песні ў грэкаў і рымлян.
- ⁴⁰ Ноэлі — французскія народныя святочныя песні.
- ⁴¹ Самсонава зброя — г. зн. сківіца. У біблейскай легендзе магутны Самсон знішчыў тысячу філісцімлянаў аслінай сківіцай.
- ⁴² «...абвінавачвае яго ў шаленстве». Французскі верш (па старажытнай прыказцы), які прамаўляе Кала, належыць Герэну дэ Бускалю (камедыя «Праўленне Санча Пансы», 1641 г.) і паўтораны Мальерам у яго «Вучоных жанчынах».
- ⁴³ Біруч — вястун.
- ⁴⁴ Сір, месір — гасудар, васпан.
- ⁴⁵ Мармуровы стол — апеляцыйны суд па зямельных справах у Парыжы.
- ⁴⁶ Цэхі — саюзы рамеснікаў адной спецыяльнасці.
- ⁴⁷ Літанія — малітва.
- ⁴⁸ Клеа — Клеапатра.
- ⁴⁹ Маюцца на ўвазе доўгія спрэчкі царкоўнікаў на Нікейскім саборы (325 г.).
- ⁵⁰ Каб яго чорт узяў — любімы вокліч караля Генрыха.

ЗМЕСТ

Прадмова пасляваенная	6
Да чытача	7
Глава першая. Грамнічны жаваранак	9
Глава другая. Аблога, або Пастух, воўк і ягня	17
Глава трэцяя. Брэўскі кюрэ	29
Глава чацвёртая. Гультай, або Вясельны дзень	40
Глава пятая. Ласачка	55
Глава шостая. Залётныя птушкі, або Серэнада ў Ануа	72
Глава сёмая. Чума	79
Глава восьмая. Смерць старой	89
Глава дзевятая. Спаленая хата	96
Глава дзесятая. Мяцеж	104
Глава адзінаццатая. Герцаг з носам	118
Глава дванаццатая. Чужая хата	125
Глава трынаццатая. Чытанне Плутарха	133
Глава чатырнаццатая. Кароль п'е	140
Заўвагі Бруньёнава ўнука	154
Заўвагі і каментарыі	156

Ралан Р.

Р 20 Кала Бруньён: Жывы курылка! Для ст. шк. узросту. / Р. Ралан; Пер. на бел. мову У. Ламекі.— Мн.: Маст. літ., 2001.— 159 с.— (Школьная бібліятэка).

ISBN 985-02-0497-4.

Раман «Кала Бруньён», напісаны фрунцузскім пісьменнікам і грамадскім дзеячам Рамэнам Раланам (1866—1944), праслаўляе радасць жыцця і духоўную прыгажосць чалавека.

УДК 840-93

ББК 84(4Фр)

Літаратурна-мастацкае выданне

Школьная бібліятэка

РАМЭН РАЛАН

КАЛА БРУНЬЁН

Жывы курылка!

Рэдактар *М. М. Мятліцкі*

Мастак *Л. М. Рудакоўская*

Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*

Карэктары *Н. І. Мірончык, Л. А. Дзядзюля*

Камп'ютэрная вёрстка *В. І. Барута*

Падпісана да друку з арыгінала-макета 05.03.01. Папера афсетная № 1.

Фармат 84×108 $\frac{1}{32}$. Гарнітура Тып Таймс. Афсетны друк.

Умоўн. друк. арк. 8,4. Улік.-выд. арк.10,72. Тыраж 11 634 экз. Заказ 575.

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар Рэспублікі Беларусь
АКРБ 007-98, ч. 1; 22.11.20.200.

Набрана і звярстана на настольна-выдавецкай сістэме.

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Мастацкая літаратура»

Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку.

Ліцэнзія ЛВ № 3 ад 11.09.2000. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецтва «Беларускі Дом друку».

220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

Жыццё Рамэна Ралана — гэта жыццё чалавека, які жыву радасцямі і трывогамі свайго народа, жыццём усяго свету. Пра яго, як мала пра каго, з поўным правам можна сказаць — гэта быў у самым высокім значэнні — сын народа, «грамадзянін свету».

Іван Мележ

МІНСК «МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА» 2001

ISBN 985-02-0497-4

9 789850 204974 >

PAMONGHI PAJIAHI

